

**ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ԵՎ ՊԱՏՃԱՌԱՀԵՏԵՎԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՈՄԱՆԻԾ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀԱՐՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Քերականական հոմանիշության երևույթը, որի մասնավոր դրսևորումն է շարահյուսական հոմանիշությունը, համեմատաբար ավելի ուշ է սկսել զբաղեցնել լեզվաբանների ուշադրությունը: Ռուս քերականագիտության մեջ «քերականական հոմանիշ» տերմինի առաջին գործածությունը և այդ երևույթի մասին առաջին դիտական դիտողությունները կապվում են Ա. Մ. Պեշկովսկու՝ 1927 թվականին հրատարակված մի հոդվածի հետ¹: Նշված լեզվական երևույթը ավելի քիչ է ուսումնասիրված հայագիտության մեջ: Հայոց լեզվի մեջ շարահյուսական, և ընդհանրապես քերականական հոմանիշությանը նվիրված առաջին ուսումնասիրությունը Ն. Պառնասյանի «Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում» աշխատությունն է, որը հրապարակ է իշել 1970 թվականին և որով փաստորեն սկզբնավորվում է քերականական հոմանիշության գիտական քննությունը մեղանում: Շարահյուսական հոմանիշությանը վերաբերող բոլոր դիտողություններն ու հիշատակությունները, որ հանդիպում են այդ աշխատությանը նախորդած հայագիտական զրականության մեջ, բերվում և քննվում են նույն այդ աշխատության՝ հարցի պատմությանը նվիրված բաժնում, ուստի և այստեղ հատուկ քննություն չեն ենթարկվում: Հարկ է նշել միայն, որ բոլոր այդ դիտողությունները սփռված են քերականական այլ հարցերի նվիրված աշխատություններում, մեծ մասամբ թուուցիկ նշումներ են միայն, և, իբրև այդպիսիք, այնքան էլ առատ նյութ չեն տալիս ուսումնասիրողին:

Ն. Ա. Պառնասյանի նշված աշխատության մեջ մանրամասն քննություն են արժանացել պարզ նախադասությունների ոլորտում գործառող շարահյուսական հոմանիշների երկու մեծ խումբ՝ 1. նախադասու-

քյան կառուցվածքի և բնույթի, և 2. նախադասության անդամների ֆե-
րականական արտահայտության հետ կապված համանիշներ²։ Առաջին
խմբի մեջ դիտարկված են միակազմ և երկկազմ, թերի և լրիվ նախադա-
սությունների հոմանիշ կառուցվածքները, դրական և ժխտական կառուց-
վածքի հոմանիշ պարզ նախադասությունները, ինչպես նաև պատմո-
ղական և հարցական, հարցական և հրամայական, հրամայական և
պատմողական բնույթի հոմանիշ նախադասությունները։ Երկրորդ խմբի
մեջ միավորվում են այն պարզ նախադասությունները, որոնց միջև
հոմանիշական կապը հիմնված է որևէ անդամի (ստորոգյալի, ենթա-
կայի, գոյականական և բայական անդամների լրացումների) արտա-
հայտության ձևերի հոմանիշության վրա։ Այսպիսի դեպքերում առա-
ջանում է ամբողջ նախադասությունների կառուցվածքների փոփոխու-
թյուն, այնպես որ հոմանիշությունն այստեղ վերագրվում է ոչ թե առան-
ձին անդամների, այլ ամբողջական նախադասություններին։

Քանի որ Ն. Պառնասյանի այս աշխատության մեջ շարահյուսական
հոմանիշության երևույթը դիտարկված է պարզ նախադասությունների
համակարգում, ուստի տարբեր կարգի նախադասությունների միջև հո-
մանիշական կապի դրսևորման կոնկրետ առանձնահատկությունների
քննության վերլուծությունը դուրս է մնում մեր հիմնական խնդրի շրջ-
անակներից։ Մեզ համար առավել կարևորը հեղինակի՝ շարահյուսական
հոմանիշության երևույթի ըմբռնումն է, ուսումնասիրության տեսական
հայեցակետը, որը կարող է կիրառելի լինել նաև շարահյուսական այլ
միավորների միջև հոմանիշական կապերի քննության ընթացքում։

Ընդհանուր գծերով բնութագրելով հոմանիշության լեզվական երե-
վույթի էությունը, հեղինակն ամենից առաջ մատնացույց է անում բա-
ռական և քերականական համանիշների տարբերությունը։ «Ի տարբերու-
թյուն բառական համանիշների, քերականական համանիշները կապված
են ոչ թե առարկաների, երևույթների, հատկանիշների իմաստների հետ,
այլ դրանց՝ իրականության մեջ գոյություն ունեցող և տվյալ լեզվի ու հա-
սարակական գիտակցության մեջ արտահայտված կապերի, հարաբերու-
թյունների հետ, դրանց դրսևորման տարբեր միջոցների հետ։ Այլ կերպ
ասած՝ ֆերականական համանիշները միևնույն ֆերականական իմաստ-
ների, ֆերականական հարաբերությունների դրսևորումն են տարբեր ֆե-
րականական միջոցներով, որոնք ունեն իմաստային կամ ռեալան ներ-
բերանգներ, և որոնց հիմքում ընկած են միևնույն առարկայական հարա-
բերությունները»³։ Տարբերակելով միմյանցից նաև «համանիշություն»
և «նույնանիշություն» հասկացությունները, ճշտվում են լեզվական տար-
բեր միավորների միջև համանիշական կամ նույնանիշական կապերի
դրսևորման յուրահատկությունները։ Համանիշ լեզվական միավորների

միջև իմաստային կամ ռճական նրբերանգային տարբերությունը պարտադիր է, մինչդեռ նույնանիշները ճիշտաց իմաստով, ինչպես նաև արտահայտած իմաստների ծավալով լրիվ համընկնում են»⁴։ Պարզվում է, որ լեզվի բառային և շարահյուսական մակարդակների միավորներին տեսվել հատուկ են համանիշական կապեր, մինչդեռ ձևաբանության մեջ հիմնականում առկա է քերականական ձևույթների նույնանիշություն։ Այս երևույթը պայմանավորված է հենց լեզվական միավորի բնույթով։ Միևնույն քերականական իմաստն արտահայտող ձևույթները նրբիմաստային կամ ռճական տարբերություններ ի հայտ բերել չեն կարող, քանի որ նրանք տարբերվում են միայն իրենց ղուգորդելիությամբ (հմմտ. սեռականի ի, ու, ոչ... նույնանիշ վերջավորությունները)։ Մինչդեռ միևնույն իմաստն արտահայտող տարբեր բառերի կամ միևնույն իմաստային հարաբերությունն արտահայտող շարահյուսական տարբեր կառույցների գոյությունը լեզվի մեջ արդարացվում է նրանով, որ տվյալ լեզվում հաղորդակցվողներին հնարավորություն է տալիս ընտրություն կատարել դրանց միջև՝ հաղորդակցման նպատակներին համապատասխան իմաստային կամ ռճական երանգներ արտահայտելու համար։ Հենց այս իմաստով էլ պետք է հասկանալ այն դրույթը, թե հոմանիշ միավորների առատությունը տվյալ լեզվի ճոխության ու ճկունության նպաստը չեն անկն է։

Երկու նախադասությունների միջև հոմանիշական կապի առկայության ամենակարևոր պայմանն այն է, որ նրանք «քերականական տարբեր միջոցներով արտահայտում են առարկաների, երևույթների միջև եղած նույն հարաբերությունները»⁵։ Պարզ նախադասությունների համակարգում հնարավոր են կառուցվածքի երկու կարգի հոմանիշական փոփոխություններ։ Առաջին դեպքում նախադասության կառուցվածքը հիմնավոր փոփոխության չի ենթարկվում, և հոմանիշ նախադասությունները տարբերվում են միայն որևէ անդամի քերականական ձևավորման լուրհասակություններով (օր. գիրքը դրված է սեղանին— գիրքը դրված է սեղանի վրա և այլն), իսկ երկրորդ դեպքում հոմանիշ նախադասությունները ներկայացնում են տարբեր կառուցվածքային տիպեր (օր. ներգործական և կռավորական կառույցներ՝ Ես ջարդեցի սեղանը և սեղանը ջարդվեց իմ կողմից)։

Շարահյուսական հոմանիշների մյուս կարևոր առանձնահատկությունը Պառնասյանի աշխատության մեջ համարվում է համեմատվող նախադասությունների հիմնական բառակազմերի նույնականությունը։ Այս սկզբունքը ճիշտ և կիրառելի է շարահյուսական մակարդակի բոլոր միավորներին՝ բառակապակցության, պարզ և բարդ նախադասությունների դեպքում, քանի որ, ի տարբերություն բառերի, սրանք օժտված են

շարահյուսական կառուցվածքներով: Բարդ նախադասութիւնների հոմանիշ կառուցների բառային միավորների նույնականութիւնը որոշ դեպքերում կարող է խախտվել՝ դրանցից մեկի մեջ եղանակավորող բառերի, հարաբերյալների կամ որոշակի մակբայների հաւելլալ առկայութեամբ: Իբրև շարահյուսական հոմանիշներին բնորոշ յուրահատկութիւն նշվում է սրանց միջոցով խոսողի տարբեր վերաբերմունքի դրսևորման հնարավորութիւնն իր հաղորդածի նկատմամբ, որն էլ փաստորեն արտացոլվում է հոմանիշութեան հիմքը կազմող իմաստային և ոճական նրբերանգների մեջ: Այսպես, օրինակ, հարցական բնույթի նախադասութեան միջոցով դրսևորվում է խոսողի հուզական վերաբերմունքն իր հաղորդածի նկատմամբ (Ի՞նչ կա ավելի ծանր ու խղճալի, Քան թե կսկիծը որդեկորույս մոր), իսկ նրան հոմանիշ պատմողական նախադասութեան մեջ հուզական գունավորումը ակնհայտորեն թույլ է (Ոչինչ չկա ավելի ծանր ու խղճալի...): Խոսելով շարահյուսական հոմանիշների՝ մեկը մյուսով փոխարինելու հնարավորութեան մասին, աշխատութեան հեղինակը իրավացիորեն հակադրվում է լեզվաբանական գրականութեան մեջ հաճախ հանդիպող այն տեսակետին, ըստ որի փոխարինելիութիւնը համարվում է շարահյուսական հոմանիշների որոշման չափանիշ: Հոմանիշ նախադասութիւններն, անշուշտ, խոսքի մեջ կարող են իրար փոխարինել, սակայն այդ հանգամանքը նրանց հոմանիշութեան հիմունքը չէ, այլ հետևանքը: «Թե՛ բառական և թե՛ հատկապես շարահյուսական մակարդակում մեկ հոմանիշը մյուսով փոխարինելը հաճախ իր հաս-բերում է ոճական, հուզաարտահայտչական, իսկ հաճախ նաև նուրբ իմաստային տարբերութիւններ, մի բան, որ կարող է անդրադառնալ հաղորդման նպատակի, խոսքի վրա»⁶: Շարահյուսական հոմանիշների որոշման առավել հուսալի միջոց է համարվում փոխակերպութիւնը: Սա կառուցվածքային-քերականական այն փոփոխութիւնն է, «որի ընթացքում շարահյուսական հարաբերութիւնների հիմքում ընկած առարկայա-կան հարաբերութիւնները մնում են նույնը՝ ձեռք բերելով միայն ոճական, նրբերանգային տարբերութիւններ»⁷: Այս դրույթը ևս, մեր կարծիքով, ընդհանրական արժեք ունի և կարող է օգտակար լինել շարահյուսական մակարդակի բոլոր միավորների քննութեան ընթացքում: Հեղինակի՝ վերոբերյալ ելակետային դատողութիւնները հանրագումարված են շարահյուսական հոմանիշների՝ նրա տված սահմանման մեջ. «Շարահյուսական համանիշները նույն հիմնական բառակազմն ունեցող այն բառակա-պակցութիւնները, նախադասութիւններ և ավելի մեծ շարահյուսական կառուցվածքներն են, որոնք տարբեր բերականական միջոցներով արտա-հայտում են բնութեան երևոյթների, առարկաների միջև գոյութիւն ունեցող նույն հարաբերութիւններն ու կապերը, հավասարաժեշտ են իրար

և միաժամանակ դրսևորում են խոսողի տարբեր վերաբերմունքը, հարաբերությունը հաղորդվածի նկատմամբ»⁸։ Այս սահմանումը, ինչպես տեսնում ենք, տարածվում է շարահյուսական բոլոր միավորների վրա, և, բնականաբար, կարող է ուղեցույց լինել նաև բարդ նախադասությունների հոմանիշության ուսումնասիրության ընթացքում։

Ինչպես արդեն նշել ենք, բարդ նախադասությունների հոմանիշության հարցը հայ քերականագիտության մեջ հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել։ Սակայն բարդ նախադասության շարահյուսությանը նվիրված աշխատություններում կարելի է հանդիպել որոշ ակնարկների հատկապես շաղկապավոր և անշաղկապ նախադասությունների հոմանիշության վերաբերյալ։ Դրանք բնական են այն իմաստով, որ հարաբերակից անշաղկապ և շաղկապավոր բարդ նախադասությունների արտահայտած իրական և քերականական հարաբերությունների նույնությունը ակնհայտ է։ Անշաղկապ և շաղկապավոր, երբեմն նաև նույն եղանակով կապակցված բարդ նախադասությունների հոմանիշական առնչությունների մասին ակնարկների կարելի է հանդիպել Ն. Պառնասյանի «Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում» (Երևան, 1961) և «Անշաղկապ բարդ նախադասություններում» (Երևան, 1964), Վ. Դ. Առաքելյանի «Հայերենի շարահյուսություն» (հտ. Բ, Երևան, 1964), Ա. Հ. Պապոյանի «Կախյալ շարահարություններ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում» (Երևան, 1968), Բ. Հ. Վերդյանի «Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն» (Երևան, 1970) և այլ աշխատություններում։ Խոսելով միավորական հարաբերություն արտահայտող բարդ համադասական նախադասությունների անշաղկապ և շաղկապավոր կապակցության մասին, Ս. Գ. Աբրահամյանը, օրինակ, նշում է, որ դրանց քերականական դերն այնքան մոտ է լինում, որ «երբեմն նույնիսկ կարելի է շաղկապավոր կապակցությունը դարձնել անշաղկապ և ընդհակառակը»⁹։ Որ այս կարգի նախադասությունները նա համարում է շարահյուսական համանիշներ, երևում է հետագա շարադրանքից. «կան դեպքեր, երբ շաղկապական և շարահարական կապակցությունները հեշտությամբ չեն կարող ըմբռնվել որպես շարահյուսական համանիշներ»¹⁰։ Բարդ նախադասությունների հոմանիշության ինդիկները շոշափված են նաև Ռ. Մ. Ավետիսյանի «Քերականական հոմանիշությունը Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններում» թեկնածուական դիսերտացիայի մեջ¹¹։ Հեղինակը Թումանյանի ստեղծագործության ընձեռած լեզվական նյութի հիման վրա քննում է տարբեր շաղկապներով ձևավորված՝ պայմանի, ժամանակի ու նպատակի նշանակություններ արտահայտող բարդ նախադասությունների հոմանշային առանձնա-

հատկութիւնները, նշում է տարբեր կառույցների միջև առկա իմաստա-
յին և ոճական նրբերանգներ: Ստորադասական շաղկապավոր կառույց-
ները դիտարկելիս հեղինակը հոմանիշական կապ է տեսնում դրանց
երկրորդական նախադասութիւնների միջև միայն: Հոմանիշութիւն տե-
սանկյունից քննված են նաև ստորադասական անշաղկապ և շաղկապա-
վոր, ինչպես նաև համադասական կառուցվածքի բարդ նախադասու-
թիւնները Թումանյանի լեզվում:

* * *

Մեր նպատակներից դուրս է, անշուշտ, ուսա քերականագիտութիւն
մեջ շարահյուսական հոմանիշութիւնն երևութի ուսումնասիրութիւն
պատմութիւնը ներկայացնելը: Այդ բանը մասամբ արված է Ն. Ա. Պառ-
նասյանի՝ վեցը քննված աշխատութիւն մեջ: Մենք այստեղ կանդադարա-
նանք մի քանի աշխատանքների միայն, որոնք կամ անմիջականորեն
վերաբերում են բարդ նախադասութիւնների հոմանիշութիւն խնդրին,
կամ էլ շարահյուսական հոմանիշութիւնն երևութի տեսական մեկնա-
բանութիւնն առումով կարևոր են թվում մեզ:

Շարահյուսական հոմանիշութիւնն ըմբռնման և հոմանիշների առանձ-
նացման չափանիշների ճշգրտման տեսակետից բավական հետաքրքրա-
կան է Ի. Ի. Կովտունովայի «Շարահյուսական հոմանիշութիւնն մասին»
ընդարձակ հոդվածը: Հեղինակն այն համոզումն ունի, որ «հոմանիշու-
թիւնը շարահյուսական միավորների յուրաքանչյուր տիպի սահմանե-
րում, ակնհերեքար, ունի իր առանձնահատկութիւնը: Յուրաքանչյուր
կոնկրետ բնագավառում շարահյուսական հոմանիշութիւնն շատ հարցերի
ոչ միայն լուծումը, այլև հարցադրումն ինքնին պահանջում է համապա-
տասխան նյութի խոր և մանրազնին քննութիւն»¹²:

Հոդվածը մեզ համար հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նրանով,
որ հեղինակն իր որոշ կարևոր հետազոտութիւնների հանգել է բարդ նախա-
դասութիւնների նյութի քննութիւնը: Մասնավորապես այդ բնագավառի
առանձնահատկութիւններն են հաշվառված հոդվածի համար առանցքա-
յին նշանակութիւնն ունեցող երեք հարցերի քննութիւնն ընթացքում,
որոնք ձևակերպվում են այսպես. «1. Ի՞նչն է թույլ տալիս հոմանիշներ
անվանել շարահյուսական միավորների շարքը. բովանդակութիւնն ընդ-
հանրութիւնը, թե՞ քերականական նշանակութիւնն ընդհանրութիւնը:
2. Շարահյուսական հոմանիշներ համարել՝ արդյոք շարահյուսական կա-
ռուցվածքների մասերը, թե՞ (միայն) ամբողջական շարահյուսական կա-
ռույցները: 3. Շարահյուսական հոմանիշներ համարել կառուցվածքով
իրարից տարբերվող շարահյուսական միավորները, թե՞ անպայման
նման կառուցվածք ունեցողները»¹³: Քանի որ մեր սույն աշխատանքի

տեսական սկզբունքները սահմանելիս անհրաժեշտաբար պետք է պատասխանենք վերը նշված հարցերին, ուստի նպատակահարմար ենք գրտնում մի փոքր ավելի հանգամանորեն կանգ առնել հեղինակի տեսակետների վերլուծության վրա:

Առաջին հարցի պատասխանը կարող է ճշգրտություն մտցնել շարահյուսական հոմանիշների ըմբռնման, ինչպես նաև դրանց ընդգրկման սահմանների որոշման հարցերում: Շարահյուսական հոմանիշության նախորդ ուսումնասիրողները, ըստ Կովտունովայի, այս հարցում եղել են անհետևողական, իրենց գործնական ուսումնասիրություններում իբրև հոմանիշության հիմք ընդունել են մերթ շարահյուսական միավորների արտահայտած առարկայական բովանդակությունը, մերթ դրանց քերականական իմաստները: Դրությունն ավելի է խճճվել, երբ որպես շարահյուսական հոմանիշների որոշման չափանիշ ընդունվել է կառուցվածքների փոխադարձ փոխարինելիության հատկանիշը: Չէ՞ որ տեքստի մեջ միմյանց կարող են փոխարինել ոչ միայն քերականական իմաստներով ու դրանց արտահայտության միջոցներով, այլև բառային կազմով տարբերվող շարահյուսական միավորներ: Այս ամենը հաշվի առնելով, հեղինակը որոշակի հստակությամբ դնում է շարահյուսական հոմանիշության խիստ քերականական շրջանակների մեջ քննելու անհրաժեշտության խնդիրը: Հակառակ դեպքում, ըստ Կովտունովայի, «այն կդադարի գոյություն ունենալ իբրև ինքնուրույն պոբլեմ և իբրև լեզվաբանական պոբլեմ ու կլուծվի տեքստի իմաստային և ռաբանական վերլուծության մեջ»¹⁴: Այս պահանջը սերտորեն կապվում է քերականական հոմանիշների՝ հեղինակի կողմից ընդունվող մյուս առանձնահատկության հետ: Եթե քերականական հոմանիշների հիմքում ընկած է նրանց քերականական իմաստների ընդհանրությունը, ապա դրանք միմյանցից տարբերվող հատկանիշը ևս պետք է լինի քերականական իմաստի որևէ նրբությանը: «Շարահյուսական հոմանիշությունն ուսումնասիրողի առջև կանգնում է մի խնդիր՝ քննել քերականական նշանակության ամենանոսրերում գտնվող և յուրաքանչյուր առանձին դեպքում պարզել նրա վրա ազդող գործոնները»¹⁵: Այս մոտեցումը հեղինակին թույլ չի տալիս շարահյուսական հոմանիշներ համարել միմյանց այդ այդպիսի դիտված շարահյուսական այնպիսի կառուցվածքներ, ինչպես, ասենք, միևնույն քերականական նշանակությունն արտահայտող բարդ ստորադասական և համապատասխան դերբայական դարձվածով պարզ նախադասությունները: (Համա՞ն՝ Նա դասի չեկավ, որովհետև հիվանդ էր և նա դասի չեկավ հիվանդ լինելու պատճառով): Սրանց ընդհանրությունն, իրոք, քերականական միևնույն իմաստն (տվյալ դեպքում՝ պատճառահետևանքային) արտահայտելն է, սակայն դրանց տարբերությունը, ըստ հեղինակի, ոչ մի կապ

շունի քերականական իմաստի հետ: Այդ երկու կառույցները լիովին նույնական են և՛ իրենց արտահայտած քերականական իմաստով, և՛ ոճական-կիրառական յուրահատկություններով: Տարբերությունը սոսկ կառուցվածքային է, չի շոշափում դրանց հիմքում ընկած ընդհանուր քերականական իմաստը, հետևաբար նշված կառույցները շարահյուսական հոմանիշներ համարվել չեն կարող: Այս եղրահանգումը, ըստ երևույթին, բխում է նաև հեղինակի մյուս ելակետային դրույթից, ըստ որի հոմանիշ շարահյուսական միավորները պետք է կառուցվածքներով անպայման նման (զուգահեռ) լինեն իրար (այսինքն՝ բացառվում է պարզ և բարդ նախադասությունների հոմանիշությունը): Կառուցվածքային մյուս բոլոր տարրերի զուգահեռության դեպքում հոմանիշ նախադասությունները տարբերվում են միայն տվյալ քերականական նշանակության արտահայտման եղանակի կամ միջոցի ընտրությամբ: Այսպես, պատճառային նշանակությամբ բարդ նախադասությունները կարող են հոմանիշ համարվել, եթե դրանց տարբերությունը միայն պատճառահետևանքային նշանակությունը դրսևորող լեզվական միջոցներն են. օրինակ՝

Նա տուն չգնաց, որովհետև անձրև էր գալիս:

Նա տուն չգնաց, քանի որ անձրև էր գալիս:

Նա տուն չգնաց. անձրև էր գալիս:

Բավական է սակայն փոխել որևէ այլ հատկանիշ, ասենք, երկրորդական մասի ստորոգյալի ժամանակը, և տվյալ նախադասությունը դուրս է մնում հոմանիշների տվյալ շարքից՝ մտնելով հոմանիշների մի այլ շարք: Այսպես՝

Նա տուն չգնաց, որովհետև անձրև է գալիս:

Նա տուն չգնաց, քանի որ անձրև է գալիս և այլն:

Քանի որ նախադասության կառուցվածքը կարող է ենթարկվել քերականական անվերջ փոփոխությունների, հետևաբար «հոմանիշական շարքերի քանակը տեսականորեն անվերջ է, սակայն յուրաքանչյուր շարքի ներսում հոմանիշների քանակը կարող է ճշգրիտ որոշվել»¹⁶:

Շարահյուսական հոմանիշների մեկնաբանությունը բացառապես շարահյուսական միավորների քերականական նշանակությունների հետ կապելը, անշուշտ, հոգվածի առանցքային խնդիրն է և ամենից արժեքավոր դրույթը: Քերականական նշանակությամբ (սա հոգվածում սահմանվում է իբրև «հարաբերության տիպ, որն իր արտահայտման համար ունի քերականական հատուկ ցուցիչ»¹⁷) և առարկայական բովանդակության իսկապես տարբերակում չունենալու հետևանքով շարահյուսական հոմանիշներ կարող են դիտվել քերականական իմաստով բոլորովին տար-

բեր կրպուղցներ, իսկ այս դեպքում գրեթե անհնար է հոմանիշների առանձնացման շափանիշներ գտնել և որոշել դրանց ընդգրկման սահմանները: Այդ դեպքում հոմանիշ կարող են համարվել, օրինակ, այսպիսի բարդ նախադասություններ.

Նա նրան տեսա, երբ մտնում էր սրնաբան:

Նա տեսա, որ նա մտնում էր սրնաբան և այլն:

Հետևելով վերը նշված գիտական սկզբունքին, հեղինակը, սակայն, ծայրահեղության է հասնում հատկապես հոմանիշներին կառուցվածքային լիակատար զուգահեռություն վերագրելու հարցում: Նման մոտեցմամբ ակնհայտորեն սահմանափակվում է շարահյուսական կառույցների միջև հոմանիշական կապեր գիտելու հնարավորությունը: Միևնույն քերականական նշանակությունն արտահայտող պարզ և բարդ նախադասությունները, մեղ կարծիքով, շարահյուսական հոմանիշներ են. եթե իմաստային տեսակետից սրանց միջև իրոք դժվար է նրբերանգային տարբերություններ նշել, ապա ռեական-կիրառական առումով սրանք ակնհայտորեն տարբերվում են: Հարցի ավելի տրամաբանական լուծում է առաջարկում Լ. Յու. Մաքսիմովը՝ տարբերակելով շարահյուսական հոմանիշների 2 խումբ՝ ա) միևնույն մակարդակին վերաբերող և բ) տարամակարդակ հոմանիշներ¹⁸: Պարզ և բարդ հոմանիշ նախադասություններն այս մոտեցմամբ մտնում են հոմանիշների երկրորդ խմբի մեջ:

Կառուցվածքային զուգահեռության հատկանիշի բացարձակացման վկայություն է Ի. Ի. Կովտունովայի այն դրույթը, թե հոետորական հարցում պարունակող պատճառային բարդ անշաղկապ նախադասությունները հոմանիշներ ունենալ չեն կարող¹⁹: Մեզ թվում է, որ տվյալ դեպքում անշաղկապ նախադասությունը կարող է հոմանիշական զույգ կազմել շաղկապավոր այն նախադասության հետ, որի՝ հոետորական հարցում արտահայտող մասը փոխարինված է համապատասխան պատմողական հոմանիշով. օրինակ՝ Մի նախառեֆ նրան, մի՞թե նա ընդունակ է վատ արտաբերի և Մի նախառեֆ նրան, որովհետև նա ընդունակ չէ վատ արտաբերի: Նշված հոգվածի կարևոր դրույթներից մեկն էլ այն է, որ շարահյուսական հոմանիշներ պետք է համարվեն ամբողջական շարահյուսական կառույցները և ոչ թե դրանց առանձին մասերը: Այս կապակցությամբ հեղինակը քննում է հոմանիշ բարդ նախադասությունների կազմում գործառող շաղկապների հարաբերության հարցը (հմտ., օրինակ, որովհետև և քանի որ պատճառի շաղկապները): Սրանք շարահյուսական հոմանիշներ համարվել չեն կարող, որովհետև բառային միավորներ են, սակայն բառային հոմանիշներ նույնպես չեն կարող կոչվել, որովհետև

դրանց նշանակութիւնները ի հայտ են գալիս շարահյուսական մակարդակում: «Նրանց (շաղկապների և կապերի— Լ. Թ.) ծագումը, դարգացումը և գործառութիւնը ամենասերտ և անքակտելի կերպով կապված են կառույցների կյանքի հետ, այնպես որ շաղկապների և կապերի առանձին ուսումնասիրութիւնը նշանակութիւնների ու սրանց նրբերանգների տեսակետից անհնար է և անիմաստ»²⁰: Հեղինակն իրավացիորեն գտնում է, որ հոմանիշ կառույցների մեջ իբրև դրանց բաղադրիչներ հանդես եկող բառերն ու բառաձևերը, ինչպես նաև բարդ նախադասութիւններ ձևավորող շաղկապները ոչ թե հոմանիշ են, այլ հնարավորութիւն են տալիս ստեղծել հոմանիշ կառույցներ՝ իրենց շարահյուսական հատկանիշների ընդհանրութեան հիման վրա²¹: Շաղկապների ոճական առանձնահատկութիւնները ևս պայմանավորված են շարահյուսական այն կառույցների առանձնահատկութիւններով, որոնցում նրանք գործառում են:

Ինչպես տեսնում ենք, Ի. Ի. Կովտունովայի տեսական եզրակացութիւններից շատերը անմիջաբար առնչվում են բարդ նախադասութիւնների հոմանիշութեան խնդրին: Այդ հարցին է նվիրված նաև Ա. Ֆ. Միխեևի «Շարահյուսական հոմանիշութիւնը պատճառահետևանքային հարաբերութիւններ արտահայտող բարդ նախադասութիւնների համակարգում ժամանակակից ռուսաց գրական լեզվում»²² աշխատութիւնը: Այստեղ առաջադրված է շարահյուսական հոմանիշութեան բավական լաւ ըմբռնում: Հեղինակը հնարավոր է համարում և՛ սլարդ ու բարդ նախադասութիւնների, և՛ տարբեր կառուցվածքներ ունեցող բարդ նախադասութիւնների հոմանիշութիւնը: Պատճառահետևանքային նշանակությամբ բարդ նախադասութիւնների նյութի քննութիւնը հեղինակին հանգեցնում է այն հետևութեան, որ «նույն կամ մերձավոր իմաստներ արտահայտող շարահյուսական կառույցների փոխհարաբերութիւնների համակարգում պետք է առանձնացնել փոխհարաբերութիւնների երեք հիմնական տեսակ. զուգահեռութիւն, հոմանիշութիւն (նեղ իմաստով (СИНОНИМНЭՅՄ) և հարակցութիւն (СМЕЖНОСТЬ)»²³: Առաջին երկուսը համարվում են շարահյուսական հոմանիշութեան մասնավոր դրսևորումները, իսկ հարակցութիւնը՝ «հոմանիշութեանն ուղեկցող երևույթ»²⁴: Զուգահեռութիւնը «միևնույն շարահյուսական կարգի» շրջանակներում գործառող կառույցների, այսինքն՝ միևնույն մակարդակին և կառուցվածքային նույն տիպին վերաբերող միավորների միջև առկա հոմանիշութիւնն է (բառակապակցութիւններ, պարզ նախադասութիւններ, բարդ համադասական նախադասութիւններ, բարդ ստորադասական նախադասութիւններ և այլն): Նեղ իմաստով հոմանիշութիւն առկա է արդեն տարբեր մակարդակի ու կառուցվածքային տիպերի միավորների միջև (պարզ և բարդ

նախադասութիւնների, բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասութիւնների, բարդ նախադասութեան անշաղկապ և շաղկապավոր տեսակների և այլն): Հարակցութեան դեպքում նույն իրական հարաբերութիւններն արտահայտող միավորների միջև առկա է քերականական տարբերութիւն: Բարդ նախադասութիւնների մեջ հարակցութեան հարաբերութեամբ են կապված, օրինակ, հետևանքի և ձևի կամ շարժի երկրորդական նախադասութիւններով բարդ նախադասութիւնները (օր. նա այնպես էր երգում, որ դանիինը հիացմունքից փառացել էր և նա լավ էր երգում, այնպես որ դանիինը հիացմունքից փառացել էր):

Ընդունելով շարահյուսական տարբեր կառույցների միջև հոմանիշական հարաբերութիւնների հնարավորութիւնը, հեղինակը դրանք միավորում է մեկ հոմանիշական դաշտի մեջ՝ ըստ նրանց քերականական իմաստների ընդհանրութեան: Սրանց հետ հարակցութեան հարաբերութեամբ կապվող նախադասութիւնները, միանալով հոմանիշներին, կազմում են մի ավելի մեծ դաշտ, որ հեղինակն անվանում է նախադասութեան համասեռ դաշտ: Աշխատութեան հիմնական նպատակն է ճշտել լոգատճառահետևանքային հարաբերութիւնների դրսևորման բովանդակային ընդհանրութեամբ միավորվող կառույցների համասեռ դաշտը:

Բարդ նախադասութիւնների հոմանիշութեան քննութեանն է նվիրված նաև Ն. Ի. Յորմանովսկայայի «Բարդ նախադասութեան ոճաբանութիւն»²⁵ աշխատութեան մի ընդարձակ բաժինը:

Ինչպես վերնագրից էլ երևում է, բարդ նախադասութիւններն այստեղ քննվում են ոճաբանութեան դիրքերից: Հոմանիշ բարդ նախադասութիւններն էլ, բնականաբար, առաջին հերթին դիտված են իրենց ոճական նկարագրի և գործառական առանձնահատկութիւնների տեսանկյունից: Սա, անշուշտ, բարդ նախադասութիւնների հոմանիշութեան ուսումնասիրութեան շատ կարևոր հայեցակետերից մեկն է և արժանի է ամենալուրջ ուշադրութեան: Միաժամանակ պետք է նշել, որ աշխատութեան մեջ կարևոր տեղ է հատկացված հոմանիշութեան քերականական կողմի վերհանմանը, և դա բնական է: Հոմանիշական զուգբեր կազմող բարդ նախադասութիւնները յուրաքանչյուր դեպքում հանդես են բերում կամ իմաստային, կամ ոճական, իսկ հաճախ էլ միաժամանակ և՛ իմաստային, և՛ ոճական նուրբ տարբերութիւններ, այնպես որ երևույթը գնահատելիս այդ երկու կողմերն էլ հավասարապես պետք է նկատի առնվին:

Բարդ նախադասութիւնների կոնկրետ տիպերի հոմանիշական կապերի քննութիւնից առաջ հեղինակը մի ընդհանուր տեսական ակնարկով անդրադառնում է բարդ նախադասութեան նշանակութեան, այդ նշանակութեան նրբերանգների, հոմանիշական դաշտի և նրա դերիշխող անդամի առանձնացման հարցերին:

Բարդ նախադասության քերականական իմաստը (կամ քերականական նշանակությունը), ինչպես նշվում է գրքում, ստացվում է արդեն իսկ սեփական քերականական նշանակություններն ունեցող միավորների փոխգործողությամբ²⁶։ Իմաստի տեսակետից բարդ նախադասությունն այսպիսով, համատեղում է երկու կարգի երևույթներ՝ յուրաքանչյուր բաղադրիչի մեջ արտահայտված նշանակություններ և այդ բաղադրիչների կապի հիման վրա ծագող ընդհանուր նշանակություն։ Բարդ նախադասության համար կարևորը վերջինն է, հենց դա էլ ձևավորում է բարդ նախադասության իմաստային նկարագիրը։ Յուրաքանչյուր առանձին տիպային նշանակության սահմաններում կարելի է դիտել նշանակության նրբերանգներ, որոնք ներմուծվում են հարաբերություն արտահայտող քերականական միջոցի, հատկապես շաղկապների փոփոխությամբ²⁷։ Հոմանիշ բարդ նախադասությունների քննության ընթացքում ամենակարևորը հենց այդ նրբերանգների նկարագրությունն է։ Թեև նյութի գործնական քննության ընթացքում հեղինակը հոմանիշների և այսպես կոչված տարբերակների (նույնանիշների) առանձնացում չի կատարում, համենայն դեպս ներածության մեջ տալիս է դրանք միմյանցից տարբերելու իր սկզբունքը։ «Հոմանիշը, որպես կանոն, ազդարարում է այս կամ այն կապող միջոցի կողմից բարդ նախադասություն մուծվող նշանակության նրբերանգը։ Տարբերակը հնարավորություն չի տալիս դիտել նշանակության հստակ նրբերանգը։ Սրանք մեծ մասամբ հենց նշանակության միևնույն նրբերանգի՝ քերականական լրացուցիչ միջոցներով (օրինակ՝ ոչ կառուցվածքային հարաբերական դերանվամբ), դինամիկ ցուցանիշներով (օր. մասերի շարադասությամբ) ստացվող տարատեսակներն են»²⁸։

Հեղինակը, մեր կարծիքով, ճիշտ է բնութագրում հոմանիշների շարքի գերիշխող անդամը։ «Բարդ նախադասությունների հոմանիշական շարքում, որը կարելի է պատկերացնել իբրև տիպային նշանակության յուրօրինակ հարացույց, կա գերիշխող նախադասություն։ Այն տվյալ նշանակությունն արտահայտում է. ա) առավել տիպական և ընդհանրական (առանց նրբերանգների) կերպով, բ) առավել հաճախ, գ) ռեականորեն չեզոք»²⁹։

Այս աշխատության կարևոր արժանիքներից մեկն այն է, որ նրանում համակարգված քննության են արժանացել ռուսերենի բարդ նախադասության կառուցվածքաիմաստային բոլոր տեսակների հոմանիշական խմբերը։ Սրանք նախ տրվում են առանձին աղյուսակների տեսքով, ապա յուրաքանչյուր անդամի համար նշվում են իմաստային և ռեական առանձնահատկություններ։

Հոմանիշությունն իբրև լեզվական երևույթ անմիջաբար առնչվում է լեզվական միավորների ձևի և բովանդակության, այլ կերպ ասած՝ արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության խնդրին: Բառային մակարդակում, օրինակ, հոմանիշ ընդունված է համարել այն միավորները (բառերը), որոնք, ունենալով լեզվական տարբեր ձևավորում, բովանդակությամբ մոտ են կամ նույնական և, միաժամանակ, հանդես են բերում ոճական կամ գործառական յուրահատկություններ³⁰: Ինքնին հասկանալի է, որ ինչպես բառային, այնպես էլ քերականական հոմանիշության քննությունը հիմնվում է ամենից առաջ լեզվական տվյալ միավորի համար «ձև» և «բովանդակություն» հասկացությունների ըմբռնման վրա: Այս տեսակետից բառային հոմանիշության քննության միասնական սկզբունք մշակելը ավելի հեշտ է այն առումով, որ բառի իմաստային կողմն ավելի «շոշափելի» է և մանավանդ այն պատճառով, որ բառային իմաստաբանության հարցերը լեզվաբանության մեջ ավելի հիմնավոր ու հանգամանալից ուսումնասիրության են ենթարկվել: Դեռևս Ֆ. դը Սոսյուրը, խոսելով լեզվական նշանակման էության մասին, գտնում էր, որ նշանի բովանդակային կողմը որևէ նյութական բան չէ, այլ՝ մտածական, գիտակցական էություն: Արտաքին աշխարհի առարկաներն ու երևույթներն արտացոլվում են մարդկային գիտակցության մեջ և վերջինիս միջնորդությամբ ստանում լեզվական որոշակի ձևավորում: Իբրև ամենից բնորոշ և ամենից կարևոր լեզվական նշան, բառը ավելի տիպականորեն է ցուցադրում այս օրինաչափությունը: Եվ բառային հոմանիշության քննության ժամանակ ուսումնասիրողին անհրաժեշտ է հոմանիշների առանձնացման ճիշտ շարանիշներ ընտրել՝ բառային միավորի նշանակության դեմոստրացիան (իրական-առարկայական) և սիգնիֆիկատիվ (մտածական-հասկացական) կողմերի և դրանց փոխհարաբերության բաղմակողմանի հաշվառմամբ:

Վիճակն առավել բարդ է շարահյուսական մակարդակի միավորների և հատկապես բարդ նախադասությունների հոմանիշության քննության դեպքում: Բանն այն է, որ լեզվի շարահյուսական մակարդակի հիմնական միավորը՝ նախադասությունը, որոշակի կառուցվածք է, բառերի ու բառաձևերի որոշակի հարաբերություն: Ընդունված է ասել, որ բառը լեզվական-անվանողական միավոր է, իսկ նախադասությունը՝ լեզվահաղորդակցային: Այս տեսակետից նախադասության իմաստային կողմն ավելի բարդ երևույթ է, որովհետև այն բաղադրվում է իմաստակիր ավելի պարզ միավորներից՝ բառերից:

Բնականաբար ավելի դժվար է բարդ նախադասության իմաստային կողմի (նշանակության)³¹ բացահայտման խնդիրը, քանի որ սա արդեն բաղադրված է որոշակի նշանակություններով օժտված շարահյուսական միավորներից՝ պարզ նախադասություններից։ Հաշվի առնելով նախադասության իմաստային կողմի պատկերացման կարևորությունը շարահյուսական հոմանիշությանը նվիրված ողևէ ուսումնասիրության համար, անհրաժեշտ ենք համարում նախ անդրադառնալ նախադասության իմաստի մեկնաբանությանը լեզվաբանական որոշ աշխատություններում և մեզ համար ճշտել բարդ նախադասության ձևի և նշանակության ըմբռնումը։

Լեզվաբանության մեջ հանդես եկած տրամաբանական ուղղության կողմից նախադասությունը համարվել է տրամաբանական դատողության լեզվական ձևավորում։ Նախադասության իմաստային կողմի մեկնաբանության հարցում տրամաբանական մոտեցումը հետադադում ավելի խորացվել է ու մանրամասնվել։ Հետագա ուսումնասիրություններում, սակայն, ընդունվել է, որ դատողության և նախադասության կառուցվածքների միջև հաճախ ուղղագիծ համապատասխանություն չկա, տրամաբանական սուբյեկտն ու պրեդիկատը միշտ չէ, որ համապատասխանում են լեզվական ենթակային և ստորոգյալին, և ընդհանրապես նախադասության լեզվական կաղմն ավելի հաղուստ է, քան համապատասխան դատողության տրամաբանական կաղմը։

Վերջին ժամանակներս լեզվի և մտածողության կապի յուրահատկությունների բացահայտման դիրքերից խոսվում է ավելի հաճախ նախադասության լեզվական և իմաստային կառուցվածքների փոխհարաբերության մասին։ Նախադասությունը համարելով լեզվական յուրահատուկ նշան, նրա բովանդակային նկարագրի մեջ դիտում են երկու կողմ՝ դեմոտատային և սիգնիֆիկատիվ։ Նախադասության՝ իբրև լեզվական նշանի ըմբռնման, նրա նշանակային կողմի բաղադրիչների առանձնացման մասին հետաքրքրական են մասնավորապես Ի. Պ. Սուսովի դիտողությունները։ Լեզվական բոլոր նշանները, այդ թվում և նախադասությունները, ըստ Ի. Պ. Սուսովի, ծառայում են արտալեզվական փաստերի արտացոլմանը, ըստ որում վերջիններս կարող են ունենալ օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ բնույթ³²։ Լեզվական նշանը, ինչպես ընդունված է, ունի երկու կողմ՝ նշանակիչ և նշանակելի։ Ճշմանակիչը կազմում է նշանի միայն մեկ, այն է՝ նյութական կողմը։ Նշանի մյուս կողմը նշանակությունն է³³, Լեզվական ցանկացած նշանի նշանակությունը բնութագրելով իբրև լեզվական նշանակիչի և արտալեզվական նշանակելիի հարաբերություն, հեղինակն առանձնացնում է դեմոտատը և սիգնիֆիկատը, առաջինը

բնութագրելով իբրև «նշանակելի օբյեկտիվ շարքում (в объективном ряду)» իսկ երկրորդը՝ «նշանակելի սուբյեկտիվ շարքում» կամ դիտակցության ոլորտում: Այս հիմունքով էլ դենոտատիվ նշանակությունը բնութագրվում է իբրև «նշանակելի հարաբերությունը դենոտատին, այսինքն օբյեկտիվորեն տրված առանձին առարկայի, հատկանշի, հարաբերության, որևէ ընդհանուր հատկանիշով միավորված առարկաների բազմության, իրադրության՝ իբրև արտաքին աշխարհի բարդ, տարբեր տիպի տարրեր ընդգրկող դրվագի և այլն», մինչդեռ սիգնիֆիկատիվ նշանակությունը «նշանակելի հարաբերությունն է սիգնիֆիկատին, այսինքն՝ արտաքին որևէ փաստի արտացոլմանը գիտակցության մեջ»³⁴: Գիտակցության ակտիվ դեղով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ սիգնիֆիկատիվ նշանակությունը հաճախ հարուստ է լինում դենոտատիվ նշանակությունից, այսինքն իր մեջ պարունակում է հավելյալ այնպիսի հատկանիշներ, որպիսիք են ստորոգումը, եղանակավորությունը, խոսքի ղգացական-կամային վերաբերմունքը խոսքի նկատմամբ: Ընդ որում եթե պարզ նշաններին՝ բառերի համար իմաստային այսպիսի կառուցվածքը առկա է ոչ բոլոր դեպքերում, ապա նախադասության համար դա անհրաժեշտ օրինաչափություն է:

«Բանն այն է, որ նախադասության սիգնիֆիկատի մեջ ընդգրկվում է հաղորդակցման տեսակետից կարևոր բաղադրիչների ավելի մեծ քանակ, քան նրանով (նախադասությամբ— լ. Թ.) արտահայտված դենոտատի, այսինքն՝ որևէ եղակի էմպիրիկ իրադրության մեջ»³⁵: Միզ համար որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում վերոբերյալ դատողություններն ընդհանրացնող այն դրույթը, որ յուրաքանչյուր նախադասության սիգնիֆիկատիվ նշանակության մեջ որոշակիորեն առանձնանում են երկու բաղադրիչներ՝ ռեֆերենտային (կամ միջուկային) և ձևավորիչ (модифицирующее) կամ եզրային³⁶: Առաջինը սիգնիֆիկատիվ նշանակության այն մասն է, որ անմիջաբար և ուղղադժոժորեն հարաբերակցվում է դենոտատին, իսկ երկրորդը՝ գիտակցության կողմից հավելվում, մակաշերտվում է գիտակցության մեջ արտացոլված դենոտատի վրա: Նախադասության իմաստային կառուցվածքի այսպիսի մեկնաբանությունը որոշ առումով կարող է նպաստավոր լինել նախադասությունների հոմանիշության սկզբունքներն առանձնացնելիս: Այս մոտեցմամբ հոմանիշ նախադասությունների տվյալ շարքի համար իմաստային անփոփոխակ կդիտվի նույն ռեֆերենտային նշանակությունը (ըստ որում այն ավելի անխառն արտահայտող նախադասությունը կկոչվի շարքի գերիշխող անդամ), իսկ շարքի յուրաքանչյուր նշույթավոր անդամ կտարբերվի մյուսից ձևավորիչ նշանակությամբ: Իհարկե, այս դեպքում «ձև-

վաժմորիչ նշանակությունը» ավելի լայն իմաստով է կիրառվում՝ ընդգրկելով նրբիմաստային բազմազան տարբերություններ: Հետաքրքրական է նաև Սուսուվի կողմից կոնկրետ նախադասությունների և նախադասության հիմքը կազմող կառուցվածքային սխեմաների մեկնաբանությունը, որը դարձյալ բխում է լեզվական նշանի յուրահատուկ ըմբռնումից:

Լեզվական բոլոր նշանները, այդ թվում նաև նախադասությունները հեղինակը բաժանում է երկու տեսակի՝ կոնկրետ և վերացական նշաններ: Առաջինները նյութական մեծություններ են և ենթակա են զգայական ընկալման: Սրանց միջոցով էլ իրականանում են վերացական նշանները, որոնք ինքնին անմիջական փորձի մեջ տրված չեն և վերաբերում են լեզվական իրականության «խորքային» ոլորտին: Այս տեսակետից վերացական նախադասությունը մաքուր շարահյուսական փաստ է, այսինքն՝ դիրքային կառուցվածք, որին ամենից առաջ բնորոշ է ենթակայի և ստորոգյալի դիրքերի առկայություն և որը վերացած է դիրքերի բառային տեղադրումից, ձևաբանական ցուցիչներից և առոգանական ձևավորումից, այսինքն բոլոր այն հատկանիշներից, որոնք անհրաժեշտաբար առկա են կոնկրետ նախադասության մեջ: Լինելով ոչ այլ բան, քան կառուցվածքային սխեմա, «կաղապար», վերացական նախադասությունը, այսպիսով, օժտված է միայն շարահյուսական նշանակությամբ: Մինչդեռ կոնկրետ նախադասությունը, որ ծառայում է սրա իրականացմանը մակերեսային ոլորտում, ունի ինչպես բուն շարահյուսական կողմ, որը հենց հարաբերակցում է այն (կոնկրետ նախադասությունը — Լ. Թ.) համապատասխան վերացական նախադասությանը, այնպես էլ վերջաշարահյուսական կողմ, որի կազմիչներն են բառային, ձևաբանական և առոգանական միջոցները»³⁷: Մեզ թվում է, որ նախադասության՝ իբրև լեզվական յուրահատուկ նշանի, իմաստային և ձևական-կառուցվածքային կողմերի այսպիսի ըմբռնումը բավական հստակ է և գիտական և կարող է ուղեցույց լինել հոմանիշ նախադասությունների ուսումնասիրության տեսական հարցերի ձևակերպման ընթացքում: Պետք է նշել, որ նախադասության ձևական կողմի նկարագրության մեջ կառուցվածքային սխեմայի հասկացության օգտագործումը բավական լայն տարածում է ստացել, սակայն այս կարգի ուսումնասիրությունները գերազանցապես վերաբերում են պարզ նախադասության շարահյուսությանը: Պարզ նախադասության քննությունն այս հայեցակետով է կատարված մասնավորապես 1970-ին լույս տեսած «Ժամանակակից ուսաց գրական լեզվի քերականության» մեջ, Կառուցվածքային սխեմաները հանգում են կոնկրետ նախադասությունների կառուցվածքների հիման վրա կատարված լեզվական վերացությունների, որոնցում պայմանական նշանների մի-

ընցող արտահայտվում են նախադասության տվյալ կառուցվածքային տիպի ձևավորման անհրաժեշտ բաղադրիչները:

Բանաձևերի կիրառումը բարդ նախադասությունների կառուցվածքային կողմի նկարագրության կողմի մեջ դեռևս արմատավորված չէ, սակայն այս ուղղությամբ ևս որոշակի աշխատանք կատարվում է:

Բարդ նախադասության կառուցվածքի և նշանակության փոխհարաբերությունը քննելիս վերացական կառուցվածքային սխեմաներին դիմելու կարևորությունն է ընդգծում Վ. Ա. Բելոշապկովան իր «Բարդ նախադասությունը ժամանակակից ռուսերենում» գրքի մեջ և մի շարք հոդվածներում: Բարդ նախադասության կառուցվածքը, ըստ նշված աշխատության, նրա վերացական սխեման է, որի մեջ պետք է արտացոլված լինեն բարդ նախադասության այն բոլոր կառուցվածքակաղմիչ հատկանիշները, որոնք ընդհանրական են (անհատական, մասնավոր բնույթ չունեն) և տարբերում են բարդ նախադասության տվյալ տիպը մյուսներից: Այստեղից էլ բարդ նախադասության նշանակությունը դիտվում է իբրև կառուցվածքային սխեմայի մեջ արտահայտված այն ընդհանուր շարահյուսական նշանակությունը, որը վերացարկված է նախադասության կոնկրետ բովանդակությունից կամ կառուցվածքի բառային տեղադրումից: Հեղինակը էական տարբերություն է տեսնում պարզ և բարդ նախադասությունների կառուցվածքային սխեմաների կազմության սկզբունքների միջև: Պարզ նախադասության կառուցվածքային բանաձևը հանգում է նրա ստորոգելիական կենտրոնի արտահայտմանը՝ նրա ձևաբանական բնութագրության միջոցով: Մինչդեռ «բարդ նախադասությունը կազմված է մեկից ավելի ստորոգական միավորներից, որոնք կառուցված են պարզ նախադասության բանաձևով, հետևաբար բարդ նախադասության բանաձևը պետք է արտացոլի պարզ նախադասությունների միացման կանոնները: Այդ կանոնները սահմանելու համար անհրաժեշտ է գտնել բարդ նախադասությունների առանձին տիպերը կազմավորող հատկանիշները՝ համադրելով դրանք միմյանց հետ և առանձնացնելով մեկ տիպը մյուսից տարբերող հատկանիշների հարաբերակից շարքերը»³⁸: Բարդ նախադասության հիմնական տիպերի առանձնացման համար հեղինակը անհրաժեշտ է բավարար է համարում հարաբերակից կառուցվածքային հատկանիշների հետևյալ շորս շարքերը: 1. Բարդ նախադասության պոտենցիալ բանակային կազմը (կառուցվածքի բաց կամ փակ լինելը) 2. Բարդ նախադասության բաղադրիչների (պարզ նախադասությունների) կառուցվածքային առանձնահատկությունները և նրանց բառային տեղադրման հնարավոր սահմանները, 3. Բարդ նախադասության մասերի միացման և նրանց միջև հարաբերությունների արտահայտման միջոցները և 4. Բարդ նախադասության մասերի շարադասական

հնարավորությունները (կառուցվածքի ճկունությունը)³⁹։ Ցանկացած բարդ նախադասության կառուցվածքում այս հատկանիշներն առկա են որոշակի համակցությամբ, որն էլ պետք է արտահայտվի կառուցվածքային բանաձևի մեջ։ Սա, մեր կարծիքով, բարդ նախադասության կառուցվածքի բաղմակողմանի ներկայացման, բանաձևի միջոցով նրա բոլոր յուրահատկությունների արտացոլման գիտական և իրավացի պահանջ է։ Սակայն տեսական այս ճշմարտացի դրույթի գործնական կիրառության խնդիրը դուրս է մնացել հեղինակի ուսումնասիրության ոլորտից։ «Ռուսերենի բարդ նախադասության շարահյուսության արդի միճակում,— գրում է Բելոշապկովան իր մի այլ աշխատանքի մեջ,— այս խնդիրը անլուծելի է նույնիսկ շաղկապավոր կառուցվածքների նկատմամբ, որոնք առավել ուսումնասիրված են»⁴⁰։ Իսկապես, բարդ նախադասության համար կառուցվածքային արժեք ներկայացնող բոլոր հատկանիշների ընդգրկումը մեկ հստակ սխեմայի մեջ գործնականորեն դրեթե անհնար է։ Այս տեսակետից դժվար է չհամաձայնել Ն. Յու. Շվեդովայի՝ նշված հարցի մասին արտահայտած այն կարծիքին, թե «...Բանաձևի մեջ դրսևորվելիք հայեցակետերի բաղմաքանակությունն ու բարդությունը չեն տեղավորվում հեշտությամբ դիտվող և պարզագույն սխեմայի մեջ դասավորվող տարրական հատկանիշների համակարգում»⁴¹։

Բարդ նախադասության կառուցվածքը բնութագրող նշված շորս հատկանիշներից մեզ համար ամենից կարևորը երրորդն է՝ բարդ նախադասության բաղադրիչների միջև եղած հարաբերության լեզվական արտահայտության ձևերն ու միջոցները։ Քանի որ մենք քննելու ենք միայն երկբաղադրիչ բարդ կառուցվածքները, ուստի բարդ նախադասության բաղադրիչների պոտենցիալ քանակային կազմի հատկանիշը սույն աշխատանքում ընդգրկված հարցերի շրջանակում դառնում է հավելյալ։ Բարդ նախադասությունների հոմանիշական շարքը կառուցվածքային սխեմաների ձևով ներկայացնելիս կարևոր չէ նաև յուրաքանչյուր դեպքում սխեմաների մեջ արտացոլել բարդ նախադասության առանձին բաղադրիչների կառուցվածքային ու բառատեղադրման յուրահատկությունները այն պարզ պատճառով, որ հոմանիշ համարվող բարդ նախադասություններն ունեն միևնույն հիմնական բառակազմը և մեծ մասամբ միմյանց վուգահեռ կառուցվածքներ։ Հոմանիշության տեսանկյունից այսպիսով, առաջին պլան է մղվում մասերի մեջև արտահայտվող իմաստային հարաբերությունը, որը լեզվական տարբեր միջոցներով արտահայտվելիս ստանում է զանազան նրբերանգներ։ Վերջիններիս արձանագրումը և բնութագրումը բարդ նախադասությունների հոմանիշու-

թյան կարևորագույն խնդիրն է: Մասերի բառակազմի առանձնահատկություններն այս դեպքում կարող են հաշվի առնվել, եթե դրանք պայմանավորում են մասերի իմաստային կապի դրսևորման յուրահատկություններ: Վ. Ա. Բելոշապկովայի նշած շորթորդ հատկանիշը՝ բարդ նախադասության մասերի շարադասական հնարավորությունները ևս հոմանիշության տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, որովհետև բարդ նախադասության շարադասական տարբերակները, արտահայտելով միևնույն իմաստը, սովորաբար ունենում են հաղորդման նպատակի հետ կապված ոճական և իմաստային խիստ նուրբ տարբերություններ և այդ հիմունքով էլ դիտվում են իբրև հոմանիշներ:

Բարդ նախադասությունների հոմանիշության քննության ընթացքում կառուցվածքային սխեմաների կամ բանաձևերի օգտագործումը նպատակահարմար կարող է լինել լեզվական այդ հետաքրքիր երևույթն ավելի տեսանելի ու հստակ ներկայացնելու իմաստով: Այս բանաձևերը պետք է արտացոլեն բարդ նախադասությունների կառուցվածքի այն կողմերը, որոնց միջոցով դրսևորվում են հոմանիշության հիմքը կազմող իմաստային և ոճական նրբերանգները: Վերջիններս, ինչպես նշեցինք, վերաբերում են բարդ նախադասության մասերի միջև առկա իմաստային հարաբերություններին: Հայերենի լեզվական փաստերի դիտարկումը բերում է այն համոզման, որ բարդ նախադասությունների հոմանիշական շարքերի անդամների գերակշիռ մասը կարող է արտացոլվել կառուցվածքային պարզագույն սխեմաներով: Եթե բարդ նախադասության երկու մասերի բառակազմերն ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները անմիջականորեն ընեն ազդում այդ մասերի միջև իմաստային-բերականահան հարաբերությունների ձևավորման վրա, ապա կարելի է վերանայ մասերի կոնկրետ կազմից և դրանք նշանակել պայմանական նշաններով: Այս աշխատանքում մենք կիրառում ենք այդպիսի պարզ սխեմաներ՝ հիմնականում կառույցների հոմանիշ շարքերը ամփոփ և տեսանելի ներկայացնելու միտումով: Օրինակ, պատճառահետևանքային հարաբերություններ դրսևորող բարդ նախադասությունների շարքը ընդհանուր ձևով ներկայացվում է $P \rightarrow$ որովհետև $P, P \rightarrow$ քանի որ $P, P \rightarrow$ այն պատճառով, որ P $P \rightarrow$ մանավանդ $P \dots$ տեսքով: ($\rightarrow$ նշանը ցույց է տալիս մասերի միջև ստորադասական հարաբերության առկայություն և ուղղված է գերադաս մասից դեպի ստորադասվողը)⁴²: Յուրաքանչյուր կառույցի համար տրվում են մեկնաբանություններ, ճշտվում են իմաստային և ոճական այն նրբերանգներն ու առանձնահատկությունները, որոնցով շարքի տվյալ անդամը հակադրվում է մյուս անդամներին: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում այն դեպքերին, երբ բանաձևով արտահայտված կառույցի ոչ բոլոր կոնկրետ իրացումներն են մտնում հոմա-

նիշակաւ տվլալ շարքը: Վերը վկայակոչված հոմանիշական շարքում, օրինակ, նշվում է նաև $P \rightarrow \text{որ } P$ կառույցը, որը շարքի մյուս անդամներին հոմանիշ կարող է լինել գլխավոր մասի ստորոգյալի՝ որոշակի իմաստային խմբի բառերով արտահայտված լինելու դեպքում (դրանք գլխավորապես հուլդեր, հոգեկան ապրումներ արտահայտող բառեր են), կառույցի իրացման հարցում կարևոր է նշել նաև մասերի ստորոգյալների եղանակաժամանակային հատկանիշների հարաբերակցության թույլատրելի սահմանները: Այս վերջին հանգամանքը բարդ նախադասութունների տարբեր տիպերի կառուցվածքների ձևավորման հարցում խիստ մեծ կարևորություն ունի և կարող է նյութ դառնալ հատուկ ուսումնասիրության: Իմաստային-քերականական այս կամ այն հարաբերությունն արտահայտող բարդ նախադասությունների համար գոյություն ունեն նրանց մասերի մեջ գործառող բայաձևերի եղանակային և ժամանակային որոշակի օրինաչափ համապատասխանություններ: Նպատակի հարաբերությունն արտահայտող բարդ ստորադասական նախադասությունների համար, օրինակ, երկրորդական մասի ստորոգյալը միշտ արտահայտված է լինում ըզձական ապառնի կամ անցյալի ապառնի ձևերով:

Արդի հայերենի բարդ ստորադասական նախադասությունների կազմում եղանակային ձևերի կիրառության օրինաչափությունների մասին որոշակի պատկերացում կարող է տալ ստորադասական շաղկապների իմաստային դասակարգման հարցի և դրանց բաշխման քննությունը ակադ. Գ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ: Քանի որ, ըստ հեղինակի, «շաղկապները ցույց են տալիս առաջին հերթին բայիմաստների հարաբերություններ»⁴³, ուստի շաղկապների դասակարգման համար կարևոր է նաև եղանակային ձևերի հետ (բուն եղանակային ձևերից բացի այստեղ նկատի են առնվում նաև չաստատականությունն ու ժխտականությունը) դրանց զուգորդելիության հաշվառումը⁴⁴:

Բայաձևերի կիրառության սահմանափակումներն ավելի բնութագրական են պարագայական նշանակություններ դրսևորող բարդ կառույցներին: Բարդ նախադասությունների որոշ տիպերի դեպքում, ըստ երևութի, հնարավոր է մասերում գործառող բայաձևերի եղանակային և ժամանակային փոխհարաբերության լիակատար ազատություն: Մեր նպատակից դուրս է բարդ նախադասության կառուցվածքի այս հետաքրքիր կողմի մանրամասն քննությունը: Այստեղ անհրաժեշտ է միայն ընդհանուր գծերով անդրադառնալ բարդ նախադասության մասերի այսպես կոչված ժամանակային պլաններին՝ փոխհարաբերության խնդրին հատկապես այն պատճառով, որ դա անմիջականորեն առնչվում է մեզ հա-

մար կտրեոր մի հասկացոյթյան՝ բարդ նախադասութեան հարացուցի ըմբռնմանը: Ժամանակային պլան ասելով պետք է հասկանալ բարդ նախադասութեան կազմի մեջ մտնող պարզ նախադասութիւնների մեջ արտահայտված գործողութեան ժամանակային նկարագիրը⁴⁵: Ժամանակային պլանն ստեղծվում է հիմնականում բայի քերականական ժամանակի հիման վրա: Սա նշանակում է, որ բայի ժամանակի ձևաբանական կարգը նախադասութեան մեջ ստանում է շարահյուսական իմաստ և գործառութիւն: Ժամանակային պլանի ձևավորմանը կարող են մասնակցել նաև բառային միջոցներ, ընդ որում սրանց իմաստը կարող է համանշանակ լինել բայի միջոցով արտահայտված քերականական ժամանակին կամ հակադրվել նրան: Այս վերջին դեպքում ժամանակային պլանն ստեղծվում են այդ բառային միջոցները (օրինակ՝ վաղը գնում եմ տուն՝ ապառնիի ժամանակային պլան է):

Բարդ նախադասութեան երկու մասերի ժամանակային պլանների բոլոր հնարավոր հարաբերութիւնների միասնութիւնը կազմում է բարդ նախադասութեան տվյալ տիպի ժամանակային հարացուցը⁴⁶: Հմմտ, օրինակ ժամանակային հարաբերութիւն (համաժամանակութիւն) արտահայտող հետևյալ նախադասութիւնները՝

Երբ Արայիկը դաս է պատասխանում, ուսուցիչը գոհ ժպտում է
(ներկա—ներկա)

Երբ Արայիկը դաս էր պատասխանում, ուսուցիչը գոհ ժպտում էր
(անց. անկատար—անց. անկատար)

Երբ Արայիկը դաս է պատասխանել, ուսուցիչը գոհ ժպտացել է
(վաղ.—վաղ.)

Երբ Արայիկը դաս պատասխանի, ուսուցիչը գոհ կժպտա (ապ.—ապ.) և այլն:

Ինչ տեղ ունեն ժամանակային պլանների տարբեր փոխհարաբերութեամբ բնութագրվող այս նախադասութիւնները ժամանակային նշանակութիւն արտահայտող բարդ նախադասութիւնների ընդհանուր հարացուցում:

Այս հարցին պատասխանելու համար նախ պետք է ճշտել նախադասութեան հարացուցի ըմբռնումը և դրա հիման վրա էլ առանձնացնել բարդ նախադասութեան կառուցվածքային այն տարբերակները, որոնք պետք է միավորվեն մեկ ընդհանրական հարացուցի մեջ: Սրանով կպարզվի նաև վերը բերված նախադասութիւնների միջև առկա հարաբերութեան առնչութիւնը շարահյուսական հոմանիշութեանը:

Նախադասութեան, և գլխավորապես պարզ նախադասութեան համակարգում հարացուցային հարաբերութիւնների ուսումնասիրութեանը վե-

րաբերող աշխատութիւններէց մեզ համար ուղեցուցային է հանդիսացել Գ. Ա. Զոլոտովայի «Ռուսերենի գործառական շարահյուսութեան ակնարկ» աշխատութիւնը: Պարզ նախադասութեան հարացուցի մեջ հեղինակն ընդգրկում է տվյալ տիպային նշանակութիւնն արտահայտող անփոփոխական (ելակետային) կաղապարի երեք կարգի ձևափոխութիւնները. 1) քերականական ձևափոխութիւններ 2) կառուցվածքամասնային ձևափոխութիւններ և 3) շարահյուսական հոմանիշներ¹⁷: Առաջին կարգի ձևափոխութիւնները ելակետային տիպի՝ միմյանցից եղանակավորման, ժամանակի, դեմքի քերականական նշանակութիւններով տարբերվող ձևերն են, որոնք միավորված են և՛ կաղապարի, և՛ նրա տիպային նշանակութեան նույնութեամբ (Հյուրերը գնում են, Հյուրերը գնացին, Հյուրերը գնային և այլն): Երկրորդ դեպքում ելակետային կառուցը հիմք է դառնում այնպիսի տարբերակների համար, որոնք միմյանցից տարբերվում են սուբյեկտի և գործողութեան կամ գործընթացային հատկանիշի եղանակակամային հարաբերութիւններով, փուլային նշանակութեամբ, արտահայտչական, հարցական և ժխտական նշանակութիւններով (Նա ֆիզիկոս է, Նա դարձավ ֆիզիկոս, Նա ուղում է ֆիզիկոս լինել, Մի՞թե նա ֆիզիկոս է և այլն): Այստեղ նույնպես, ըստ հեղինակի, պահանջվում է կաղապարի և տիպային նշանակութեան նույնութիւնը, մինչդեռ երրորդ դեպքում, երբ ելակետային կաղապարի ձևափոխութիւնները ներկայանում են իբրև շարահյուսական հոմանիշներ, խախտվում է կաղապարի միասնականութիւնը, այսինքն՝ միևնույն տիպային նշանակութեանը արտահայտվում է տարբեր կաղապարների միջոցով (Նա ֆիզիկոս է, Նա ունի ֆիզիկոսի մասնագիտութիւն, Նա զբաղվում է ֆիզիկայով և այլն):

Նախադասութեան հարացուցի մեկնաբանութեան՝ Գ. Ա. Զոլոտովայի վերը շարադրված մոտեցումը կիրառելով բարդ նախադասութիւնների համակարգի նկատմամբ, կարելի է արձանագրել, որ բարդ նախադասութեան տվյալ տիպի հարացուցն ընդգրկում է մասնավորապես նրա կառուցվածքի երկու կարգի ձևափոխութիւններ՝ 1) քերականական, երբ փոփոխվում է բարդ նախադասութեան մասերի ժամանակային պլանների (նաև ստորոգյալը բնութագրող քերականական այլ կարգերի՝ եղանակի, հաստատականութեան— ժխտականութեան) փոխհարաբերութիւնը, և 2) հոմանիշական, երբ մասերի բառակազմի և կառուցվածքների նույնութեան պայմաններում փոխվում է մասերի միջև իմաստային-քերականական հարաբերութեան դրսևորման լեզվական ցուցիչը: Առաջին դեպքում փոփոխվում են բարդ նախադասութեան երկու մասերի մեջ պարունակված քերականական իմաստները՝ շանդրադառնալով ամբողջ բարդ նախադասութեան տիպային նշանակութեանը, մինչդեռ երկրորդ դեպքում

փոխվում է բարդ նախադասության . համար կառուցվածքային կարևոր դեր կատարող տարրը՝ մասերն իրար շաղկապող լեզվական միջոցը, որն էլ մեծ մասամբ ծնում է բարդ նախադասության իմաստի որոշակի ներբնրանք՝ միևնույն տիպային նշանակության սահմաններում: Այսպիսով՝

իրբ Արայիկը դաս է պատասխանում, ուսուցիչը գոհ ժպտում է:

իրբ Արայիկը դաս էր պատասխանում, ուսուցիչը գոհ ժպտում էր:

Երբ Արայիկը դաս պատասխանի, ուսուցիչը գոհ կծպտա:

Որ Արայիկը դաս է պատասխանում, ուսուցիչը գոհ ժպտում է:

Քանի Արայիկը դաս է պատասխանում, ուսուցիչը գոհ ժպտում է:

Երբ որ Արայիկը դաս է պատասխանում, ուսուցիչը գոհ ժպտում է և այլ նման կարգի նախադասություններ մտնում են բարդ նախադասության միևնույն տիպի՝ համաժամանակություն արտահայտող բարդ նախադասության ընդհանուր հարացույցի մեջ: Դրանցից առաջին երեքը ներկայացնում են մասերի ժամանակային պլաններով տարբերվող տարբերակներ, մինչդեռ վերջին երեքը տարբերվում են մասերը իրար կապող շաղկապներով և հոմանիշ նախադասությունների են: Սրանց միջև առկա են իմաստային և ոճական նուրբ տարբերություններ միևնույն՝ համաժամանակության տիպային նշանակության շրջանակներում: Այսպես, Բանի-ով ձևավորված կառույցը երբ-ով կառույցից տարբերվում է միաժամանակ կատարվող երկու գործողությունների պարբերական կրկնության նշումով, որ-ով կապակցվող կառույցը՝ գերադանցապես խոսակցական ոճում կիրառվելու յուրահատկությամբ և այլն:

Բարդ նախադասությունների կառուցվածքային տարբերակների այսպիսի դասակարգումը արդարանում է նաև իմաստային դաշտի տեսության դիրքերից: Բառապաշարի իմաստաբանական քննության ժամանակ ստորակցական (гипонимическое) և հոմանիշական: Երկու դեպքում էլ տվյալ դաշտի հիմքում ընկած է գերիշխող անդամը, որը ներկայանում է իբրև իմաստային անփոփոխակ ամբողջ դաշտի համար⁸: Ստորակցական դաշտի դեպքում գերիշխող անդամը բուն դաշտը կազմող անդամներից մեկ աստիճան բարձր է, այնպես որ դաշտ կազմող անդամների և գերիշխող անդամի իմաստները գտնվում են տեսակ-սեռ հարաբերության մեջ (համաժամ.՝ գունային անվանումների դաշտը՝ գույն-գերիշխող անդամով): Հոմանիշական դաշտի գերիշխող անդամը մտնում է նույն այդ դաշտի մեջ (համաժամ.՝ վախ, երկյուղ, սարսափ... շարքը վախ գերիշխող անդամով): Ի՞նչ աչա հայեցակետով դիտարկենք վերը բերված նախադասությունները, ապա կպարզվի, որ առաջին երեքն արտահայտում են լիակատար համաժամանակության իմաստային հարաբերությունը տարբեր ժամանակա-

հատվածների համար (լիակատար համաժամանակություն ներկայում, լիակատար համաժամանակություն անցյալում և այլն), այսինքն սրանց նշանակությունները կազմում են ստորակցական իմաստային դաշտ: Իբրև այսպիսի դաշտի գերիշխող անդամ պետք է ընդունել բարդ նախադասության տվյալ տիպի կառուցվածքային սխեման: Վերջինիս նշանակությունը նույն հարաբերությունն արտահայտող կոնկրետ նախադասությունների հիման վրա կատարված վերացություն է, վերացական շարահյուսական իմաստ, և իբրև այդպիսին, միշտ մեկ աստիճան բարձր է իր մասնավոր իրացումների կոնկրետ նշանակություններից և դրանց նկատմամբ դրսևում է սեռ-տեսակ տրամաբանական կապի մեջ: Բերված վերջին երեք նախադասություններն, ինչպես տեսանք, հոմանիշներ են և կմտնեն հոմանիշական իմաստային դաշտի մեջ: Սրանց գերիշխող անդամը, որ երբ-եւ կապակցվող կառուցն է, իրոք մտնում է դաշտը կազմող անդամների թվի մեջ և իմաստային անփոփոխակի դեր է կատարում համաժամանակության իրական հարաբերության առավել համարժեք լեզվական դրսևորման, ռճական շեղծության և գործածության հաճախականության շնորհիվ:

Վերադառնալով բարդ նախադասության իմաստային կողմի կամ նշանակության խնդրին, վերն արված դատողությունների հիման վրա կարող ենք պնդել, որ բարդ նախադասության նշանակությունը հիմնականում նրա բաղադրիչների միջև գոյություն ունեցող իմաստային հարաբերությունն է: Բարդ նախադասությունը կազմող պարզ նախադասությունների նշանակություններն — առանձին-առանձին, իհարկե, որոշակի դեր ունեն ամբողջ բարդ նախադասությամբ արտահայտված իմաստային հարաբերության ձևավորման գործում, սակայն այդ դերը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում տարբեր է և պետք է առանձին քննությամբ որոշվի: Բարդ նախադասության մասերի միջև առկա իմաստային հարաբերությունն ամենից ավելի հստակ է արտահայտվում բառային որոշակի նշանակությամբ օժտված շաղկապների միջոցով: Եթե շաղկապի կամ հարաբերական բառի դերը զուտ կապակցական-քերականական է, ապա իմաստային հարաբերության որոշման հարցում առավել մեծ արժեք են ձեռք բերում մասերի բառակազմերն ու կոնկրետ նշանակությունները: Անշաղկապ կապակցության դեպքում իմաստային հարաբերության դրսևորումը իրենց վրա են վերցնում բառային և կառուցվածքային որոշակի հատկանիշներ և միջոցներ: Այս իմաստով հետաքրքրական է Տ. Մ. Նիկոլայայի մի առաջարկությունը՝ բարդ նախադասության մասերի համար աննշույթ և նշույթակիր բառակազմեր տարբերակելու մասին⁴⁹:

Բարդ նախադասության մասերի կապակցման համար գործածվող շաղկապների թույլատրելի քանակը նա համարում է մասերի բառակազմի

նշութաժորվածութեան չափանիշ: Որքան մեծ է այդ շաղկապների թիվը, այնքան ավելի աղատ (աննշույթ) են մասերի բառակազմերը, և ընդհակառակը՝ ինչքան այդ շաղկապների թիվը փոքր է, այնքան մեծ է մասերի բառակազմերի նշույթաժորված լինելու աստիճանը⁵⁰:

Ի. Պ. Սուսովի՝ քննված աշխատութեան դրույթներին համապատասխան բարդ նախադասութեան համար էլ պետք է տարբերել դենոտատիվ և սիգնիֆիկատիվ նշանակութիւններ: Իբրև բարդ նախադասութեան դենոտատ հանդես է գալիս բարդ իրադրութիւնը, այսինքն այնպիսի իրադրութիւն, որի տարրերը թելադրում են ստորոգում արտահայտող լեզվական մեկից ավելի միավորներ (բայեր): Բարդ նախադասութեան նշանակութեան ամենիւ կարևոր կողմը. մեռ թվում է, նրա սիգնիֆիկատիվ նշանակութիւնն է: Հենց այս մակարդակում է, որ գիտակցութեան կողմից արձանագրվում և ապա լեզվական իրացում են ստանում իրական երկու դեպքերի, գործողութիւնների կամ իրողութիւնների միջև գոյութիւն ունեցող այս կամ այն մտային հարաբերութիւնները: Վերցնենք, օրինակ, իրական երկու գործողութիւններ՝ Արև մայր մտավ և գյուղացիները շարժվեցին: Այս երկու փաստերն իբրև մեկ բարդ իրադրութեան բաղադրիչներ կառող են կազմել որևէ բարդ նախադասութեան դենոտատը, դառնալ նրա նշանակութեան իրական հիմքը: Սակայն հաղորդողի կողմից այս իրական գործողութիւնները կարող են ընկալվել մտային տարբեր հարաբերութիւններով, ինչպես, ասենք ժամանակային (Երբ արևը մայր մտավ, գյուղացիները շարժվեցին), պատճառային (Գյուղացիները շարժվեցին, քանի որ արևը մայր մտավ), զիջական (Թեև արևը մայր մտավ, գյուղացիները շարժվեցին) և այլն: Այս հարաբերութիւններն, իհարկե, նույնքան իրական են, ինչքան հարաբերվող եզրերը՝ իրականութեան գործողութիւններն ու իրողութիւնները, սակայն դրանք արժեքավորվում և հստակորեն ըմբռնվում են միայն գիտակցութեան կողմից՝ միաժամանակ ստանալով համապատասխան լեզվական ձևավորում:

Բարդ նախադասութիւնների հոմանշային կապերի բացահայտման տեսակետից առաջնային արժեք է ստանում նրանց նշանակութեան հենց այդ կողմը, այսինքն՝ իմաստային-տրամաբանական այն հարաբերութիւնները, որոնք գիտակցութեան կողմից մակաշերտվում են օբյեկտիվորեն գոյութիւն ունեցող բարդ իրադրութեան բաղադրիչների վրա: Իմաստային այդպիսի յուրաքանչյուր հարաբերութիւն դառնում է բարդ նախադասութեան առանձին կառուցվածքաիմաստային տիպի նշանակային հիմքը (տիպային նշանակութիւնը): Բարդ նախադասութեան դենոտատիվ և սիգնիֆիկատիվ նշանակութիւնների այսպիսի սահմանադատումը մոտավորապես համապատասխանում է Ի. Ի. Կովտունովայի կողմից գոր-

ժառված «իրական-առարկայական նշանակություն» և «քերականական նշանակություն» հասկացություններին: Սակայն գիտակցության մեջ տարբերակված իրական հարաբերությունը, որ լեզվական ձևավորում է ստանում բարդ նախադասության միջոցով, մեր կարծիքով տարբեր է այդ նախադասության քերականական իմաստի հասկացությունից: Իրականության մեջ, օրինակ, «արևը մայր մտավ» և «գյուղացիները շարժվեցին» իրողությունների միջև շտաբորոշված կերպով առկա է և ժամանակային, և պատճառային, և դիջական հարաբերությունների հնարավորությունը: Եթե հաղորդողի գիտակցության մեջ այդ երկու դատողությունների միջև հաստատվում է, ասենք, ժամանակային կապ, ապա պարզ է, որ «երբ արևը մայր մտավ, գյուղացիները շարժվեցին» նախադասության նշանակելին դառնում է տվյալ գործողությունների միջև եղած ժամանակային կապը: Այն հանգամանքը, որ ժամանակային այդ կապը կարող է դրսևորվել ժամանակի տարբեր շաղկապներով կապակցվող բարդ ստորադասական նախադասությունների միջոցով, ինչպես նաև համադասական կամ անշաղկապ կառուցվածքներով, վերաբերում է արդեն տվյալ նշանակության դրսևորման լեզվական-քերականական կողմին: Հոմանիշ ասելով մենք հասկանում ենք հենց բարդ նախադասության այս տարբեր կառույցները, այսինքն՝ գիտակցության փաստի վերածված իրական տվյալ հարաբերության կառուցվածքային-քերականական տարբեր ձևավորումները:

Բարդ նախադասությունները առանձին հոմանշային շարքերի մեջ խմբավորելիս նրանց համար իբրև իմաստային անփոփոխակ դիտվում է տվյալ շարքի գերիշխող անդամը կամ կառույցը: Շարքի մյուս անդամներն ստացվում են գերիշխող անդամի որոշակի փոխակերպումներով: «Փոխակերպում» կամ «փոխակերպություն» տերմինը այստեղ գործածվում է Ն. Ս. Պառնասյանի վերոհիշյալ աշխատության մեջ ընդունված իմաստով: Բարդ նախադասության դեպքում փոխակերպություններ են համարվում կառուցվածքային այնպիսի փոփոխությունները, որոնք, չփոխելով բարդ նախադասության տիպային նշանակությունը, այսինքն՝ նրանում արտահայտված իմաստային հարաբերության բնույթը, այդ հարաբերությանը տալիս են որոշակի նրբերանգներ կամ էլ նշում են տվյալ նախադասության ռեակտիվառական որևէ առանձնահատկություն: Ժամանակակից փոխակերպական քերականությունների մեջ փոխակերպության հասկացությունը այլ նշանակությամբ է կիրառվում: Այն այսպես կոչված «խորքային» կառուցվածքներից որոշ կանոնների օգնությամբ մակերեսային կառույցների սերման գործողությունն է: Այս տեսակետից խորքային կառուցվածքը և նրա փոխակերպները կարծես թե զուգահեռ են հոմանիշա-

կան շարքի գերիշխող անդամի և նրա հոմանիշ տարբերակների հասկացություններին, սակայն, քննությունը ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր փոխակերպներն են բավարարում հոմանիշության պահանջներին: Թվում է, որ հոմանիշների ըմբռնմանն ավելի համապատասխանում են խորքային և մակերեսային կառույցների այնպիսի մեկնաբանություններ, որոնք տրված են սովետական որոշ լեզվաբանների աշխատանքներում: Մասնավորապես Լ. Ս. Բարխուդարովը, վերանալով «խորքային» և «մակերեսային» տերմինների՝ սերող քերականությունների մեջ ունեցած իմաստներից, գտնում է, որ խորքային և մակերեսային կառույցները գտնվում են այն հարաբերության մեջ, ինչ, ասենք, հնչույթը և հնչյունները կամ ձևույթը և ալլաձևակները⁵¹:

Վ. Գ. Գալեր, ելնելով նախադասության նշանակության դեռոտատային մեկնաբանության դիրքերից, խորքային է համարում այն կառուցվածքը, որը համարժեք է իրադրությանը: Խորքային կառույցի մեջ նախադասության անդամները ուղղակիորեն «արտացոլում» են իրական ենթական, իրական խնդիրները, գործողությունները, հանգամանքները, մինչդեռ մակերեսային կառույցներում նախադասության անդամների այս արտացոլող ուժը թուլանում է և առաջնային է դառնում նրանց կառուցվածքային դերը⁵²:

Խորքային և մակերեսային կառուցվածքների բոլոր մեկնաբանություններն ըստ էության ծառայում են շարահյուսության մեջ ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության հարցի որոշակի կոնկրետացմանը: Պարզ նախադասության համակարգում այս կարգի ուսումնասիրությունները շարունակվում են, սակայն բարդ նախադասության ոլորտում փոխակերպության մեթոդի կիրառման սկզբունքներ դեռևս մշակված չեն: Ուստի, ինչպես նշեցինք, «փոխակերպություն» տերմինը մենք գործածում ենք որոշ պայմանականությամբ՝ նշելու համար բարդ նախադասության հիմնական իմաստի նրբերանգներն արտահայտող կառուցվածքային ձևափոխությունները: Բարդ նախադասության հոմանիշական փոխակերպությունը հիմնականում հանգում է մասերը իրար շաղկապող միջոցի փոփոխության: Առանձին մասերի կառուցվածքային փոփոխությունները հոմանիշության տեսակետից արժեք ունեն այնքանով, որքանով որևէ նրբերանգային կամ ռճական փոփոխություն են ծնում նախադասության ընդհանուր տիպային նշանակության շրջանակներում:

Ընդհանրացնելով վերն ասվածները, մենք կարող ենք բարդ նախադասությունների հոմանիշությունը սահմանել հետևյալ կերպ.

Հոմանիշ են կոչվում այն բարդ նախադասություններ, որոնք առտաճայտում են իրական երկու գործողությունների կամ իրողությունների

միջև առկա իմաստային միեւնոյն հարաբերությունը և մասերի հիմնական բառակազմերի նույնության պայմաններում արտահայտում են այդ հարաբերության իմաստային որոշակի ներքեւնգ կամ ունենում են ղեկական, կիրառական առանձնահատկություններ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ
ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՈՄԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իբրև իմաստային կողմի բաղադրիչ, ժամանակային գործոնը առկա է գոեթե բոլոր, հատկապես՝ պարսպալական զանազան հարաբերություններ արտահայտող բարդ նախադասությունների նշանակությունների մեջ: Այս կարգի բարդ նախադասությունների բաղադրիչների միջև առկա իմաստային կապը, ի վերջո, նրանց ստորոգյալների միջոցով արտահայտված գործողությունների հարաբերությունն է, իսկ այդ գործողությունները կամ իրողությունները, բնականաբար, ժամանակից դուրս իրականանալ չեն կարող: Ինչպես արդեն նշվել է, բարդ նախադասության յուրաքանչյուր իմաստաքերականական տիպ դրսևորում է մասերի ժամանակային պլանների փոխհարաբերության որոշակի օրինաչափություններ, որոնք արտահայտվում են հիմնականում մասերի ստորոգյալների քերականական ժամանակների փոխհարաբերության միջոցով: Այսպես, նպատակի նշանակությամբ բնութագրվող բարդ ստորադասական նախադասության երկրորդական մասի գործողությունը սովորաբար հաջորդում է դիսպոզիտի գործողությանը, պատճառահետևանքային իմաստ արտահայտող բարդ նախադասություններում մեծ մասամբ պատճառ արտահայտող մասի գործողությունը նախորդում է հետևանք արտահայտող մասի գործողությանը, պայմանի հարաբերություն արտահայտող նախադասություններում ևս գոյություն ունի պայման և նրանից բխող հետևանք ցույց տվող մասերի ժամանակների նույնպիսի հաջորդում (այստեղ կարող է առկա լինել նաև համաժամանակության հարաբերություն) և այլն: Իրենց մեջ պարունակելով եղիւ գործողությունների ժամանակային փոխհարաբերության իմաստ, նշված կարգի բարդ նախադասություններն, այնուամենայնիվ, ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող բարդ նախադասությունների իմաստային-քերականական տիպին վերաբերել չեն կարող, որովհետև նրանց նշանակության մեջ գերիշխողը նպատակի, պատճառի, պայմանի և այլ հարաբերություններն են: Ժամանակային

գործոնը սրանց իմաստային կողմի բնորոշման հարցում վճռական դեր չունի։ Հոմանիշության տեսանկյունից բարդ նախադասությունները քրն-նելիս առաջին հերթին պետք է ըստ հնարավորին պարզել և ճշգրտել տվյալ կառույցի համար առավել բնութագրական իմաստային հարաբե-րությունը՝ ելակետ ունենալով այդ հարաբերության քերականական ձևա-վորումը, նաև մասերի բառակազմն ու համատեքստի մեջ կառուցվածքի դրսևորած հիմնական իմաստը։ «Պատերազմ սկսվեց և երկիրն ընկավ ծանր դրության մեջ» նախադասության մեջ առկա է երկու գործողություն-ների ժամանակային հաջորդման իմաստ, սակայն այս նախադասության համար բնորոշ իմաստային հարաբերությունը այդ գործողությունների պատճառահետևանքային կապն է, որ բխում է մասերի կոնկրետ բովան-դակությունից։ Մինչդեռ «Երբ պատերազմ սկսվեց, երկիրն ընկավ ծանր դրության մեջ» նախադասության համար առաջնայինը ժամանակային իմաստն է՝ պայմանավորված երբ շաղկապի՝ գործածությամբ (Հմմտ. նաև՝ «Երկիրն ընկավ ծանր դրության մեջ, որովհետև պատերազմ սկսվեց» նախադասությունը, որի մասերի միջև առկա պատճառային իմաստն առավել ընդգծված է որովհետև շաղկապի կիրառությամբ)։ Հոմանիշու-թյան որոշման քերականական չափանիշի գործադրմամբ ժամանակային նախադասությունների հոմանիշական շարքի մեջ պետք է միավորվեն այն բարդ նախադասությունները, որոնց մեջ ժամանակային այս կամ այն հարաբերության իմաստը կառույցի համար գլխավորն է, այսինքն՝ երկու գործողությունների միջև հնարավոր տարբեր իմաստային հարաբերու-թյուններից հաղորդման համար առավել կարևորը տվյալ տեքստի մեջ դրանց ժամանակային կապն է։ Ժամանակի շաղկապնեղով ձևավորված կառույցներում նշված իմաստային հարաբերությունը համեմատաբար անխառն է դրսևորվում, մինչդեռ համադասական և անշաղկապ կապակ-ցության դեպքում ժամանակային իմաստը հաճախ բարդացվում է իմաս-տային այլ երանգներով։ Այս երևույթը պայմանավորող ամենակարևոր գործոնը բարդ նախադասության մասերի բառակազմերի միջոցով ար-տահայտված կոնկրետ բովանդակություններն են։ Հետևաբար ժամանա-կի հարաբերությունը դրսևորող համադասական և անշաղկապ կառույց-ների սխեմաները վերաբերում են այդ սխեմաներն իրացնող նախադա-սությունների մի մասին միայն, այսինքն այն դեպքերին, երբ նախադա-սության մասերի բառակազմերը չեն խոչընդոտում տվյալ կառույցի փո-խակերպմանը ժամանակային նշանակությամբ կառույցների հոմանիշա-կան շարքի գեղիշխող (հիմնական) անդամին։ Այս հանդամանքի հաշ-վառմամբ մենք տվյալ հոմանիշական շարքի լիարժեք անդամներ ենք համարում այնպիսի նախադասությունները, որոնք իմաստային միև-

նույն հարաբերության (տվյալ դեպքում՝ ժամանակային) շրջանակներում թույլատրում են նշված հոմանիշական փոխակերպումը:

Իրական երկու գործողությունների, եղելությունների, իրադարձությունների միջև ժամանակային տեսակետից կարող են առկա լինել տարբեր բնույթի փոխհարաբերություններ: Սա պայմանավորված է իրական ժամանակի և նրա տրամաբանական արտացոլման յուրահատկություններով: Ժամանակի իրական հոսքի մեջ, նրա տարբեր հատվածներում տեղի ունեցող գործողությունների և իրողությունների միջև հնարավոր դասադաս կապերը կազմում են ժամանակային նշանակություն արտահայտող բարդ նախադասությունների ղեկավարության հիմքը և, իբրև այդպիսին, թելադրում են այդ նախադասությունների կառուցվածքային և բերականական առանձնահատկությունները: Այս առումով ժամանակի նախադասություններն առանձնանում են պարագայական այլ նշանակությունների դրսևորող բարդ նախադասություններից: Պատճառահետևանքային իմաստային հարաբերությունն, օրինակ, տրամաբանական տեսակետից միատարր է և բարդ նախադասության տարբեր կառուցվածքներով դրսևորվելիս հանդես է բերում իմաստային կամ ոճական նրբերանգներ՝ տրամաբանական այդ նույն հարաբերության շրջանակներում: Այս հիմունքով էլ պատճառահետևանքային հարաբերություն դրսևորող բոլոր բարդ նախադասությունները կարող են միավորվել հոմանիշների մեկ շարքի մեջ, թեև նրանցով արտահայտվում են զանազան կարգի և բազմաթիվ իմաստային երանգներ: Սակայն երբ խոսքը վերաբերում է ժամանակային հարաբերություններին, պետք է հաշվի առնել, որ գիտակցական-տրամաբանական մակարդակում արդեն սրանք տրոհվում են տարբեր տեսակների ու ենթատեսակների, որոնցից յուրաքանչյուրը պահանջում է լեզվական ուղույն ձևավորում: Սա նշանակում է, որ իրական գործողությունների միջև հնարավոր ժամանակային հարաբերությունների տրամաբանական տարատեսակությունները ձևավորող բարդ կառուցվածքները ևս պետք է տրոհվեն իմաստային տարբեր հիմունքներով միավորված հոմանիշ կառույցների առանձին խմբերի կամ շարքերի:

Բարդ նախադասության տարբեր կառույցներ ձևավորելու տեսակետից լեզվական արժեք են ներկայացնում ժամանակային հարաբերությունների հետևյալ տրամաբանորեն հնարավոր տեսակները.

1) երկու գործողություններ կատարվում են միաժամանակ՝ ժամանակի միևնույն հատվածում, ընդ որում այդ գործողություններն իրենց տևողությամբ համընկնում են (լիակատար համաժամանակություն),

2) երկու գործողություններ կատարվում են ժամանակի միևնույն հատվածի շրջանակներում, սակայն տևողությամբ հավասար չեն իրար,

այսինքն՝ մեկը կատարվում է մյուսի որոշակի պահին (մասնակի համա-
ժամանակություն):

3) երկու գործողություններ ժամանակի մեջ հաջորդում են միմյանց
(տարժամանակություն կամ ժամանակային հաջորդում):

Մեր նպատակն է այս երեք հարաբերություններից յուրաքանչյուրի
համար առանձնացնել դրանք արտահայտող բարդ նախադասությունների
հոմանիշական շարքերը և բնութագրել յուրաքանչյուր շարքի անդամների
իմաստային և ոճական-կիրառական առանձնահատկությունները:

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակային այս հարաբերությունը կարող է դրսևորվել բարդ նա-
խադասության տարբեր կառուցվածքների մեջ՝ ստորադասական, համա-
դասական, շաղկապավոր և անշաղկապ: Լիակատար համաժամանակու-
թյուն ստվորաբար չեն արտահայտում ստորադասական անշաղկապ նա-
խադասությունները:

ա) Ստորադասական կառույցներ

Այս դեպքում, ինչպես նաև ժամանակային այլ հարաբերությունների
դրսևորման ժամանակ, իմաստային հարաբերությունն ավելի հստակ լեզ-
վական արտահայտություն է գտնում երբ շաղկապի միջոցով ձևավորված
բարդ նախադասություններում: Այս շաղկապն իր բառային իմաստով ժա-
մանակ է նշանակում, թեև տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասու-
թյուններ կապակցելու դերով հաճախակի կիրառվելը նրան ինչ-որ տեղ
ընդհանրական կապակցական արժեք է հաղորդել³: Սրանով է բա-
ցատրվում նաև այն հանգամանքը, որ երբ-ը ժամանակային բարդ նա-
խադասությունների մեջ կիրառվելիս անտարբեր է համաժամանակու-
թյուն-տարժամանակություն իմաստային հակադրության նկատմամբ,
այսինքն գործածվում է իմաստային այդ հարաբերություններից յուրա-
քանչյուրի ձևավորման դերով: Ժամանակի ընդհանուր իմաստը երբ
շաղկապին հնարավորություն է տալիս ազատորեն կիրառվելու ժամա-
նակակից հայեցողի միանգամայն տարրի որոշում: Այն բարդ նախա-
դասությունների ձևավորման իր դերով շատ հաճախադեպ է և՛ գեղար-
վեստական խոսքում, և՛ հրապարակախոսական ու գիտական տեքստե-
րում, և՛ առօրյա խոսակցական լեզվում ու գրական հայեցողի խոսակ-
ցական տարրերակի մեջ: Ժամանակային հարաբերությունների, մասնա-
վորապես համաժամանակության իմաստային հարաբերության առավել
համարժեք լեզվական դրսևորման, ոճական շեղությունների և գործածու-
թյան հաճախականության հատկանիշները հիմք են տալիս այս շաղկա-
պով ձևավորված ժամանակային կառույցը դիտելու համաժամանակու-

թյուն արտահայտող բարդ նախադասութիւնների հոմանշային շարքի գերիշխող (հիմնական) անդամ: Սա հանդես է գալիս իբրև իմաստային անփոփոխակ այս շարքի մյուս անդամների համար, որոնք գերիշխող անդամին հակադրվում են ժամանակային իմաստի որևէ հավելյալ երանգով կամ արտահայտչական ու ոճակիրառական բնույթի առանձնահատկութիւններով:

Ինչպես նշվեց, երբ-ի կիրառութիւնն ինքնին չի նշում իրենով ձեւավորված բարդ ստորադասական նախադասութեան երկու մասերի միջև համաժամանակութեան կամ տարժամանակութեան կոնկրետ հարաբերութիւնների առկայութիւնը: Սրանց տարբերակման հարցում այս դեպքում շատ կարևոր դեր են ստանձնում բարդ նախադասութեան մասերի ժամանակային պլանների (հիմնականում՝ մասերի ստորոգյալների բերականական ժամանակների) որոշակի փոխհարաբերութիւնը և կառույցի երկու մասերը լրացնող բառերի կոնկրետ բովանդակութիւնները: Գիտարկումները ցույց են տալիս, որ լիակատար համաժամանակութիւն արտահայտող նախադասութիւնների երկու մասերում մեծ մասամբ կիսառլած են լինում սահմանական եղանակի ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակները: Ներկա ժամանակի կիրառութեամբ բարդ նախադասութեան մեջ կարող է զոստորվել ոչ միայն խոսքիւ պահին կատարվող երկու գործողութիւնների կամ եղելութիւնների միաժամանակութեան իմաստը, այլև ընդհանրապես ժամանակի մեջ միմյանց ուղեկցող, սովորաբար միաժամանակ կատարվող գործողութիւնների կամ իրողութիւնների համաժամանակութիւնը: Մասերի մեջ անցյալի անկատարով արտահայտված ստորոգյալներ⁴ ունեցող բարդ նախադասութեան միջոցով արտահայտվում է անցյալ ժամանակի մեջ սովորաբար իրար հետ կատարվող գործողութիւնների համաժամանակութեան իմաստ⁵, Օրինակ՝

Երբ Հովհաննես Թումանյանը գրում էր, գրագետները փիլ էին, քերն էին գրում, ճանաչվելը հեշտ էր (15, 375):

Իմաստային այս հարաբերութեամբ բնութագրվող բարդ նախադասութիւններին հատուկ է կառուցվածքի ճկունութիւնը. երբ-ով կապվող երկրորդական նախադասութիւնը կարող է ունենալ նախադաս, միջադաս կամ ետադաս դիրք: Գերիշխող կամ հիմնական անդամին, ըստ երևույթին, ավելի բնորոշ է երկրորդական նախադասութեան նախադաս դիրքը, ոչ ժամանակակից հայերենի նորմայի տեսակետից ավելի բնական և կանոնական է ընդհանրապես ժամանակային իմաստով օժտված բարդ ստորադասական նախադասութիւնների համար⁶: Լիակատար համաժամանակութիւն արտահայտող բարդ նախադասութիւնների հոմանշային շարքի գերիշխող անդամի կառուցվածքը կարող ենք արտա-

հայտել երբ $P \leftarrow P$ պայմանական բանաձևով կամ սխեմայով: Շարահասակա՞ն մյուս երկու տարբերակները հոմանիշ են գերիշխող անդամին և իմաստային առումով վերջինիս հետ շատ ավելի սերտ կապի մեջ են գտնվում, քան հոմանշային շարքի մյուս անդամները: Ժամանակային նույն հարաբերության նրբերանգների արտացոլման տեսակետից, սրանք, ըստ էության, ընդգծված տարբերություններ չունեն, որի հետևանքով էլ սրանց միջև եղած իմաստային կապը շատ մոտ է նույնանիշությանը:

Գերիշխող անդամի շարահասական տարբերակների միջև կարելի է նշել հաղորդման իրադրության հետ կապվող նուրբ տարբերություններ, որոնք ինչ-որ չափով անդրադառնում են դրանց կիրառությանը և ոճական նկարագրին: Հիմնական կառուցվածքը՝ երբ $P \leftarrow P$, խնչես նշեցինք, ամենից գործածականն է ժամանակակից հայերենում: Ծաղկա՞յն խորհրդական նախադասությամբ կառուցվող խոսքի մեջ նվազ հաճախական է, և, թվում է, ավելի տաքածված է գեղարվեստական խոսքի մեջ (նաև կենդանի խոսակցական լեզվում), քան, ասենք, գիտական կամ պաշտոնական տեքստերում: Հաղորդման նպատակի և իրադրության տեսակետից այս դեպքում գլխավոր նախադասությամբ հաղորդվող գործողության կամ իրադարձության կարևորությունը խոսքի համար ավելի ընդգծվում է, և շեշտվում է երկրորդական նախադասության պարզաբանող ու լրացնող դերը: Միշտա՞ս երկրորդական նախադասությամբ կառուցվող խոսքի մեջ ավելի սակավ է գործածվում: Սրա յուրահատկությունն այն է, որ հաղորդման հիմնական բովանդակությունը կազմող գլխավոր նախադասությունը անսպասելիորեն ընդմիջվում է վերջինիս միա՞ք պարզաբանող երկրորդական նախադասությամբ, և բնական է, որ այսպիսի կառուցվածք ունեցող բառը նախադասություններ հանդիպում են հիմնականում խոսակցական լեզվի մեջ: Շարահասական երեք տարբերակների դեպքում էլ գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ հարաբերյալի դեր կատարող դանդա՞ն բառեր կամ բառակապակցություններ (հիմա, այժմ, այն ժամանակ, միշտ և այլն), սակայն պետք է նշել, որ սրանք ավելի հաճախ են հանդիպում նախադաս գլխավոր նախադասություններում: Բերենք օրինակներ նշված շարահասական տարբերակներից յուրաքանչյուրի համար.

Երբ $P \leftarrow P$ երբ անձրև է գալիս, առաջինը ինքն է զգում շրջակա դաշտերի բույրը... (Ա, 138, 1980):

$P \rightarrow$ Երբ P Հիշում է այն ժամանակ, երբ փոստատարը թռչակ է բերում (1, 12):

$P \rightarrow$ |Երբ P |⁷ Ամռանը, երբ քաղցրանում են պտուղները, սկսվում է վեճը (ԳԹ, 48, 1982)

Կառուցվածքային այս տիպերի հոմանիշությունը հաստատվում է փոխակերպության միջոցով, եթե, իհարկե, կառուցվածքի կոնկրետ բառային բովանդակությունը թույլատրում է հոմանիշական այդպիսի փոխակերպում:

Այսպես՝

Երբ $P \leftarrow P$ երբ լողանալուց հետո բարձրանում էինք բլուրը, Հարոն լուռ էր (16, 29):

$P \rightarrow$ երբ P Հարոն լուռ էր (այն ժամանակ), երբ լողանալուց հետո բարձրանում էինք բլուրը:

$P \rightarrow$ (երբ P) Հարոն, երբ լողանալուց հետո բարձրանում էինք բլուրը, լուռ էր:

Երբ — ով ձևավորված համաժամանակություն արտահայտող կառույցին կարող է հոմանիշ լինել ավելի ընդհանրական իմաստ ունեցող ու շաղկապով ձևավորված կառույցը, եթե վերջինս լրացնող բառային միջոցների շնորհիվ ամբողջ բարդ նախադասությունն արտահայտում է ժամանակային հարաբերություն: Հոմանշային շարքի այս անդամը կառուցվածքային առանձնահատկությունների, մասնավորապես գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շարադասության ազատության տեսակետից նման է գերիշխող անդամին: Իբրև իմաստային-նրբերանգային առանձնահատկություն սրա համար պետք է նշել թերևս այն, որ ու շաղկապով կապակցվող ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասության մեջ մեծ մասամբ երկրորդաբար արտահայտված է լինում նաև պատճառի (հիմունքի) կամ պայմանի նշանակության որոշակի երանգ: Հմմտ՝ «Նրան ու տեսնում եմ, հիշում եմ մեր վաղեմի բարեկամությունը»: Հոմանիշների շարքում այս անդամը, սակայն, առանձնանում է ոչ թե հիմնականում իմաստային կողմի յուրահատկությամբ, այլ ոճական ընդգծված գոնավորմամբ: Այս կառուցվածքի նախադասությունները հատուկ են բանավոր-խոսակցական լեզվին, գեղարվեստական խոսքի մեջ հանդիպելիս էլ պահպանում են իրենց այդ առանձնահատկությունը և ծառայում են գլխավորապես ոճավորման նպատակների: Համաժամանակություն արտահայտող այս կառույցը շատ գործածական է հատկապես ժողովրդական առածների ու ասացվածքների մեջ՝ հմմտ. Օձի գլուխը որ ցավում է, բերում դնում է ճամփի մեջտեղը և այլն: Այսպիսով՝

Ուր $P \leftarrow P$ Զեր էն բաղի կողքով ու անց եմ կենում, քթիցս մխում է (2, 494):

Երբ $P \leftarrow P$ երբ ձեր էն բաղի կողքով անց եմ կենում, քթիցս մխում է: Ուր-ը կարող է միանալ նաև երբ շաղկապի հետ՝ ստեղծելով ժամանա-

կի իմաստ արտահայտող մի բաղադրյալ շաղկապ՝ երբ որ: Սա, բարդ նախադասություններ կազմավորելիս, ստեղծում է գերիշխող անդամի հետ նույն առանձնահատկություններն ունեցող կառույց, որի իմաստը նույնպես շատ սերտ է գերիշխող կառույցի իմաստին: Պետք է նշել միայն, որ այս դեպքում էլ գերիշխող անդամը ստանում է որոշակի խոսակցական երանգ, Հմմտ՝

Ք—>երբ Ք Ու թեթև ցնցվում էր, երբ մտերմական, բայց անխղճահար ձեռքով նետված ձնազնդին խցում էր որևէ մեկի բերանը կամ աչքը (Գ, 5, 1980):

Ք—>երբ որ Ք Ու թեթև ցնցվում էր, երբ որ մտերմական, բայց անխղճահար ձեռքով նետված ձնազնդին խցում էր որևէ մեկի բերանը կամ աչքը:

Բարդ ստորադասական նախադասության գլխավոր և երկրորդական մասերի միջև համաժամանակության իմաստային հարաբերությունը նշող միջոցներից է քանի ստորադասական շաղկապը⁸: Սրանով ձևավորված նախադասությունները հոմանիշ են նույն իմաստային հարաբերությունը դրսևորող վերոբերյալ կառույցներին, սակայն հակադրվում են դրանց իմաստային մի ընդգծված առանձնահատկությամբ: Այս կարգի բարդ նախադասության մասերի միջև առկա համաժամանակությունը վերաբերում է մի ավելի տեական ժամանակամիջոցի⁹: Երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվող գործողությունն այս կառուցվածքի դեպքում իր տեղումն է զբաղեցնում թուղակի ժամանակային շրջանակների մեջ է դնում գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրված գործողությունը, իրենով սահմանափակում է վերջինիս ժամանակը: Օրինակ՝ Քանի ամուսինս կենդանի էր, ես ոչ մի կարոտություն չէի քաշում, (18, 1, 252):

Իմաստային այս յուրահատկությունը թելադրում է այս կարգի բարդ նախադասությունների մեջ բայ-ստորոգյալների ժամանակային ձևերի բազմադան փոխհարաբերություններ: Այսպիսի համաժամանակությունը կարող է վերաբերել անցյալ ժամանակին և արտահայտվել բարդ նախադասության մասերի մեջ կիրառված վաղակատար ժամանակի ձևերով, հմմտ. Քանի եկել է, այցելել է ընկերոջը: Նույնպիսի հարաբերություն է արտահայտվում երկրորդական և գլխավոր նախադասությունների մեջ համապատասխանաբար ըղձական և պայմանական եղանակների կիրառությամբ, որոնք տվյալ դեպքում հանդես են գալիս իրենց երկրորդական գործառնություններով և ցույց են տալիս անցյալում պարբերաբար և միաժամանակ կատարված իրադարձություններ ու գործողություններ: Օրինակ՝ Քանի առնեմ, կմոտենար ու ջերմ կբառեմ: Քանի-ով ձևավորված կառույցի մեջ համաժամանակության իմաստային հարաբերությունը ընդհանրապես ունի ևս մեկ լրացուցիչ նրբերանգ. նշված նախադասություններն արտահայտում են ոչ թե մեկ անգամ միաժամանակ կատար-

ված գործողություններ, այլ այդպիսի միաժամանակյա գործողություններ՝ մեկից ավելի անգամ կրկնվելու: Երբ-ով կազմավորված հոմանիշ կառույցներից այս կարգի նախադասություններին ավելի սերտ են երկրորդական նախադասության մեջ ամեն անգամ, միշտ, ամեն ժամանակ և նման բառեր ու բառակապակցություններ պարունակող բարդ նախադասությունները: Հմմտ.

Քանի մեր տուն ճար, միշտ կոնֆետ կբերեր ինձ համար (15, 2, 158)

Ամեն անգամ, երբ մեր տուն էր գալիս, միշտ կոնֆետ էր բերում ինձ համար:

Ինչպես երևում է, ըղձական և պայմանական անցյալի ձևերը միայն Բանի շաղկապով կառուցված նախադասություններում են զրսևորում անցյալի անկատարի իմաստով գործածվելու և ժամանակային նշված հարաբերության իմաստն արտահայտելու իրենց կառուցվածքով: Հետևաբար, երբ-ով փոխակերպվելիս, նման կարգի նախադասություններում վերականգնվում են սահմանական եղանակի անցյալի ձևերը:

Քանի-ով ձևավորվող բարդ նախադասություններում մասերի ժամանակային պլանների նույնությունը պարտադիր չէ: Դա ևս բխում է նրա միջոցով արտահայտվող համաժամանակության յուրահատուկ բնույթից: Հմմտ՝ Քանի դու կալանավոր ես, այդքան ժամանակ լսարանում քո նրսւտարանի վրա կղենն եղենյա պսակ (2, 615): Իմաստային նույն հարաբերությունը կառող է ձևավորվել նաև ինչֆան, որֆան դերանուններով, Բանի անգամ կապակցությամբ: Գործողությունների պարբերական կրկնության իմաստը պահպանվում է երբ-ով կառույցի մեջ, եթե վերջինիս երկրորդական նախադասությունը անենթակա է՝ ըղձական երկրորդ դեմքի ստորոգյալով: Օր. Քանի գնում եմ՝ զբաղված է, Ինչֆան գնում եմ՝ զբաղված է և երբ գնաս՝ զբաղված է: Իբրև այս շաղկապով ձևավորված բարդ կառույցի ռճական առանձնահատկություն պետք է նշել նրա տարածված լինելը ժողովրդախոսակցական լեզվում: Ոճական տեսակետից այս կառույցին հակադրվում է իմաստային նույնպիսի հարաբերություն զրսևորող հոմանիշ մեկ այլ կառույց, որը ձևավորվում է Բանի դեռ շաղկապով: Սա ողող իմաստով նախորդ կառույցի գրական տարբերակն է, գործածվում է գեղարվեստական գրականության մեջ, հրապարակախոսական երկերում, սովելի սակավ՝ գիտական և պաշտոնական բնույթի տեքստերում: Ի տարբերություն Բանի-ով կապվող բարդ նախադասությունների, այս կառույցը չի թուլատրում միաժամանակ կատարվող գործողությունների պարբերական կրկնության իմաստային նրբերանգի զրսևորում: Քանի դեռ շաղկապի դեռ բաղադրիչը ավելի է ընդգծում գլխավոր նախադասության գործողության՝ երկրորդականի գործողության տևողությամբ սահմանափակվելու հանդամանքը, այսինքն՝ գլխավոր

նախադասութիւն մեջ նկարագրուած գործողութիւնը կամ իրողութիւնը տեղի ունի ւայնքան ժամանակ, քանի դեռ կատարուում կամ տեղի է ունենում երկրորդականով տրուած գործողութիւնը, իրողութիւնը, վիճակը: Քանի դեռ $P \leftarrow P$ Քանի դեռ տեւում է պատերազմը, գերիներին հտ չեն տալիս (25, 7, 377):

Երբ $P \leftarrow P$ Երբ դեռ տեւում է պատերազմը, գերիներին հտ չեն տալիս: Այս կառուցվածքն ունեցող, ինչպես և քանի շաղկապով ձևավորված բարդ նախադասութիւնների մեջ արտահայտվող համաժամանակութեան իմաստը բավական աղոտ և անորոշ է դրսևորվում, երբ երկրորդական նախադասութիւնը ստորոգյալը ժխտական ձևով խոնարհված բայ է: Այս դեպքում գլխավոր նախադասութիւնը ստորոգյալի միջոցով արտահայտված գործողութիւնը կամ իրողութիւնը կարող է տեղի ունենալ ւայնքան ժամանակ, քանի դեռ չի սկսվել կամ չի կատարվել երկրորդական նախադասութիւնը ստորոգյալի բովանդակութիւնը կազմող գործողութիւնը: կամ իրողութիւնը: Օրինակ՝ Օրիորդը չկամեցավ վերադառնալ տուն, քանի դեռ սպասված գումարը չէր ստացել (17, 1, 13): Այսպիսի նախադասութիւնների մեջ երկրորդական և գլխավոր մասերի միջև եղած ժամանակային հարաբերութիւնը, որպես կանոն, ուղեկցվում է հիմունքի (կամ պայմանի) և հետևանքի իմաստային հարաբերութեան որոշակի երանգով: Նման կարգի նախադասութիւնների հոմանիշական փոխակերպութիւնների ժամանակ պետք է դիմել բառային օժանդակ միջոցների, որոնք ճշտում կամ ավելի որոշակի են դարձնում ժամանակային հարաբերութեան իմաստը:

Այսպես՝ նա շտապում էր անել այդ, քանի դեռ բանակը չէր շարժվել յուր տեղից (25, 7, 463): Նա շտապում էր անել այդ ւայն ժամանակ, երբ դեռ բանակը չէր շարժվել յուր տեղից:

Քանի և քանի դեռ շաղկապներով ձևավորված բարդ նախադասութիւնները նույնպես ունեն մասերի շարադասութեան փոփոխութեամբ ստացվող կառուցվածքային տարբերակներ: Նկարագրված վերջին տիպի դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը գերազանցապես հտադասութիւնն է, իսկ մնացած դեպքերում ավելի բնական է նշված շաղկապներով կապակցվող երկրորդական նախադասութեան առաջադաս կերպովութիւնը: Միջադաս դիրքում դրանք հանդես են գալիս շատ հազվադեպ:

Այս շաղկապներով ստացվող կառուցների մեջ, դրանք խոսքի մեջ իրացնող բարդ նախադասութիւնների միջոցով արտահայտվում է միայն գործողութիւնների և իրողութիւնների միջև լիակատար համաժամանակութեան հարաբերութիւն: Այս պատճառով էլ դրանց գլխավոր և երկրորդական մասերի ժամանակային պլանների փոխհարաբերութիւնը

տվյալ իմաստն արտահայտելու տեսակետից լեզվական-կառուցվածքային ժանրաբեռնվածություն չունի: Նույնը չի կարելի ասել մինչ և մինչդեռ շաղկապներով ձևավորվող կառույցների մասին, որոնց միջոցով կարող է արտահայտվել և՛ լիակատար, և՛ մասնակի համաժամանակություն՝ կապված մասերի ստորոգյալների ժամանակային որոշակի համապատասխանության հետ: Լիակատար համաժամանակություն արտահայտող կառույցների հոմանշային շարքը մտնելու համար դրանց գլխավոր և երկրորդական մասերի ժամանակային պլանները պետք է համընկնեն: Օրինակ՝ Մինչ ես շարունակում եմ իմ քայլամուկը երթը, դռներից մեկի մոտ օդանավակայանի համազգեստով սևուկ մի աղջիկ ինչ-որ բան է հարցնում ուղևորներին (12, 10):

Այս կառույցը ունի ժամանակային սահմանափակման իմաստային նույն երանգը, ինչ ֆանի, ֆանի դեռ շաղկապներով ձևավորվող նախադասությունները: Իբրև հոմանիշներ սրանց տարբերությունը հիմնականում ոճական բնույթի է. մինչ-ով կառույցները բնորոշ են գեղարվեստական խոսքին: Սրանց միջև առկա է նաև որոշակի տարբերություն կառուցվածքների խոսքային իրացման հնարավորությունների առումով: Քանի, ֆանի դեռ շաղկապները ավելի հաճախ զուգորդվում են ժխտական ստորոգյալների հետ, որով դրանց արտահայտած համաժամանակությունը ուրույն բնույթ է ստանում: Մինչ շաղկապով ձևավորվող նախադասությունների համար առավել բնական է երկրորդական մասի դրական խոնարհմամբ ստորոգյալ: Հմմտ՝ Քանի նա չէր եկել, ես չէի կարողանում որոշել անելիքս, և Մինչ նա չէր եկել, ես չէի կարողանում...: Երկրորդը բնական չէ: Մինչդեռ շաղկապով ձևավորված կառույցն իր արտահայտած իմաստային երանգով և ոճական նկարագրով գրեթե նույնանիշ է մինչ-ով կառույցին: Սրանց միջև թերևս կարելի է նշել իմաստային մի շատ նուրբ տարբերություն. մինչդեռ շաղկապն իր բաղմիմաստության շնորհիվ համաժամանակության հարաբերությանը հաղորդում է նաև հակադրության աղոտ նրբերանգ, որը ժամանակի գերիշխող իմաստի մեջ մտնում է գրեթե աննկատ: Հմմտ՝ Մինչդեռ (մինչ) անձանք տեղը և յուր հովիվը մտերմական խոսակցության մեջ էին, լուսինը արդեն բավական բարձրացել էր հորիզոնից և լուռ ու խաղաղ շրջակայքը հանգչում էր սքանչելի լուսավորության մեջ (25, 7, 330): Մինչդեռ լուսանկարիչը դեռ թոնթորում էր իր գլխին գցած սև լաթի տակ, լճափին իրենց օդը խոսքուզրույցով անցկացնող կանայք հիանում էին Միտլայի աչքերով (9, 5, 1980): Իմաստային նշված նրբերանգի առկայությունը կարող է հաստատել մինչդեռ ժամանակային և իսկ հակադրական շաղկապներով կազմավորված կառույցների իմաստային առնչության փաստը (Հմմտ՝ Լուսանկարիչը դեռ թոնթորում էր իր գլխին գցած սև լաթի տակ,

իսկ չհասիր իրենց օրը խոսքուրուցում անցկացնող կանայք հիանում էին Միտյայի աչքերով): Ժամանակային մյուս շաղկապներով կապակցվող կառույցների դեպքում իմաստային այս կապը անհամեմատ թույլ է (բառակազմների նույնության պայմաններում): Իրրե կառուցվածքային առանձնահատկություն պետք է նշել նաև, որ մինչ և մինչդեռ շաղկապներով երկրորդական նախադասությունները ետադաս և միջադաս դիրքերում գրեթե չեն հանդիպում: Այսպիսով, համաժամանակության կառույցների հոմանիշական շարքը լրացվում է այսպիսի անդամներով՝

Երբ P ← P Երբ վիպագրությունը անդրկովկասյան հայերի մեջ այդ դրության մեջ էր, սարերի մյուս կողմում, հեռավոր Մոսկվայում, հրատարակվում էր «Հյուսիսսիբայը»:

Մինչ P ← P Մինչ վիպագրությունը անդրկովկասյան հայերի մեջ այդ դրության մեջ էր...

Մինչդեռ P ← P Մինչդեռ վիպագրությունը անդրկովկասյան հայերի մեջ... (25, 10, 117)

բ) Համադասական կառույցներ

Համաժամանակությունը և ընդհանրապես ժամանակային հարաբերությունները իրենց առավել լիարժեք լեզվական արտացոլումը դառնում են ստորադասական շաղկապներով կառուցվող բարդ նախադասությունների մեջ: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ այդ շաղկապներն իրենք արդեն օժտված են ժամանակի ընդհանուր կամ որոշակիորեն մասնավորված իմաստներով: Բարդ նախադասության մասերի կապակցման դերով կիրառված շաղկապի իմաստը այդ մասերի միջև իմաստային հարաբերության ձևավորման ամենազլխավոր պայմանն է, թեև, ինչպես վերևում նշել ենք, այդ հարաբերությունը կոնկրետ և որոշակի դրսևորելու հարցում անկարևոր չեն նաև նախադասության կառուցվածքային այլ հատկանիշներ, և, հատկապես, մասերի բառային կոնկրետ լուծանդակությունները: Այս վերջին կարգի գործոնները բարդ նախադասության իմաստային կողմի նկարագիրը ձևավորելու տեսանկյունից մեծահասկան են դառնում հատկապես շաղկապավոր համադասական և անշաղկապ կառույցների մեջ:

Ընդհանրապես համադասական և ստորադասական քերականական հարաբերություններ արտահայտող բարդ նախադասությունների հոմանիշության մասին խոսելիս պետք է նկատի առնել այն հանգամանքը, որ դրանց քերականական հակադրության հիմքում ընկած են հաղորդակցական և իմաստային բնույթի տարբերություններ, և դրանք հոմանիշ կարող են դիտվել այն դեպքում միայն, եթե քերականական կախման

առկայութիւնը կամ բացակայութիւնը պայմանավորված չէ բարդ նախադասութիւնների իմաստային հիմքը կազմող դէնոտատային տարբեւ հարաբերութիւններով: Լինելով շարահյուսական կարգեր, համադասութիւնը և ստորադասութիւնը բարդ նախադասութիւն մասերի շարահյուսական կապը կազմավորելուց բացի «մասնագիտացած» են նաև իմաստային հարաբերութիւնների տարբեր տեսակների հետ հարաբերակցվելու տեսակետից: Համադասական կառուցներով դրսևորվող հարաբերութիւններն ընդունված է բաժանել միավորական, ներհակական, տրոհական և նավելական տեսակների¹⁰: Ինչպես ստորադասական տիպի դեպքում, այստեղ էլ լեզվական նշված իմաստները կարող են ձևավորվել հատուկ շաղկապներով կազմավորված և անշաղկապ կառուցվածքի շարդ նախադասութիւնների միջոցով: Այս դեպքում նույնպես բարդ նախադասութիւն մասերի միջև հանդես եկող հիմնական հարաբերութիւն իմաստը իր մեջ ընդգրկում է նաև այդ մասերի մեջ արտահայտված գործողութիւնների կամ իրողութիւնների ժամանակային կապը՝ ստորոգյալների քերականական ժամանակների փոխհարաբերութիւնը և բառային հատուկ միջոցների շնորհիւ: Քանի որ բարդ համադասական նախադասութիւններ ձևավորող միջոցների շարքում չկան ժամանակի իմաստ ունեցող հատուկ շաղկապներ, ուստի համադասական տվյալ նախադասութիւն համար ժամանակային իմաստի գերիշխող լինելը պայմանավորված է հիմնականում նրա կոնկրետ բառակազմի՝ հաղորդման տվյալ իրադրութիւն մեջ արտահայտած բովանդակութիւնը:

«Երբ Հասմիկը երգում էր, ընկերուհիներն ուշադիր լսում էին նրան» և «Հասմիկը երգում էր, իսկ ընկերուհիներն ուշադիր լսում էին նրան» նախադասութիւնները չեն կարող միավորվել համաժամանակութիւն արտահայտող կառուցների հոմանիշական շարքում, որովհետև երկրորդ նախադասութիւն մեջ գերիշխողը ոչ թե համաժամանակութիւն, այլ գործողութիւնների հանդիպադրման լեզվական իմաստն է, թեև վերջիններիս միաժամանակ կատարվելու հանգամանքը ևս որոշակի տեղ ունի այդ նախադասութիւն իմաստային նկարագրի մեջ: Համադասական կառուցվածքով արտահայտված ժամանակային հարաբերութիւնները այդ կառուցի իմաստային կողմի համար որոշակի կշիռ են ձեռք բերում հատկապես միավորական հարաբերութիւնը կապված համադր նախադասութիւնների դեպքում, որը մեզ հիմք է տալիս հոմանիշների նույն շարքի մեջ դնել ժամանակային իմաստ արտահայտող ստորադասական և միավորական հարաբերութիւններ դրսևորող համադասական կառուցները: Սակայն այստեղ մեկ անգամ ևս պետք է շեշտել, որ այդպիսի հոմանիշութիւնը բացարձակ չէ, այլ խստորեն պայմանավորված է այդ կառուցների խոսքային իրացումը հանդիսացող նախադասութիւնների

կոնկրետ առանձնահատկություններով: Ըիշտ է, լեզուն հնարավորություն է տալիս միևնույն հարաբերությունն արտահայտելու համար ընտրություն կատարել տարբեր. կառուցվածքներ ունեցող և շարահյուսական տարբեր տիպերի վերաբերող նախադասությունների միջև, սակայն ինչոր շահով նաև կանխորոշում է դրանցից յուրաքանչյուրի կիրառության խոսքային պայմաններն ու ոլորտները: Այս իմաստով համադասական և ստորադասական հոմանիշ կառույցները միշտ չէ, որ կարող են փոխարինել միմյանց:

Եթե ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող ստորադասական կառույցների մասերի միջև առկա քերականական կախումը պայմանավորված է դրանց իմաստային սերտ առնչակցությամբ, ապա համադասական կառույցների մասերի քերականորեն համազոր լինելը արդյունք է դրանց հարաբերական անկախության: Այս է պատճառը, որ, ասենք, միավորական և, ու շաղկապներով կապվող համադասական կառույցի մեջ կարող են դրսևորվել իմաստային տարբեր ու ոչ միանշանակ հարաբերություններ: Այս շաղկապների բառային իմաստը հանդու է շարահյուսական տարբեր միավորներ կապելու իրենց գործառությանը, թեև խոսքից դուրս էլ դրանք որոշակիորեն ակնարկում են թվարկման կամ հավելման հարաբերություններ: Ահա այս առանձնահատկությունների շնորհիվ ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող համադասական կառույցները երբեմն չեն փոխակերպվում նույն իմաստով բնութագրվող եբբ-ով ստորադասական կառույցի: Հմմտ. Բարդինբըրը խշշացին, աղբյուրները լաց եղան (22, 429) անշաղկապ նախադասությունը, որի մեջ արտահայտված համաժամանակության հարաբերությունը եբբ-ով փոխակերպվելու դեպքում կվերածվի ժամանակային հաջորդման (նրբ բարդինբըրը խշշացին, աղբյուրները լաց եղան), քանի որ վերջին կառույցը այդ հարաբերությունը դրսևորելիս անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերի ղուգորդում հիմնականում չի թույլատրում:

Այսպիսով, համաժամանակության իմաստային հարաբերությունն արտահայտող հոմանիշ կառույցների շարքում տեղ գրավելու համար և, ու շաղկապներով կազմավորված համադասական նախադասությունների մասերի մեջ պետք է կիրառված լինեն այնպիսի բայաձևեր, որոնք համապատասխանում են գերիշխող ստորադասական կառույցի մեջ կիրառված՝ նույն այդ հարաբերության արտահայտմանը ծառայող բայաձևերին: Դրանք, ինչպես նշել ենք, ամենից հաճախ սահմանական ներկայի և անցյալի անկատարի ձևերն են: Մասերի ստորոգյալների ժամանակային այլ փոխհարաբերության դեպքում համադասական կառույցի հոմանիշական փոխակերպումը գերիշխող կառույցին կամ անհնար է, կամ էլ փոխակերպման հետևանքով փոխվում է նաև ժամանակային հա-

րաբերության բնույթը: Հմմտ. Նստել էին շարեշար՝ Թմբիկ, սիրունատես, տաքուկ հագնված, ու ես խոսում էի նրանց հետ (10, 4): Հնարավոր չէ՝ հրբ նստել էին շարեշար..., ես խոսում էի նրանց հետ, կամ հրբ խոսում էի նրանց հետ..., նստել էին շարեշար... փոխակերպումը: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ այսպիսի փոխակերպումների ժամանակ համադասական բերականական հարաբերությունը փոխվում է լրացական կախման, որը մեծ մասամբ դժվար և ինչ-որ չափով արհեստական է դարձնում նման բնույթի փոխակերպումը: Այդպիսի հոմանիշական փոխակերպմանը խոչընդոտել կարող են նաև իմաստային այն լրացուցիչ երանգները, որ համատեղվում են ժամանակի իմաստի հետ: Հմմտ՝ հեղճուկրակ էին դահլիճի բոլոր աղջիկներն ու բոլոր կանայք և ամաշում էին նայել միմյանց (15, 22): Այստեղ առկա պատճառային կապը ավելի հնարավոր է դառնում որովհետեւ-ով փոխակերպումը և խանգարում է երբ-ով փոխակերպմանը: Խանգարիչ հանգամանքների թվում է նաև երկու մասերի միեւնույն ենթական Հմմտ՝ Ես չէի հասկանում, թե ինչու է հրաժարվում և համառությունը վերագրում էի արվեստագետի խոցված արժանապատվությանը (6, 11): Այնուամենայնիվ գերիշխող անդամին փոխակերպվելու կարողությունը բոլոր դեպքերի համար մնում է հոմանիշության որոշման միակ վստահելի չափանիշը: Եթե համադասական տվյալ կառույցը չի թուլատրում հոմանիշական փոխակերպում երբ շաղկապով, ապա նշանակում է, որ նրա բառակազմի միջոցով արտահայտված բովանդակությունը հաղորդողի կողմից զուտ ժամանակային չի դիտվում: Նրանում կարող են հաղորդման տեսակետից կարևորություն ստանալ միաժամանակ թվարկման իմաստը կամ պատճառահետեւանքային ու պայմանահետևանքային հարաբերությունները: Իմաստային այս առանձնահատկություններին զուգարվում են նաև հիմնականում համադասական նախադասություններին հատուկ կառուցվածքային հատկանիշներ, ինչպիսիք են, օրինակ, համաժամանակության դրսևորումը անցյալ կատարյալի կամ վաղակատարի ձևերի զուգորդումներով, մասերի բերականական անկախությունը և այլն: Ասվածը կարելի է հաստատել օրինակներով: Այսպես՝ Մարդկանց հետ չես շփվում և գրում ես հին գյուղի եղած-չեղած ծերունիների մասին (15, 73) նախադասությունը, մեր կարծիքով տեղ չունի ժամանակային իմաստ արտահայտող բարդ նախադասությունների հոմանիշական շարքում, որովհետեւ նրա մասերի միջև որոշակիորեն առկա է պատճառահետևանքային կապ, և, միաժամանակ, մասերը ունեն միեւնույն ենթական: Վերցնենք այլ օրինակ. Կովը վիզը ծալել, գլուխը դրել է նրա ուսին և միասին քնում են (15, 76): Այստեղ առկա համաժամանակության իմաստը դրսևորված է բայական այնպիսի ձևերի զուգորդությամբ (վաղակատար և ներկա),

որոնք իրենց այդ դերով բնական չեն բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ (Հմմտ՝ Երբ կովը վիզը ծալել, գլուխը դրել է նրա ուսին, միասին քնում են), այնուհետև, հաղորդողի համար այս նախադասության երկու մասերի մեջ պարունակված բովանդակությունները դիտվում են իրրև հավասարապես կարևոր, որի պատճառով էլ դժվարանում է փոխակերպման միջոցով դրանց միջև հաստատել քերականական կախման հարաբերություն:

Վերև արված ընդհանուր դիտողությունները, այսպիսով, ցույց են տալիս, որ բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների միջոցով արտահայտված նույն բնույթի ժամանակային կապը հաճախ իմաստային այնպիսի առանձնահատկություններ է հանդես բերում, որոնք չեն տեղավորվում նորմաստային հոմանիշական տարբերությունների շրջանակներում և իրավունք չեն տալիս այդ նախադասությունները միավորելու հոմանիշների միևնույն շարքում: Նշված տիպի բարդ նախադասությունների միջև հոմանիշական կապն իրականանում է այն դեպքերում միայն, երբ դրանց բառային և կառուցվածքային հատկանիշները չեն խոչընդոտում այդ կառուցվածքների փոխադարձ փոխակերպմանը: Մեզ համար կարևոր են հենց այս դեպքերը, ուստի անցնենք դրանց դիտարկմանը:

Համաժամանակություն արտահայտող համադասական և ստորադասական կառույցները հոմանիշ կարող են լինել ներկայի ժամանակային պլանում: Երկու մասերի միջև այս դեպքում կիրառված են սահմանականի ներկայի ձևերը:

Երբ $P \leftarrow P$ Երբ երգում է, խոշոր աչքերից գլոր-գլոր կաթում է արցունքը:

$P \rightarrow (ու) \rightarrow P$ Երգում է, ու խոշոր աչքերից գլոր-գլոր կաթում է արցունքը: (12, 30—31):

Հոմանիշ այս նախադասությունների միջև կարելի է տեսնել իմաստային մի նուրբ տարբերություն. առաջին՝ ստորադասական կառույցի մեջ արտահայտված համաժամանակությունը ենթադրում է նաև այդ գործողությունների պարբերական կրկնություն, մինչդեռ համադասական կառույցը այդպիսի առանձնահատկություն կարող է ձեռք բերել միայն հատուկ համատեքստի մեջ: Համադասական և ստորադասական բարդ կառույցները կարող են հոմանիշ լինել նաև անցյալի ժամանակային պլանում: Այս դեպքի համար բնական է անցյալի անկատար ժամանակի կիրառությունը երկու կառույցների մասերի մեջ: Այսպես.

$P \rightarrow \text{և} \rightarrow P$ Հետո սանդղաթի կշտին մանուշակն էր դողում, և ալուշան ծիրանենու տնազն էր անում (3, 10):

Երբ $P \leftarrow P$ (Հետո), երբ սանդղաթի գլխին մանուշակն էր դրողւմ, ալուշան ծիրանենու տնազն էր անում:

Անշյալ ժամանակին վերաբերող այլ բայաձևերի ղուգորդմամբ համադասական և ստորադասական նախադասութիւնները համաժամանակութիւն արտահայտելու տեսակետից սովորաբար հոմանիշական զույգ չեն կազմում: Դրանց միջև հոմանիշութիւն կարող է հաստատուել տարժամանակային հարաբերութիւններ դրսևորելու դեպքում:

Ապառնիի ժամանակային պլանում բարդ նախադասութիւնների միջոցով արտահայտվող համաժամանակութիւնը նույնպես սակավ հանդիպող երևույթ է: Ապառնի ժամանակին վերաբերող բայաձևերի ղուգորդութիւնը նույնպես ավելի հաճախ տարժամանակային հարաբերութիւն կարող է դրսևորել: Օր. Երբ գնամ, նրան պիտի հանդիպեմ և այլն: Համադասական նախադասութիւնների մեջ արտահայտված ապառնի համաժամանակութիւնը սովորաբար ղուգակցված է լինում թվարկման նշանակությամբ: Սրանց և ստորադասական տիպի նախադասութիւնների հոմանիշութիւնը տեղի ունի դարձյալ ոչ բոլոր դեպքերում: Դրան կարող են նպաստել մասնավորապես մասերի ստորոգյալների բառային յմաստնիքը և մասերի մեջ կիրառված տարբեր ենթակաները: Հմմտ. $P \leftarrow P$ Մենք առավոտները ընտանիքով սուրճ կիսենք և մեր քաղաքավարի երեխաները չեն խոսի սեղանի շուրջը (7, 16):

Երբ $P \leftarrow P$ Երբ մենք առավոտները ընտանիքով սուրճ կիսենք, մեր քաղաքավարի երեխաները չեն խոսի սեղանի շուրջը:

Միմյանց հետ հոմանիշական զույգ կազմող համադասական և ստորադասական բարդ նախադասութիւնների միջև իմաստային տարբերութիւնը համաժամանակութեան իմաստի՝ մի դեպքում ավելի հստակ ու որոշակի (ստորադասական տիպ) մյուս դեպքում համեմատաբար թույլ և իմաստային այլ երանգներով ղուգակցված (համադասական տիպ) արտահայտվելու մեջ է: Ոճական առումով ևս սրանք տարբերվում են: Համադասական կառույցները անհամեմատ ավելի հաճախական են դեղարվեստական խոսքում, բանավոր-խոսակցական, առօրյա ոճերում, քան, առհասարակ, գիտական կամ պաշտոնական խոսքում: Դա բացատրվում է նրանով, որ վերջին դեպքում բարդ նախադասութեան մասերի իմաստային կապը ձգտում է առավել հստակ դրսևորման, և բնական է, որ այդ ոճերում ավելի շատ կիրառվում են բարդ ստորադասական տիպի կառույցներ: Համադասական տիպի ներսում և և ու շաղկապներով կապակցվող նախադասութիւնները միմյանց նկատմամբ գրեթե նույնանիշական կապի մեջ են: Հնարավոր է թերևս սրանց միջև նշել գործառական բնույթի որոշ տարբերութիւն. ու-ով կազմավորված համադասական կառույցը գիտական և պաշտոնական տեքստերում կիրառվելու հաճախականու-

թյան տեսակետից ակնհայտորեն զիջում է Լ-ով ձևավորված կառույցին։

Համաժամանակության իմաստային հարաբերությունը դրսևորելու գործառնությունը հաճախ հանդես են գալիս համադասական անշաղկապ նախադասությունները։ Իբրև բարդ նախադասության առանձին կառուցվածքային տիպ, սրանք շարահյուսական իրենց առանձնահատկություններով տարբերվում են և՛ ստորադասական (շաղկապավոր և անշաղկապ), և՛ համադասական շաղկապավոր կառույցներից։ Երկբաղադրիչ համադասական անշաղկապ նախադասությունները գեղադանցապես բաց կառուցվածքներ են, թույլատրում են այլ բաղադրիչների հավելում։ Այս առանձնահատկությունը պայմանավորված է նրանց բովանդակային կողմի մեջ թվարկման նշանակության առկայությամբ, որը մշտապես ուղեկցում է համաժամանակության (նաև ժամանակային այլ հարաբերությունների) իմաստին։ Համադասական շաղկապավոր կառույցները համաժամանակություն արտահայտելիս դեմքն միշտ կարող են փոխակերպվել իրենց անշաղկապ տարբերակներին, և այդ դեպքում նրանց մեջ առավել ընդգծվում է թվարկման իմաստային երանգը։ Հմմտ՝ Վարսիկը գոհունակ ժպտում է և հյուրերին սեղանի շուրջ հրավիրում և Վարսիկը գոհունակ ժպտում է, հյուրերին սեղանի շուրջ հրավիրում։ (12, 54)։ Ստորադասական շաղկապավոր կառույցների (մասնավորապես եբր-ով կառույցի) հետ հոմանիշական զույգ կազմելու համար համադասական անշաղկապ կառույցը դարձյալ պետք է բավարարի խոսքային իրացման որոշակի պահանջների։ Դրանցից ամենակարևորները նույնն են համադասական շաղկապավոր նախադասությունների համար նշված բառային և կառուցվածքային հատկանիշների հետ։ Այստեղ էլ հոմանիշության բավարար պայման է մասերի ստորոգյալների ներկա-ներկա կամ անցյալի անկատար-անցյալի անկատար համապատասխանությունը, կառուցվածքի ոչ միավորյալ լինելը (մասերի մեջ տարբեր ենթակաների առկայությունը), և, վերջապես, ստորոգյալների և կառույցը լրացնող մյուս բառերի իմաստների որոշակի սահմանափակումները։ Այս վերջին հանգամանքը մեծ դեր ունի ընդհանրապես բարդ նախադասությունների և մասնավորապես անշաղկապ համադասական կառույցների իմաստային նկարագրի որոշելու հարցում։ Այսպես, վերը նշեցինք, որ վաղակատարի ձևերի զուգորդմամբ արտահայտվող համաժամանակությունը դրսևորվում է ստվորաբար համադասական կառույցի միջոցով և ստորադասական կառույցի փոխակերպվելիս համաժամանակությունը փոխվում է հաջորդման (Հմմտ՝ Մենավոր խցի փայտն ու պողպատն դռները բացվել էին, պատերը վերացել էին կարծես... (7, 52) և Երբ մենավոր խցի փայտն ու պողպատն դռները բացվել էին, պատերը վերացել էին կարծես)։ Սակայն կան որոշ դեպքեր, երբ ստորոգյալների իմաստային

առնչակցութիւնը թույլատրում է վաղակատար ժամանակների զուգորդմամբ համաժամանակութիւն դրսևորել նաև ստորադասական կառույցի միջոցով: Դա տեղի ունի մասնավորապես այն դեպքում, երբ համադասական նախադասութեան առաջին բաղադրիչի ստորոգյալը որևէ վիճակ կամ տեղական գործողութիւն նշանակող բայ է, իսկ երկրորդ ստորոգյալը իր իմաստով հաստատում է առաջինի նշանակած վիճակը կամ գործողութիւնը և պայմանավորված է նրանով: Հմմտ.

Եկեղեցին գործել է էջմիածնի հովանու տակ, ծխականները լի օրերին իրենց գործ ու արհեստով են զբաղվել (12, 32):

Երբ եկեղեցին գործել է էջմիածնի հովանու տակ, ծխականները լի օրերին իրենց գործ ու արհեստով են զբաղվել:

Իհարկե, նման նախադասութիւններն էլ հոմանիշ կարելի է կոչել վերաբաժնութեամբ, այն դեպքերում միայն, երբ համատեքստի մեջ ստորոգյալների արտահայտած գործողութիւնները դիտվում են իբրև միմյանցով փոխադասանավորված և չեն բերվում իբրև միաժամանակ կատարված անկախ գործողութիւնների թվարկում:

Բերենք անշաղկապ համադասական նախադասութիւնների այլ օրինակներ, որոնք իբրև հոմանիշներ մտնում են համաժամանակութեան հոմանիշական շարքը:

ա) Ներկայի ժամանակային պլանում.

P—P Ուսանողը պատասխանում է հարցերին, քննողները գոհունակութեամբ լսում են նրան:

Երբ P ← P Երբ ուսանողը պատասխանում է հարցերին, քննողները գոհունակութեամբ լսում են նրան:

բ) Անցյալի ժամանակային պլանում.

P—P Գելխեղդ շները մոտ-մոտ էին անում, գոմոտ, Ավեն քշում էր շներին... (3, 26):

Երբ P ← P Երբ գելխեղդ շները մոտ-մոտ էին անում, գոմոտ, Ավեն քշում էր շներին:

Անշաղկապ համադասական կառույցի դեպքում մասերի քերականական կապը ավելի թույլ է դրսևորվում, քան շաղկապավոր կառույցներում: Սա նշանակում է, որ անշաղկապ նախադասութիւններն ավելի քիչ հնարավորութիւններ ունեն փոխակերպվելու ստորադասական կառույցի և հոմանիշային զույգ կազմելու վերջինիս հետ:

Համադասական (անշաղկապ և շաղկապավոր) և ստորադասական կառույցների հոմանիշութեան դեպքերը քննելիս մենք իբրև համեմատութեան հզոր ընդունեցինք համաժամանակութեան նրբերանգներն արտահայտելու տեսակետից չեզոք՝ երբ շաղկապով ձևավորվող գերիշխող կառույցը: Քանի որ վերջինս այն գլխավոր առանցքն է, որի շուրջը միա-

վորվում են մյուս հոմանիշ կառույցները, ապա պետք է ընդունել, որ առանձին-առանձին գերիշխող կառույցի հետ հոմանշային զույգեր կազմող նախադասությունները հոմանիշ կարող են լինել նաև միմյանց նկատմամբ: Համադասական կառույցների միջոցով, օրինակ, համապատասխան համատեքստի մեջ կարող են դրսևորվել իմաստային այն նրբերանգները, որոնք սովորաբար արտահայտվում են ստորադասական շաղկապներով (քանի, քանի դեռ, մինչդեռ և այլն) ձևավորված կառույցներում: Այս դեպքերում համադասական նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ բառային օժանդակ միջոցներ համա՝ Շավոյի կինը քանի կենդանի է, չի թողնի, որ աղան այս տնից աղջիկ տանե (25, 3, 135) և Շավոյի կինը դեռ կենդանի է ու չի թողնի, որ աղան այս տնից աղջիկ տանե, Շավոյի կինը դեռ կենդանի է, չի թողնի, որ աղան այս տնից աղջիկ տան:

Բարդ ստորադասական և համադասական նախադասությունների միջև հոմանիշական կապի առկայությունն ստուգելու միջոց կարող է ծառայել դրանցից յուրաքանչյուրի փոխակերպումը պարզ նախադասության: Եթե վերջինիս միջոցով երկու դեպքում էլ դրսևորվում է իմաստային նույն հարաբերությունը (տվյալ դեպքում՝ համաժամանակություն), ապա փոխակերպված բարդ նախադասությունները միմյանց հոմանիշ են: Համա՝

Երբ ես մտածում եմ պրոֆեսոր էյնշտեյնի մասին, զգում եմ, որ արդեն մենակ չեմ այս աշխարհում (Գ, 4, 1979):

Ես մտածում եմ պրոֆեսոր էյնշտեյնի մասին և զգում եմ, որ արդեն մենակ չեմ այս աշխարհում:

Պրոֆեսոր էյնշտեյնի մասին մտածելիս ես զգում եմ, որ արդեն մենակ չեմ այս աշխարհում:

Այսպիսով, լիակատար համաժամանակության իմաստային հարաբերություն դրսևորող բարդ կառույցների հոմանիշական շարքը ունի այսպիսի տեսք.

Կառույցներ	Օրինակներ
Երբ P←P	Երբ Արան գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:
Երբ որ P←P	Երբ որ Արան գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:
որ P←P	Արան որ գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:

Քանի $P \leftarrow P$

Քանի Արան գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:

Քանի դեռ $P \leftarrow P$

Քանի դեռ Արան գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:

Մինչ $P \leftarrow P$

Մինչ Արան գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:

Մինչդեռ $P \leftarrow P$

Մինչդեռ Արան գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:

 $P \leftarrow A / n \leftarrow P$

Արան գիրք էր կարդում, և Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:

 $P \leftarrow P$

Արան գիրք էր կարդում, Հակոբը խաղում էր ընկերների հետ:

ՄԱՍՆԱԿԻ ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սրկու գործողությունների կամ իրողությունների միջև հնարավոր ժամանակային կապի այս տարատեսակն արտահայտող բարդ նախադասությունները կարող են միավորվել հոմանիշ կառույցների մի առանձին շարքի մեջ, քանի որ սրանց բովանդակությունը կազմող մասնակի համաժամանակության հարաբերությունը չի կարող դիտվել իբրև լիակատար համաժամանակության հոմանշային նրբերանգ: Բարդ նախադասության միջոցով մասնակի համաժամանակության իմաստ է դրսևորվում այն դեպքում, երբ նրա մասերից մեկի մեջ արտահայտված է տեական գործողություն, իսկ մյուսում՝ դրա որևէ պահին կատարվող մեկ այլ գործողություն: Իմաստային այս առանձնահատկությունը թելադրում է բարդ նախադասության մասերի ժամանակային պլանների համապատասխան փոխհարաբերություն: Ժամանակակից հայերենի համար մասնակի համաժամանակություն դրսևորելու բնորոշ եղանակը անցյալի անկատար և անցյալ կատարյալ բայական ժամանակների զուգորդումն է բարդ նախադասության կառուցվածքում: Գլխավոր նախադասության գործողությունը նշելու գործառության հաղվադեպ կարող են հանդես գալ նաև վաղակատար ժամանակի բայաձևեր: Համադասական կառույցների մեջ մասնակի համաժամանակություն կարող է դրսևորվել նաև ժամանակային միևնույն ձևերի զուգորդմամբ (ներկա-ներկա, անց. անկատար-անց. անկատար և այլն). այս դեպքում ժամանակային նշված իմաստը արդյունք է մասերի կոնկրետ բառային բովանդակությունների փոխհարա-

բերության. օրինակ՝ 1968-ի աշունն էր, տոնվում էր Երևանի ծննդյան 2750-ամյակը (12,37) կամ՝ Արշուն է եղել աշխարհում, եղել է եղեռն ու կոփվ, Արև է երգել ու գարուն այս հիվանդ, հանճարեղ պատանին (19, 234)

ա) Ստորադասական կառույցներ

Մասնակի համաժամանակությունը ստորադասական շաղկապովոր կառույցների միջոցով դրսևորվելիս շաղկապող հատուկ միջոցներ չի պահանջում: Մասերի ժամանակային պլանների մասնակի համապատասխանությունը, ինչպես նշեցինք, արտահայտվում է բայերի որոշակի ձևերի զուգորդմամբ, իսկ դրանց շարահյուսական կապն իրականանում է լիակատար համաժամանակության կառույցներ ձևավորող շաղկապներով: Իմաստային այս հարաբերության արտահայտմանը ծառայում են ամենից առաջ երբ ընդհանրական շաղկապը՝ երբ որ և որ ոճական տարբերակների հետ, ինչպես նաև մինչ, մինչդեռ (որոշ դեպքերում՝ մինչև) շաղկապները: Քննենք այդ կառույցներն առանձին-առանձին: Երբ, երբ որ, որ շաղկապներով մասնակի համաժամանակություն արտահայտող կառույցները հանդես են բերում մի հետաքրքրական առանձնահատկություն:

Նրանց միջոցով արտահայտված ժամանակային իմաստը հաճախ կախված չէ մասերի միջև քերականական կախման բնույթից: Ստորադասական հարաբերություն նշող շաղկապը կարող է միանալ բարդ նախադասության մասերից յուրաքանչյուրին, և, փոխելով քերականական կախման ուղղվածությունը, շանդրադառնալ կառույցի մեջ դրսևորված իմաստային հարաբերության վրա: Համեմատենք, օրինակ, հետևյալ նախադասությունները:

Այս մտքերի մեջ նա քայլում էր ակումբի առաջ, երբ այնտեղ երևաց դիրեկտոր Փոլադյանը (11, 65):

Երբ մենք թերթում էինք դասարաններից մի քանիսի մատյանները, պարզեցինք հետևյալը (Ա, 41, 1981):

Երբ այս մտքերի մեջ նա քայլում էր ակումբի առաջ, այնտեղ երևավաց դիրեկտոր Փոլադյանը:

Մենք թերթում էինք դասարաններից մի քանիսի մատյանները, երբ պարզեցինք հետևյալը:

Ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող բարդ նախադասությունների համար ընդհանրապես ընդունված է ասել, որ երկրորդա-

կան նախադասութիւն մեջ նկարագրված գործողութեամբ լրացվում, ավելի որոշակի է դառնում գլխավոր նախադասութիւն գործողութեան ժամանակը: Վերը բերված նախադասութիւնների մասերի միջև լրացական այդպիսի հարաբերութիւն գոյութիւն ունի այն դեպքերում, երբ աւական գործողութիւնը նկարագրված է երկրորդական, իսկ սրա որևէ պահին կատարվող գործողութիւնը՝ գլխավոր նախադասութեամբ: Առաջին նախադասութեան մեջ օրինակ, երկրորդական նախադասութեան մեջ նկարագրված գործողութիւնը (նա քայլում էր ակումբի առաջ), իրոք, պարզաբանում, ավելի որոշակի է դարձնում գլխավոր նախադասութեամբ նկարագրված գործողութեան (երևաց դիրեկտոր Փոլադյանը) ժամանակը: Նույնը չի կարելի ասել այն դեպքերի համար, երբ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը արտահայտում է կարճատե, այսինքն՝ երկրորդական նախադասութեան գործողութեան որևէ պահին կատարվող գործողութիւնը: Այստեղ արդեն գլխավոր նախադասութիւնն է, որ մտային առումով լրացական դեր է կատարում երկրորդականի նկատմամբ, այսինքն ավելի որոշակի և կոնկրետ է դարձնում սրա մեջ նկարագրված գործողութեան կամ իրողութեան ժամանակը¹¹ (Հմտ՝ Երբ հանդիպեցինք, ես նոր էի գրական ասպարեզ մտնում... (6, 231): Այս կարգի բարդ նախադասութիւնների մասերի միջև առկա իմաստային կախումն, այսպիսով, քերականական համարժեք ձևավորում չի ստանում¹², Մեր կարծիքով, բարդ նախադասութեան մասերի միջև առկա քերականական հարաբերութիւնը որոշելիս առաջին հերթին պետք է հաշվի առնել այդ հարաբերութեան քերականական ձևավորման շափանիշը, այսինքն՝ երկրորդական համարել բարդ նախադասութեան այն բաղադրիչը, որի կազմի մեջ է մտնում ստորադասական շաղկապը:

Վերը բերված բարդ նախադասութիւններն ու դրանց փոխակերպներն, այսպիսով, ժամանակային հարաբերութեան դրսևորման տեսակետից նկատելի տարբերութիւններ հանդես չեն բերում և պետք է դիտվեն իբրև հոմանիշներ: Ասենք նաև, որ շաղկապով կապակցված երկրորդական մասը մասնակի՝ համաժամանակութիւն արտահայտող կառուցներում ունի ազատ շարադասութիւն, այսինքն՝ նշված երկու կարգի նախադասութիւններից ամեն մեկը իր հերթին կարող է ունենալ շարադասական երեք տարբերակ:

Ժամանակային այս հարաբերութիւնն արտահայտող բարդ նախադասութիւնների երկու փոխակերպները կարելի է արտահայտել կառուցվածքային մեկ ընդհանուր բանաձևով՝ $[B]P \leftrightarrow P$.

$[B]P \leftrightarrow P$ ձևան այս ափերը, երբ դեռ ջահել էին, ջլապինդ (12, 27):

Երբ նկան այս ափերը, դեռ ջահել էին, ջլապինդ:

Պետք է նշել, որ այսպիսի փոխակերպումները ոչ միշտ են հնարավոր կամ բնական: Մասնակի համաժամանակություն դրսևորելու ավելի տարածված եղանակը գլխավոր և երկրորդական մասերի մեջ համապատասխանաբար անցյալ կատարյալ և անցյալի անկատար բայական ժամանակների զուգորդումն է: Երբեմն նշված բայաձևերի միջոցով կարող է դրսևորվել նաև տարժամանակային հարաբերություն: Հմամ՝ Երբ վիժանն անկողին ընկավ, Կալենցները այցելում էին իրենց բարեկամին, հույս էին տալիս, թե շուտով ոտքի կկանգնի (6, 50): Մասնակի համաժամանակություն արտահայտելիս նշված կառույցը կարող է շենթարկվել վերը նկարագրված փոխակերպմանը և հոմանիշական զույգ չկաղմել ստորագասական կապի հակառակ ուղղվածությամբ բնութագրվող տարբերակի հետ: Դա տեղի ունի մասնավորապես այն նախադասություններում, որոնց գլխավոր մասի անցյալ կատարյալով արտահայտված ստորոգյալը ժխտական խոնարհման բայ է. Համեմատենք, օրինակ, հետևյալ նախադասությունները:

Իսկ ես նրա անունը չտվի, երբ ուրիշ թեկնածուներ էին առաջադրվում (Գ, 5, 1980):

Երբ ես նրա անունը չտվի, ուրիշ թեկնածուներ էին առաջադրվում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, մասնակի համաժամանակություն դրսևորող կառույցների հոմանիշական շարքի գերիշխող անդամը երբ-ով ձևավորված կառույցն է: Իբրև այդպիսին վերջինս ոճական տեսակետից չեզոք է և ամենից հաճախականն է ժամանակակից հայերենում: Իմաստային տեսակետից սրան ավելի մոտ է երբ որ-ով հոմանիշ կառույցը, որը օժտված է շարադասական նույն առանձնահատկություններով և ունի փոխակերպման նույնպիսի հնարավորություններ: Սրանց հոմանիշական հակադրության հիմքը երբ որ շաղկապով կառուցված նախադասությունների խոսակցական երանգն է:

Ներքև $P \rightleftharpoons P$ Գրիշ էի փնտրում, երբ հեռախոսն աղմկեց (Գ, 4, 1979):

Երբ գրիշ էի փնտրում, հեռախոսն աղմկեց:

Ներքև որ $P \rightleftharpoons P$ Գրիշ էի փնտրում, երբ որ հեռախոսն աղմկեց:

Երբ որ գրիշ էի փնտրում, հեռախոսն աղմկեց:

Գերազանցապես բանավոր-խոսակցական ոճում է գործառում ժամանակային նույն հարաբերությունն արտահայտող՝ որ շաղկապով ձևավորված կառույցը: Սա գերիշխող կառույցի խոսակցական տարբերակն

է և գրական ոճերում կիրառվելու դեպքում խոսքին կենդանի խոսակցական երանգ է հաղորդում: Օրինականեր՝ Որ նախաճաշում էինք, մայրը մի դեպք պատմեց: Ծն Կալենցների տանն էի, որ նկարիչը կտավն ամրացրեց նկարակալին, դիմացն ունենալով մի երիտասարդ տիկնոջ (6, 44): Արանք ևս կառուցվածքային առանձնահատկություններով նման են վերը նկարագրված կառույցներին, այսինքն՝ օժտված են շարադասական ճկունությամբ և հնարավորություն են տալիս ստորադասական կախման փոփոխությամբ ստացվող փոխակերպումների: Այսպիսով, երբ, երբ ուր, ուր չադկապներով ձևավորվող մասնակի համաժամանակություն կառույցները միասնաբար կարող են ունենալ 18 հոմանիշ տարբերակներ, որոնք միավորվում են կառուցվածքային 3 սխեմաների մեջ: Փորձենք ներկայացնել հոմանիշների այդ շարքը:

/Երբ/ $P \rightleftharpoons P$ Երբ գերիններին տանում էին դեպի արևելք, (այն ժամանակ) նա փախավ:

Նա փախավ այն ժամանակ, երբ գերիններին տանում էին դեպի արևելք:

Այն ժամանակ, երբ գերիններին տանում էին դեպի արևելք, նա փախավ:

Երբ նա փախավ, գերիններին տանում էին դեպի արևելք:

Գերիններին տանում էին դեպի արևելք, երբ նա փախավ:

Այն ժամանակ, երբ նա փախավ, գերիններին տանում էին դեպի արևելք:

/Երբ որ/ $P \rightleftharpoons P$ Երբ որ գերիններին տանում էին դեպի արևելք, նա փախավ:

Նա փախավ (այն ժամանակ), երբ որ գերիններին տանում էին դեպի արևելք:

Այն ժամանակ, երբ որ գերիններին տանում էին դեպի արևելք, նա փախավ:

Երբ որ նա փախավ, գերիններին տանում էին դեպի արևելք:

Գերիններին տանում էին դեպի արևելք, երբ որ նա փախավ:

Այն ժամանակ, երբ որ նա փախավ, գերիններին տանում էին դեպի արևելք:

/որ/ $P \rightleftharpoons P$ Որ գերիններին տանում էին դեպի արևելք, (այն ժամանակ) նա փախավ:

նա (այն ժամանակ) փախավ, որ գերիներին տանում էին դեպի արևելք:

Այն ժամանակ, որ գերիներին տանում էին դեպի արևելք, նա փախավ:

Որ նա փախավ, գերիներին տանում էին դեպի արևելք:

Գերիներին տանում էին դեպի արևելք, որ նա փախավ:

Այն ժամանակ, որ նա փախավ, գերիներին տանում էին դեպի արևելք:

Մասնակի համաժամանակություն արտահայտող բարդ նախադասությունները կարող են ձևավորվել նաև մինչև շաղկապով: Ժամանակային հարաբերության բնույթը այս կառուցվածքի նախադասություններում ևս արդյունք է մասերի ժամանակային պլանների վերը նկարագրված համապատասխանության: Իմաստային տեսակետից սրանք եւր-ով կառուցյաներին հակադրվում են գլխավոր նախադասության գործողության՝ երկրորդականի գործողությունը փոքր-ինչ կտրուկ ընդմիջելու, որոշ առումով նաև վերջինիս հետ իմաստային հակադրություն կազմելու նրբերանգով: Այս առանձնահատկությամբ է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ մինչև շաղկապը սովորաբար կապակցում է խոնարհված բայերով արտահայտված ստորոգյալներ ունեցող երկրորդական նախադասություններ և զրեթե չի զուգորդվում տեական վիճակ կամ դրություն ցույց տվող բաղադրյալ ստորոգյալների հետ: Վերջիններս մեծ մասամբ կապվում են եւր-ով: Հմտ՝ Առաջին նկարը գնվեց նրանից, երբ դեռ տասներեք-տասնչորս տարեկան էր (6, 57) և մինչև նա տասներեք-տասնչորս տարեկան էր... Վերջինը բնական է: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ տարբեր շաղկապներով կապակցվող հոմանիշ բարդ նախադասություններում շաղկապի կիրառությունը կախված է ոչ միայն մասերի ժամանակային պլանների, այլև ստորոգյալների բառային իմաստների փոխհարաբերությունից:

Հոմանիշական շարքի մեջ մինչ-ով կառույցը առանձնանում է նաև ռեական առումով. այն գրեթե չի հանդիպում առօրյա խոսակցական լեզվում և առավել հաճախական է գեղարվեստական և հրապարակախոսական տեքստերում:

Երբ P ← P Երբ նա զբաղված էր ինձ խելքի բերելու գործով, հարևանները միլիցիոներ կանչեցին:

Մինչ P ← P Մինչև նա զբաղված էր ինձ խելքի բերելու գործով... հարևանները միլիցիոներ կանչեցին (Գ, 4, 1979):

Այս կառուցվածքի նախադասությունների համար բնական է երկրորդական մասի առաջադաս դիրքը: Գրեթե նույն առանձնահատկու-

թյուններն ունեն մինչդեռ շաղկապով կառուցված նախադասությունները: Մրանք թերևս առանձնանում են խիստ ընդգծված գրական երանգով, ինչպես նաև գլխավոր ու երկրորդական մասերի միջև որոշակի հակադրություն նշելու իմաստային յուրահատկությամբ: Երկրորդական նախադասության ետադաս դիրքի դեպքում մինչդեռ-ով կառուցը կորցնում է ժամանակային հարաբերության իմաստը և վերածվում է հակադրություն արտահայտող համադասական կառույցի¹³: Այսպիսով՝

Երբ P ← P Երբ սա ընթերցանությամբ էր զբաղված, երկու ուրիշ վաճառականներ սկսան շարունակել իրենց վիճաբանությունը:

Մինչդեռ P ← P Մինչդեռ սա ընթերցանությամբ էր զբաղված... (17, 2, 471):

Հետաքրքրական է մինչև շաղկապի կիրառությունը մասնակի համաժամանակություն արտահայտող բարդ նախադասություններում: Սա հիմնականում տարժամանակության կառույցներ ձևավորող շաղկապ է, սակայն կարող է կապակցել նաև մասնակի համաժամանակությամբ կապված գլխավոր և երկրորդական նախադասություններ: Այսպիսի բարդ նախադասությունների երկրորդական մասի ստորոգյալը պայմանական հղանակի անցյալի ապառնիով դրված բայ է, որն այս կառույցի մեջ արտահայտում է սահմանական անցյալի անկատարի իմաստ, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար անցյալ կատարյալ ժամանակի բայ է: Մինչև-ով կապակցվող բարդ նախադասություններն, այսպիսով, մասնակի համաժամանակություն արտահայտում են մասերի ստորոգյալների ժամանակների այս կայուն համապատասխանության դեպքում: Այսպիսի կառույցները լեզվում այնքան էլ հաճախական չեն, դրոժածվում են հիմնականում կենդանի խոսակցական ոճում և գեղարվեստական խոսքում:

Փոխակերպման ժամանակ երկրորդ նախադասության ստորոգյալի պայմանական անցյալի ձևը փոխարինվում է անցյալի անկատար ժամանակաձևով:

Հմտ.

Մինչև P ← P Մինչև նա կանցներ փողոցը, ընկերները հեռացան:
Երբ P ← P Երբ նա անցնում էր փողոցը, ընկերները հեռացան:

Մինչև-ով կապվող այս կարգի կառույցները իմաստային առումով ավելի սեղոտ առնչվում են մինչ-ով կառույցներին, հմտ՝ Մինչ նա անցնում էր փողոցը, ընկերները հեռացան: Սրանց, իբրև հոմանիշների, իմաստային տարբերությունն այն է, որ մինչ-ով նախադասությունների

երկրորդական մասում անցյալի անկատար ժամանակաձևի միջոցով դրսևեորվում է սկսված և ընթացքի մեջ դառնվող գործողութուն, մինչդեռ մյուս կառույցի մեջ մինչև շաղկապը և պայմանական եղանակով դրված բայը ավելի ընդգծում են գործողության անավարտ լինելը, այնպես որ որոշակի համատեքստում երկրորդականի գործողությունը կարող է դիտվել իբրև դեռևս չսկսված, և այս դեպքում կառույցը դուրս կմնա մասնակի համաժամանակություն արտահայտող նախադասությունների հոմանիշական շարքից:

Ստորադասական անջաղկապ նախադասություններում ևս մասնակի համաժամանակությունն արտահայտվում է հիմնականում անցյալի անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերի զուգորդմամբ. «Այս դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը ցույց է տալիս անցյալում դրսևեորված որևէ դրություն, վիճակ, որի հետևանքով կամ լինում է բաղադրյալ (ստորոգելիական հանգույցը դրված է լինում անցյալ ժամանակով), կամ դրություն ցույց տվող բայի անցյալ անկատար, անցյալ հարակատար ժամանակներով արտահայտված պարզ ստորոգյալ: Ստորոգյալի մոտ, որպես, օժանդակ միջոց, հանդես է դալիս դեռ, երբեմն նաև (սակավ դեպքերում) տակավին մակբայը»¹⁴: Այս կառուցվածքն ունեցող նախադասությունները սովորաբար հոմանիշ են լինեում իրենց երբ-ով տարբերակներին, երբեմն կարող են փոխակերպվել նաև համադասական կառուցվածքների: Հմմտ.

P ← **P** Արամը դեռ դասերն էր սովորում, ներս մտավ Հակոբը:
/երբ/ P ⇌ **P** Երբ Արամը դասերն էր սովորում, ներս մտավ Հակոբը:
 (Երբ Հակոբը նեղս մտավ, Արամը դասերն էր սովորում)

բ) Համադասական կառույցներ

Համադասական շաղկապավոր կառույցները մասնակի համաժամանակություն դրսևեորում են սովորաբար մասերի ստորոգյալների ժամանակային պլանների՝ վերը նկարագրված հարաբերության դեպքում (անցյալի անկատար-անցյալ կատարյալ): Համադասական որոշ նախադասություններում ժամանակների մասնակի համապատասխանություն կարող է արտահայտվել նաև միևնույն ժամանակաձևերի՝ ասենք, ներկա-ներկա կամ վաղ-վաղ. զուգորդումով: Այստեղ նշված հարաբերությունը պայմանավորված է մասերի ստորոգյալների բառային իմաստների փոխհարաբերությամբ, ինչպես նաև ամբողջ նախադասության՝ տվյալ համատեքստում արտահայտած բովանդակությամբ: Այսպես՝

Շուրջդ աշխատանքային եռուղեո, և դու հանկարծ եղնիկներ ես նկարում (6, 20):

Ասաց, որ երեկ երեկոյան նկարիչների ժողով է եղել և մի, թե երկու արվեստաբան քննադատել են իր դեղանկարչական գործերից «Կոմունիստների զնդակահարութիւնը Տաթևում» (6, 23):

Մասնակի համաժամանակութեան դրսևորմանը ծառայող այս կարգի նախադասութիւնները, ինչպես երևում է բերված օրինակներից էլ, տըվ-յալ նշանակութիւնը կադող են արտահայտել կառուցների ոչ բոլոր բա-ռային իրացումների դեպքում: Եթե անցյալի անկատար և անցյալ կա-տարյալ ժամանակների զուգորդմամբ տեական գործողութիւնը և սրա մի որոշակի պահին կատարվող գործողութիւնը նշվում են բայ-ստորոգ-յալների քերականական իմաստների միջոցով, ապա միևնույն ժամանա-կաձևերի զուգորդումով արտահայտվող մասնակի միաժամանակութիւնը պայմանավորվում է ստորոգյալների բառային իմաստների մեջ տարու-նակվող տեական և ոչ տեական գործողութիւնների դադափարներով:

Այս վերջին դեպքում ավելի բնական են համադասական կառույց-ները: Ստորադասական կառուցվածքի (մասնավորապես շարքի գերիշ-խող անդամին) սրանք հաճախ չեն փոխակերպվում կամ էլ փոխակերպ-ման հետևանքով մասերի միջև առկա իմաստային հարաբերութիւնը կարող է աղճատվել:

Մասնակի համաժամանակութիւն դրսևորելու տեսակետից բնական՝ անցյալի անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակների զուգորդումով կառուցված համադասական շաղկապվոր նախադասութիւնները մեծ մասամբ հոմանիշային զույգ են կազմում համապատասխան ստորադա-սական կառույցի հետ:

Հմմտ. օրինակ.

P — և — P Ես լսում էի երամի ղողանջը աշնան մաքուր երկնքում, և կարծես թե մորս ձայնն էլ լսեցի: (15, 32):

Երբ P ← P Երբ ես լսում էի երամի ղողանջը աշնան մաքուր երկնքում, կարծես թե մորս ձայնն էլ լսեցի:

P — և — P Թաց տակաշորերի մեջ երեխան թպրտում էր, և ինքը ծղըր-տաց՝ իշխան: (15, 343):

Երբ P ← P Երբ թաց տակաշորերի մեջ երեխան թպրտում էր, ինքը ծղրտաց՝ իշխան:

Այսպիսի կառույցների փոխադարձ փոխակերպելիութանը կարող է լուրջնորոտել համադասական նախադասութեան՝ տեական գործողութիւնն արտահայտող մասում կիրառված բաղադրյալ ստորոգյալը, որը ցույց

է տալիս մի այնպիսի դրուժյուն կամ վիճակ, որի առկայութեան պայմաններում կատարվում է ավելի կարճատե գործողութիւնը:

Բաղադրյալ ստորոգյալի մեջ դրսևորված դրուժյունը կամ վիճակը հաճախ նաև պատճառն է իր տևողութեան որևէ պահին կատարվող գործողութեան, և այս դեպքում համադասական կառուցքը կարող է հոմանիշական զույգ կազմել ոչ թե ժամանակային, այլ պատճառահետևանքային նշանակութիւն արտահայտող ստորադասական կառուցքի հետ:

Հմմտ՝

P — և — P Խրճիթում խավար էր, և տանտերը վառեց ճրագը:

P → որովհետև P Տանտերը վառեց ճրագը, որովհետև Խրճիթում խավար էր:

Պատճառահետևանքային իմաստի գերիշխող լինելը խանգարում է նրբ խրճիթում խավար էր, տանտերը վառեց նրագը տիպի փոխակերպութիւնը: Մասնակի համաժամանակութիւն դրսևորող համադասական նախադասութիւնը համապատասխան ստորադասական հոմանիշ չի կարող ունենալ այն դեպքում նաև, երբ տևական գործողութիւն կամ վիճակ ջուլց տվող մասում կիրառված է ոչ մակբայական ժամանակի պարագա:

Հմմտ. Երկու օր շարունակ իմ շուրջը մարդիկ էին և ես տեսա իմ շատ ծանոթների, որոնց տարիներով չէի տեսել (20, 7):

Նշված կարգի համադասական և ստորադասական շաղկապվոր կառուցների, իբրև հոմանիշների, տարբերութիւնը ռճական է. ինչպես մյուս համադասական կառուցների դեպքում, մասնակի համաժամանակութիւն դրսևորող համադասական կառուցներն էլ ավելի հաճախական են գեղարվեստական խոսքում: Ինչպես երևում է նաև վերը բերված հոմանիշ զույգերի համեմատութիւնից, սրանց ստորադասական տարբերակները բավական ծանրացնում են գեղարվեստական խոսքը, հյութեղ և արտահայտիչ լինելու տեսակետից դիջում են համադասական կառուցվածքի նախադասութիւններին:

Կենդանի-խոսակցական և գեղարվեստական խոսքին են հատուկ նաև համադասական անշաղկապ նախադասութիւնները: Մասնակի համաժամանակութիւն արտահայտելու դեպքում սրանք մասերի բառակազմի ու ստորոգյալների քերականական նկարագրի տեսակետից չեն տարբերվում իրենց շաղկապվոր տարբերակներից: Իբրև նրբիմաստային առանձնահատկութիւն պետք է նշել անշաղկապ համադասական կառուցների մեջ ղգալի թվարկման իմաստը, որը արտահայտվում է նաև հնչերանգի միջոցով: Կարելի է ասել, որ մասնակի համաժամանակութիւն դրսևորող համադասական անշաղկապ նախադասութիւնների գերակշիռ մասը ունի իր շաղկապվոր տարբերակները և ստորադասական

տիպի մեջ հոմանիշ զույգ ունենալու համար պահանջում է կառուցվածքի խոսքային իրացման նույն պայմանները:

Հմմտ.՝ $P - P$ Քննության էր գնալու, փայտ էր ջարդում, ոտքը կտրեց (15, 337):

$P - և - P...$ փայտ էր ջարդում և ոտքը կտրեց:

Երբ $P \leftarrow P...$ Երբ փայտ էր ջարդում, ոտքը կտրեց:

Համադասական անշաղկապ նախադասություններում էլ, բաղադրյալ ստորոգյալների առկայությամբ հաճախ ժամանակային իմաստը ետին պլան է մղվում՝ տեղի տալով պատճառահետևանքային նշանակությանը. հմմտ.

Ես հասկանում էի, որ դա ծանոթ մի բեռ է իմ տկար ուսերի համար, բայց երիտասարդ էի, քափով գործի կպա (6, 9): Քերականական իմաստների այսպիսի սինկրետիկ համատեղումը, ինչպես նշել ենք, հատուկ է անշաղկապ շատ կառույցների. այդ հանգամանքը պայմանավորում է ստորադասական տարբեր կառույցների հետ դրանց հոմանիշական առնչության հնարավորությունը:

Համադասական անշաղկապ կառույցներում դրսևորվող մասնակի համաժամանակությունը հաճախ նշվում է երկրորդ բաղադրիչի մեջ (որը սովորաբար արտահայտում է՝ կարճատև գործողությունը)՝ հանդես եկող բառային հատուկ միջոցներով: Շաղկապի բացակայության պայմաններում սրանք ծառայում են մասերի միջև առկա հարաբերությունն ավելի կոնկրետ ու հստակ արտահայտելուն:

Գործողությունների միաժամանակության մասնակի բնույթը շեշտող ալոպիսի միջոցներից են ժողովրդախոսակցական երանգ ունեցող մեկ էլ, մեկ էլ տեսաւ, մեկ էլ տեսնում ես կապակցությունները: Գրական չեղոք ոճում նման դեպքերում կիրառվում է հանկարծ մակբայը: Հմմտ. Ես տանկ էի վարում, մեկ էլ դեմս երկու երեխա ելան, կանգնեցին ուղիղ տանկի առաջ (ԳԹ, 2. 10. 81), (Երբ ես տանկ էի վարում, դեմս երկու երեխա հլան...): Մեկ էլ տեսաւ կայուն կապակցությունը հանդիպում է հիմնականում խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական խոսքի մեջ կիրառվող անշաղկապ նախադասություններում: Սրանց առաջին բաղադրիչի ստորոգյալը սովորաբար երկարատև և պարբերաբար կրկնվող գործողություն կամ վիճակ է արտահայտում, իսկ երկրորդը՝ այդ գործողության ընթացքում սովորաբար և պարբերաբար հանդես եկող գործողություն:

Գործողությունների պարբերականության այդ նրբերանգը կարող է առկա չլինել, եթե նշված կապակցության մեջ տեսնել բայը կիրառվում է իր բուն նշանակությամբ (ցույց է տալիս կոնկրետ դեմք): Հմմտ. Գլուխս

կախ ես թակարդովն էի ընկած, մին էլ տեսնեմ վեր կացավ կաղին տալով փախավ (8, 3, 105),

Հմմտ. նաև բարբառային որոշակի երանգ ունեցող այս կարգի նախադասություններ.

Երգում էր մայրիկ կկուն, մին էլ ընր, աղվեսն եկավ (8, 1, 308):
(Երբ մայրիկ կկուն երգում էր, աղվեսը եկավ):

Ինչպես երևում է, այս կարգի բառային-բառակապակցական միջոցները իրենց այս կիրառություններով կալունացած են անշաղկապ կառույցների նշված տիպերի մեջ և հաճախ խոչընդոտում են սրանց հոմանիշական փոխակերպմանը շաղկապավոր ստորադասական կառույցների: Այդպիսի փոխակերպման հնարավորության դեպքում բառային այդ միջոցների դերը սովորաբար ստանձնում է շաղկապը, այնպես որ ստորադասական նախադասության մեջ դրանք կարող են արդեն ավելորդ լինել:

Հնդհանրացնելով, կարելի է ներկայացնել մասնակի համաժամանակության նշանակության միավորող կառույցների հոմանշային շարքը.

Կառույցներ

Նմուշներ

Երբ/ P $\rightarrow$ P	Երբ Արամը դաս էր սովորում, եկավ Հակոբը:
/Երբ որ/ P $\rightarrow$ P	Երբ որ Արամը դաս էր սովորում, Հակոբը եկավ:
/որ/ P $\rightarrow$ P	Որ Արամը դաս էր սովորում, Հակոբը եկավ:
Մինչ P $\leftarrow$ P	Մինչ Արամը դաս էր սովորում, եկավ Հակոբը:
Մինչդեռ P $\leftarrow$ P	Մինչդեռ Արամը դաս էր սովորում, Հակոբը եկավ:
Մինչև P $\leftarrow$ P	Մինչև Արամը դաս կսովորեր, Հակոբը եկավ:
P $\leftarrow$ P	Արամը դաս էր սովորում, Հակոբը եկավ:
P — և (ու) — P	Արամը դաս էր սովորում, և Հակոբը օգնեց նրան լուծելու խնդիրը:
P — P	Արամը դաս էր սովորում, Հակոբը նրան օգնեց լուծելու խնդիրը:
P — մեկ էլ — P	Արամը դաս էր սովորում, մեկ էլ հայտնվեց Հակոբը:
P — մեկ էլ տեսար — P	Արամը դաս էր սովորում, մեկ էլ տեսար հայտնվեց Հակոբը:
P — մին էլ ըհր — P	Արամը դաս էր սովորում, մին էլ ըհր, հայտնվեց Հակոբը:

Իրական աշխարհում տեղի ունեցող զանազան գործողությունների ու երևույթների միջև առկա կապը ամենից հաճախ տարժամանակալին է: Այս պատճառով էլ ժամանակի նշանակություն արտահայտող բարդ նախադասությունների գերակշիռ մասը ժամանակային հենց այս հարաբերության դրսևորմանն է ծառայում: Ժամանակի մեջ երկու գործողությունների հաջորդումն արտահայտող բարդ նախադասությունները իրենց քերականական կազմավորման տեսակետից բազմազան են. սա վերաբերում է և՛ նրանց մասերի ժամանակային պլանների փոխհարաբերությանը, և՛ մասերի շարադասությանը, և, որ ամենակարևորն է, դրանց կապակցմանը ծառայող լեզվական միջոցներին: Ինչպես արդեն նշել ենք, հրք շաղկապով կապվող ստորադասական կառույցը իբրև ժամանակի իմաստ արտահայտող ամենատարածված և ոճական առումով ընդոք կառույց, գերիշխող անդամ կարող է լինել նաև տարժամանակություն արտահայտող բարդ նախադասությունների հոմանիշական շարքի համար: Միայն գերիշխող անդամի՝ հրք-ով կապակցված կառույցի մասերի ժամանակային պլանների փոխհարաբերության դիտարկումը բերում է այն եզրահանգման, որ տարժամանակության իմաստային հարաբերություն դրսևորող բարդ նախադասությունների թե ստորակցական, և թե հոմանիշական դաշտերը ավելի լայն ընդգրկում ունեն, քան լիակատար և մասնակի համաժամանակություն արտահայտող կառույցներին: Ժամանակային այս հարաբերությունն արտահայտող հոմանիշ նախադասությունների միջև առկա նրբիմաստային տարբերությունները ևս ավելի հստակորեն են սահմանագծվում: Սա բացատրվում է ժամանակային հաջորդման տրամաբանական հարաբերության առանձնահատկությամբ. այստեղ հնարավոր է ըստ լեզվական դրսևորման առանձնացնել ընդոք կամ անորոշ հաջորդումը գործողությունների վայրկենական, կտրուկ հաջորդումից:

Երբ-ով կապակցված տարժամանակային կառույցները, կոնկրետ բարդ նախադասությունների մեջ խոսքային իրացում ստանալով, թույլատրում են մասերի եղանակաժամանակային պլանների զսնազան զուգորդումներ: Ամենից հաճախական տարբերակները գլխավոր և երկրորդական մասերում միևնույն քերականական ձևով կիրառված ստորոգյալներ ունեցող նախադասություններն են, իսկ սրանցից էլ առավել տարածված են անցյալ կատարյալի ձևերի զուգորդումով կազմավորված բարդ նախադասությունները: Բերենք միևնույն ժամանակներով ստորոգյալներ ունեցող նախադասությունների օրինակներ.

ներկա — ներկա

Ու հիմա. երբ յորենքը լավ եմ հասկանում, գտնում եմ, որ ինձ հետ շահագրանց անարդար վարվեցին (Գ, 4, 1979):

Մարդիկ մեռնում են միայն այն ժամանակ, երբ հոգնում են (20, 7):

Երբ ուրիշ երկրներից զբոսաշրջիկ էին գալիս, գիշերը նրանց անպայման ցույց էին տալիս այդ տունը (7, 32):

Երբ համապատասխան գրասենյակից հարց ու փորձի են եկել, տիկին Արաքսին վախեցել է ու հրավերով գալուց հրաժարվել (12, 54):

Գեան ավելի կատաղեց, երբ հիշեց, թե նա ինչպես էր վեր կենում և մի հիմար պատճառ փնտրում, որ գնա (7, 14):

Երբ Պավլիկը փոխադրվեց մեր դասարանը, կրկին օտարի վիճակի մեջ ընկավ (Գ, 5, 1980):

Ապառնիի ժամանակային պլանում գործողությունների կամ իրողությունների հաջորդում արտահայտելու համար գլխավոր և երկրորդական մասերում բնական է համապատասխանաբար ըղձական և պայմանական հղանակի ձևերի կիրառությունը, օր.[՝] Երբ գաք, կտեսնեք և այլն:

Տարժամանակություն արտահայտելու համար գերիշխող կառույցի երկու մասերում կարող են կիրառված լինել տարբեր հղանակների ու ժամանակների ստորոգյալներ. օրինակ՝

անց. վաղ. — անց. կատ.

Նոր էինք դուրս եկել, երբ տեսանք նրան:

Երբ հայրը եկավ, տղան արդեն գնացել էր:

Նվ դա, իհարկե, մի գլուխգործոց է, որ երբ մի օր գրվի գրքազարդումների պատմություն, գրավելու է իր արժանի տեղը (6, 13):

Վեր կաց, երբ հետո խոսում են (7, 21) և այլն:

հրամ. ապ. — սահմ. ներկա

Բայի քերականական տարբեր ձևերի մեջ առկա ժամանակային տարբեր իմաստները, միմյանց հետ զուգորդվելով, որոշակի երանգ են հաղորդում նաև ամբողջ բարդ նախադասության մեջ արտահայտված

իմաստային հարաբերությանը: Վերոբերյալ կառույցները մասն են կազմում տարժամանակային հարաբերություն դրսևորող բարդ նախադասությունների ստորակցական ձաշտի, և, իբրև այդպիսիք, հոմանիշ չեն միմյանց: Սակայն դոանցից յուրաքանչյուրը թելադրում է հոմանիշ այլ նախադասությունների փոխակերպվելու որոշակի պայմաններ: Միևնույն՝ երբ շաղկապով ձևավորված կառույցի մեջ, օրինակ, անցյալ կատարյալ-անցյալ կատարյալ զուգորդումը կարող է արտահայտել գլխավոր նախադասության գործողության հաջորդում երկրորդական նախադասության գործողությանը (հրբ տեսանք, փախավ), իսկ անցյալ կատարյալ-անցյալի վաղակատար զուգորդությունն ընդհակառակը՝ երկրորդական նախադասության գործողության հաջորդում գլխավորի գործողությանը (Պատերազմը նոր էր վերջացել, երբ եկավ տուն): Հենց (հենց որ) շաղկապով հոմանիշ կառույցին փոխակերպվելու դեպքում այս կառույցներից առաջինում փոխվում է միայն շաղկապը (Հենց (հենց որ) տեսանք, փախավ), իսկ երկրորդում շաղկապի փոփոխությունն ուղեկցվում է զուգորդվող ժամանակաձևերի փոփոխմամբ (անցյալի վաղակատարը փոխադրվում է անցյալ կատարյալով, և կամ էլ եզկու մասերում կիրառվում են վաղակատարի ձևեր) և, միաժամանակ, մասերի ստորադասական կապի շրջմամբ (հենց որ պատերազմը վերջացել է, եկել է տուն):

Պետք է նկատի առնել նաև, որ իրականության մեջ ժամանակային առումով իրար հաջորդող գործողությունները շատ հաճախ կապված են լինում նաև պայմանահետևանքային կամ պատճառահետևանքային հարաբերություններով, և այդ գործողությունների հաջորդումն արտացոլող նախադասությունը ժամանակային է դիտվում ամենից առաջ նրանում կիրառված ժամանակի շաղկապների շնորհիվ: Այս հանգամանքը հաճախ խոչընդոտում է ժամանակային հաջորդում արտահայտող ստորադասական շաղկապավոր կառույցների հոմանիշական փոխակերպմանը համապատասխան անշաղկապ կամ համադասական կառույցների, որովհետև ժամանակի իմաստ արտահայտող շաղկապի բացակայությունը առաջին պլան է մղում տվյալ նախադասության բովանդակության մեջ առկա պատճառային կամ պայմանի նշանակությունը¹⁵: Այսպես, երբ ես Արմենին իսկապես ճանաչեցի, որոշեցի անպայման ընկերություն անել նրա հետ նախադասության մեջ գերիշխող է ժամանակային իմաստը, և սա՝ հիմնականում երբ-ի գործածության շնորհիվ: Ճես ճանաչեցի Արմենին (և) որոշեցի ընկերություն անել նրա հետ՝ նախադասության մեջ արդեն ժամանակային իմաստը զիջում է պատճառահետևանքայինին, և այս նախադասությունը իրավամբ կարող է հոմանիշ դիտվել Ճես որոշեցի ընկերություն անել Արմենի հետ, որովհետև իսկապես ճանաչեցի նրան՝ նախադասությանը: Նույն կերպ ըղձական և պայմանական եղանակի

ձևերի զուգորդումով կառուցված բարդ նախադասությունների մեջ նշված կարգի փոխակերպմամբ ժամանակային իմաստը հաճախ լուծվում է պայմանի գերիշխող նշանակության մեջ: Հմմտ՝ Երբ գաս, կտեսնես նրան (եթե գաս, կտեսնես նրան): Նման դեպքերում ստորադասական շաղկապավոր և անշաղկապ ու համադասական կառույցները հոմանիշ կարելի է համարել վերապահության՝ կառույցների իրացման կոնկրետ խոսքային պայմանների ու համատեքստի հաշվառումով:

Տարժամանակությունը արտահայտող բարդ նախադասությունների հոմանիշության, դրանց կառուցվածքաիմաստային տարբերակների քննության ժամանակ կարևոր է նաև ժամանակային ձևերի երկրորդական կիրառությունների (օրինակ՝ անցյալ կատարյալը ապառնու իմաստով, ներկան անցյալի իմաստով և այլն) հաշվառումը: Այս բնդհանուր դիտողություններից հետո փորձենք նկարագրել ժամանակային հաջորդման իմաստային հարաբերությամբ միավորված կառույցները և ներկայացնել դրանց հոմանշային շարքը:

ա) Ստորադասական կառույցներ

Ինչպես նախորդ՝ լրիվ և մասնակի համաժամանակություն արտահայտող կառույցների դեպքում, այստեղ էլ երբ-ը հանդես է գալիս ոճական իր երկու տարբերակների (երբ որ և որ) ուղեկցությամբ: Երբ որ-ը տարժամանակային կառույցներին նույնպես հաղորդում է կենդանի-խոսակցական ողող երանգ և իբրև այդպիսին խորթ է գիտական ու հրապարակախոսական ոճերին, իսկ որ-ով կապակցված նախադասություններն արդեն հատուկ են միայն խոսակցական լեզվին և գեղարվեստական երկերում գործածվում են ոճավորման նպատակներով:

Շարքի գերիշխող կառույցի մեջ երկրորդական նախադասությունը ունի շարադասության ազատություն: Սակայն պետք է նշել, որ նախադաս կիրառված երկրորդական նախադասությամբ մեծ մասամբ հաղորդվում է գլխավորի մեջ դրսևորված գործողությանը նախորդած գործողություն, իսկ ետադաս երկրորդական նախադասությամբ՝ ընդհակառակը: Այս վերջին դեպքում, ինչպես նշել ենք, մասերի մեջ կիրառվում են սովորաբար անցյալի վաղակատար և անցյալ կատարյալ ժամանակները: Երկու մասերում էլ անցյալ կատարյալի ձևերի կիրառության դեպքում շարադասության փոփոխությունը չի անդրադառնում գործողությունների հաջորդման ուղղության վրա:

Այսպես՝

Երբ P ← P

Երբ հանկարծ պարզվեց, որ հայր և որդի չափազանց

նման են իրար, նոր թագավորի վիրավորանքը շատ մեծ եղավ:

P→Երբ P նոր թագավորի վիրավորանքը շատ մեծ եղավ, երբ հանկարծ պարզվեց, որ հայր և որդի չափազանց նման են իրար (7, 53—54):

Ինչպես նշել ենք արդեն, անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերի գոլգորդումով կառուցված այս կարգի նախադասություններում ավելի բնական է երկրորդական նախադասության առաջադաս դիրքը: Այսպես է նաև ներկա-ներկա կամ անց. անկատար — անց. անկատար ժամանակների ուղղորդումով կառուցված նախադասությունների դեպքում: Նույնպես երկրորդական ունենալիս այս կարգի նախադասությունները սովորաբար գլխավորի մեջ պահանջում են շաղկապին զուգադրվող որևէ հարաբերյալ (այն ժամանակ, այն բանից հետո և այլն): Օր.

Ըրարդիկ մեռնում են միայն այն ժամանակ, երբ հոգնում են (20, 7).
Պավլիկը կրկին օտարի վիճակի մեջ ընկավ այն բանից հետո,
երբ փոխադրվեց մեր դասարան:

Գերիշխող կառույցի՝ միջադաս երկրորդական նախադասությամբ տարբերակը ևս հնարավոր է, թեև սակավ է հանդիպում: Իբրև ակնհայտ միտում պետք է նշել, որ երբ P ← P շարադասական տարբերակի դեպքում արտահայտվում է գլխավոր նախադասության հաջորդումը երկրորդականի գործողությանը, իսկ P → երբ P դեպքում՝ գլխավորի գործողությունը նախորդում է երկրորդականի գործողությանը:

Հմմտ՝

Երբ P ← P Երբ ձեռս ընկավ «Գիրք ճանապարհին», ևս այլևս չպոկվեցի գրքից (6, 8):

P → Երբ P Գերեզմանաթփից մի փոքր էր հեռացել, երբ հանկարծ շուռ եկավ դեպի Ադամյանը (11, 20):

Վերջին կարգի նախադասություններում, ավելի վաղ կատարված գործողությունն նշող գլխավոր նախասուկյան մեջ սովորաբար հանդես են գալիս հաջորդման հարաբերությունն ավելի որոշակիացնող մակբայներ՝ հազիվ, նոր և այլն (վերևի օրինակում՝ մի փոքր): Այս նախադասություններն ունեն նաև մի այլ առանձնահատկություն. սրանց մեջ ժամանակային նույն հարաբերությունը կարող է արտահայտվել մասերի միջև հակառակ քերականական կապի դեպքում. օրինակ՝ Բարեբախտաբար բուքը վրա հասավ, երբ արդեն մտել էին գյուղ (11, 22) Հմմտ՝ Նոր էին մտել գյուղ, երբ բուքը վրա հասավ:

Առաջին դեպքում ավելի վաղ կատարված գործողությունն արտահայտվել է երկրորդական նախադասությամբ, իսկ երկրորդում՝ գլխավորի միջոցով:

Գերիշխող կառույցի նկարագրված երկու տարբերակներն էլ ունեն երբ որ-ով և որ-ով հոմանիշներ:

Այսպես 1)

երբ $P \leftarrow P$ երբ Միտյային պատին սեղմեցի, խոստովանեց, որ ինքն է լուր տվել:

Երբ Վրեժի գուլպան ավարտեմ, անմիջապես նորն եմ սկսելու Մաքսիմի համար:

երբ որ $P \leftarrow P$ երբ որ Միտյային պատին սեղմեցի...

Երբ որ Վրեժի գուլպան ավարտեմ...

Որ $P \leftarrow P$ Միտյային որ պատին սեղմեցի, խոստովանեց, որ ինքն է լուր տվել (Գ, 5, 1980):

Վրեժի գուլպան որ ավարտեմ, անմիջապես նորն եմ սկսելու Մաքսիմի համար (Գ, 4, 1979):

2)

$P \rightarrow$ երբ P Պատերազմը նոր էր վերջացել, երբ նրան ձերբակալեցին (11, 24):

$P \rightarrow$ երբ որ P Պատերազմը նոր էր վերջացել, երբ որ նրան ձերբակալեցին:

$P \rightarrow$ որ P Պատերազմը նոր էր վերջացել, որ նրան ձերբակալեցին:

Երբ-ով և սրա ոճական տարբերակներով հիմնականում արտահայտվում է գործողությունների հաջորդում ժամանակի մեջ՝ առանց հատկապես նշելու այդ հաջորդման կտրուկ, վայրկենական կամ էլ դանդաղ, տևական լինելը: Գերիշխող կառույցի մեջ արտահայտվող տարժամանակությունը այս տեսակետից ևս չեզոք է ու ընդհանրական: Այս դատողությունն, իհարկե, վերաբերում է ընդհանրապես այդ կառույցի լեզվական կաղապարին և բացառում է կառույցի այն բոլոր խոսքային իրադրումները, որոնցում բառային կոնկրետ միջոցներով գործողությունների հաջորդումը ներկայացվում է իբրև անմիջական ու կտրուկ կամ էլ դանդաղ ու տևական: Մասնավորապես վերը նկարագրված երկրորդ տիպի նախադասություններում կիրառվող նոր, հագիվ և այս կարգի այլ բառերի շնորհիվ երբ (երբ որ, որ) շաղկապի արտահայտած չեզոք հաջորդումը ստանում է անմիջական հաջորդման իմաստային երանգ. այս նախադասության մասերի մեջ դրսևորված գործողությունների միջև շատ

թե քիչ տեական դադար չի ենթադրվում: Համեմատենք նուև հետևյալ նախադասութիւնները:

Երբ մի անախորժ լուր էր առնում..., վրձինը վայր էր դնում, չէր կարողանում գործը շարունակել (6, 41):

Երբ մի անախորժ լուր էր առնում, իսկույն (նույն վայրկյանին, անմիջապէս...) վրձինը վայր էր դնում... կամ՝

Երբ Արամն ստացել է հեռագիրը, իսկույն գնացել է լուրը հայտնելու ընկերներին և այլն:

Սակայն բառային նշված միջոցներից բացի լեզվի մեջ կան հատուկ շաղկապներով ձևավորվող տարժամանակային կառուցներ, որոնք գերիշխող անդամին հակադրվում են գործողութիւնների կտրուկ հաջորդում արտահայտելու իմաստային յուրահատկութեամբ և այս հիմունքով էլ մտնում են նշա հոմանշային դաշտը: Իմաստային այս նրբերանգրամներից հստակ դրսևորվում է հենց որ շաղկապի ձևավորած կառուցվածքի մեջ, որն իր այս նշանակութեամբ շատ հաճախական է: Նույն իմաստով կիրառվում է նաև սրա հենց տարբերակը, որը, սակայն, անհամեմատ ավելի սակավ է հանդիպում:

Հենց որ (հենց) շաղկապով կառուցված բարդ նախադասութիւնները երբ-ով գերիշխող անդամին հակադրվում են հիմնականում իմաստային հիշյալ նրբերանգրով, իսկ կառուցվածքային տեսակետից, մասնավորապէս մասերի ժամանակային պլանների փոխհարաբերութեան առումով, ունեն նույն հնարավորութիւնները, ինչ գերիշխող անդամը: Սրանք կարող են գործողութիւնների անմիջական հաջորդում արտահայտել ներկայի, անցյալի և ապառնիի պլաններում և յուրաքանչյուր դեպքում հոմանշային զույգ կազմել այդ նույն գործողութիւնների շեղոք և անորոշ հաջորդումն արտահայտող գերիշխող կառուցի հետ: Մի դեպքում միայն այդ հոմանիշ նախադասութիւնների կառուցվածքային գուգահետութիւնը կարող է խախտվել: Խոսքը վերաբերում է «Պատերազմը նոր էր վերջացել, երբ նրան ձերբակալեցին» տիպի կառուցին, որի հենց որ (հենց)-ով ձևավորվող հոմանիշ տարբերակի համար պարտադիր է մասերի մեջ կիրառվող բայաձևերի ժամանակային համաձայնութիւնը: Հմտ. Պատերազմը նոր (հաղիւ) էր վերջացել, երբ նրան ձերբակալեցին:

Հենց (որ) պատերազմը վերջացել է, նրան ձերբակալել են:

Հենց (որ) պատերազմը վերջացավ, նրան ձերբակալեցին:

Հենց (որ) պատերազմը վերջանում է, նրան ձերբակալում են (այս դեպքում ներկայի ձևերը կիրառված են անցյալ կատարյալի իմաստով):

Հնդհանրապէս հենց (որ) շաղկապով ժամանակային կառուցին

րնորոշ է մասերի մեջ բայական միեւնույն ժամանակների՝ կիրառությունը (եղանակները կարող են տարբեր լինել)։ Անցյալի տարբեր ձևերի գործածությունը այս կառուցվածքի նախադասություններում սովորաբար թելադրվում է ստորոգյալի բառային իմաստով։ Օրինակ, ցանկություն, կամք արտահայտող ստորոգյալի դեպքում կարող են զուգորդվել անցյալ կատարյալ և անցյալի անկատար ժամանակները։

Հմմտ.՝ Հենց որ տեսաւ, իսկույն ուզում էր վազել ինձ մոտ... (25, 3, 63)։

Տարբեր ժամանակներ կարող են կիրառվել նաև այն նախադասություններում, որոնց մեջ հանդես է գալիս հենց այն է կապակցությունը՝ իրրե համարժեք հենց (որ) շաղկապի։ Սրանց երկրորդական մասում սովորաբար լինում է անցյալի ապառնի ժամանակի որևէ ձև, (հազվադեպ նաև անցյալի անկատար), որը նշում է սպասվող, բայց չկատարված գործողություն, իսկ գլխավոր մասում արտահայտվում է դրան հաջորդած մեկ այլ գործողություն՝ հիմնականում անցյալ կատարյալով արտահայտված։ Օրինակ՝

Հենց այն է՝ պիտի կռակեր, նապաստակը թաքնվեց թփերում։

Հենց այն է՝ գնալու էի, ընկերս եկավ և այլն։

Այս նախադասությունների մեջ հենց այն է կապակցության փոխարեն հենց (հենց որ) գործածելիս անհրաժեշտաբար կատարվում են բառային որոշ փոփոխություններ։ Հմմտ՝

Հենց այն է պիտի գնար, ներս մտավ ընկերը։

Հենց (որ) ուզում էր գնալ, ներս մտավ ընկերը և այլն։

Հմմտ. նաև՝ Հենց այն է՝ կամենում էր ետ փախչել՝ Շուշանիկ տիկինն անմիջապես որսաց (5, 79)։

Այս հանգամանքը, սակայն չի խանգարում վերը բերված կառույցները միեւնույն հոմանիշական շարքին հատկացնելուն։ Սրանց միջև պետք է նշել ոճական բնույթի տարբերություն։ հենց այն է կապակցության բնույթը նախադասությունները հատուկ են առավելապես խոսակցական լեզվին (հաճախ հանդիպում է հենց էն է ձևը)։

Հենց, հենց որ շաղկապներով կազմված կառույցների և երբ-ով գերիշխող կառույցի հոմանիշական զույգերը ներկայացնենք օրինակներով։

ա) Լեռկա-Լեռկա

Հենց (որ) P ← P

Հենց (որ) մի տեղ հրդեհ է հայտնվում, քաղաքի ամեն ծայրից թուրուղիները թափվում են իսկույն (25, 9, 47)։

Երբ P ← P

Երբ մի տեղ հրդեհ է հայտնվում...

բ) Անցյալի ժամանակային պլանում

անց. անկ.—

—անց. անկ.

Հենց որ գնացքը մոտենում էր, նայում էին անշարժ, ձեռքերը ճակատին դնում, մինչև վերջին վազոնն անցնեք (2, 429):

Երբ գնացքը մոտենում էր...

վաղ. — վաղ.

Հենց որ կորցրել են քաղաքական անկախությունը, հետզհետե հալվել են ժողովուրդների մեջ ու կորել (8, 4, 132):

(Երբ կորցրել են քաղաքական անկախությունը...)

անց. վաղ. — անց. վաղ.

Հենց որ գյուղ էր հասել՝ ձյուն էր եկել, փակել ձորից բերող միակ արահետը (11, 46):

(Երբ արդեն գյուղ էր հասել...)

անց. կատ. — անց. կատ.

Հենց որ ներկայացավ անհնադանդ ուսուցչուհուն պատժելու առիթը, դիրեկտորը հաճույքով օգտվեց դրանից (Ա. 5. 04. 81):

(Երբ ներկայացավ...)

անց. ապ. — անց. ապ

Հենց որ սիրելի պատկերը հեռանար, նա դարձյալ պիտի խորասուզվեր յուր գիտություն մեջ (17. 5. 217):

Երբ սիրելի պատկերը հեռանար...

րդձ. ապ. — սահմ. անց. ապ. Եվ այս վերջինը հենց որ գար Երևան, անպայման ու առաջին հերթին այցելելու էր Մահարուն (6, 237):

Եվ այս վերջինը երբ դար...

գ) Ապառնի ժամանակային պլանում.

րդձ. ապառնի—

Հենց որ տնտեսական դրությունը բարելավվի, Հիտլերը մոռացություն կտրվի (Գ, 4, 1979):

ապայմ. ապառնի

(Երբ տնտեսական դրությունը բարելավվի...)

րդձ. ապ. — սահմ. ապ.

Հենց որ գնամ, այցելելու եմ ընկերներիս (Երբ գնամ...) և այլն:

Բերված օրինակներից էլ երևում է, որ մենց (որ) շաղկապով կապվող երկրորդական նախադասությունների համար ավելի բնական է նա-

խաղաղութիւնը, թեև երբեմն հանդիպում են նաև ետադաս (հաղվադեպ՝ միջադաս) կիրառութիւններ: Օրինակ՝ նա վեր կացավ տեղից, հենց որ դու տեսցիր թե՛ «սիրում եմ քեզ» (17, 4, 196) և այլն: Գլխավոր նախադասութիւնների մեջ երբեմն, հաջորդման անմիջապէս լինելը շեշտելու համար, գործածվում են իսկույն, նույն պահին, անմիջապէս և այլ մակբայներ ու բառակապակցութիւններ:

Իմաստային նշված նրբերանգն արտահայտելուց բացի հենց (որ)-ով կապակցված կառույցներն ունեն նաև ոճական կիրառութիւն որոշակի շրջանակներ և դրանով ևս հակադրվում են հումանիշական շարքի մյուս անդամներին: Սրանք գործածվում են հիմնականում գեղարվեստական տեքստերում, տարածված են նաև խոսակցական լեզվի մեջ, սակավ են հանդիպում գիտական աշխատութիւններում:

Ոճական ավելի ընդգծված գունավորում ունի իմաստային նույն նկարագրով օժտված մի այլ կառույց՝ թե՛ չէ շաղկապով կապակցվածը: Սա հատուկ է գերադանցապէս խոսակցական լեզվին, որտեղից էլ թափանցում է գեղարվեստական գրականութիւն: Սրա կառուցվածքային առանձնահատկութիւնն այն է, որ երկրորդական նախադասութիւնը միշտ առաջադաս է, իսկ թե՛ չէ շաղկապն էլ կայուն կերպով շարադասվում է երկրորդական նախադասութիւն վերջում: Ժամանակային պլանների փոխհարաբերութիւն և արտահայտած իմաստային նրբերանգի (ժամանակային կտրուկ հաջորդում) տեսակետից գերիշխող անդամի հետ կազմում է նույնպիսի հակադրութիւն, ինչ հենց(որ)-ով կապակցված կառույցը:

Այսպէս՝

P թե չէ← P

Գյուղ իջան թե չէ, նրանց դպրոցական երեխաների պայուսակներում տաք, յուղալի գաթաներ բուրեցին (Ա, 9. 11. 80):

Հենց (որ) P←P

Հենց որ գյուղ իջան, նրանց դպրոցական երեխաների պայուսակներում տաք, յուղալի գաթաներ բուրեցին:

որ P ← Q P

Երբ գյուղ իջան...

Բերանս բաց արի թե չէ, մի անգամ խփեց (2, 140),
Երբ բերանս բաց արի...

Երբեմն թե չէ շաղկապին զուգահրդում է երկրորդական նախադասութիւն սկզբում կիրառված հենց-ը և ստացվում է հենց... թե չէ զուգահիշ շաղկապով կապակցված ևս մեկ հումանիշ տարբերակ.

Հմմտ.՝ Հենց հյուրը գնար թե չէ, Խոջա Հիբանն սկսում էր զայրանալ որդու վրա (2, 404):

Գործողութիւնների վայրկենական հաջորդման իմաստային երանգ արտահայտող հոմանիշ կառույցների շարքում պետք է նշել որ շաղկապով կապակցվող և մասերի ստորոգյալների ուրույն փոխհարաբերութիւնը կազմավորված մի կառույց ևս: Սրա յուրահատկութիւնն այն է, որ երկրորդական նախադասութիւնի ստորոգյալը միշտ ժխտական խոնարհման բայ է, որը, սակայն, արտահայտում է դրական իմաստ, այսինքն՝ ստուգապես կատարված գործողութիւն: Երկու մասերում ամենից հաճախ հանդիպող ժամանակը անցյալ կատարյալն է, իսկ երկրորդական նախադասութիւնը մշտապես առաջադաս դիրքում է: Կառույցի կիրառութիւնն բնական ոլորտը ժողովրդախոսակցական ոճն է: Օրինակ՝

Որ P ← P Որ չիմացավ՝ գալիս է, որախութիւնից իրեն կորցրեց:
(Հենց որ իմացավ՝ գալիս է...)

Երկրորդական նախադասութիւնը հաճախ իր հերթին անշաղկապ քարոզ նախադասութիւն է, սակայն սովորական է նաև երկրորդականի պարզ կառուցվածքը՝ Որ էդ բանը չլսեց՝ խիստ զայրացաւ:

Հոմանիշ այլ կառույցների, մասնավորապես գերիշխող կառույցին փոխակերպվելիս ժխտական ստորոգյալը բնականաբար փոխարինվում է դրական խոնարհման բայով. հմտ՝ Երբ այդ բանը լսեց, խիստ զայրացաւ և այլն:

Այս կառուցվածքն ունեցող նախադասութիւնների մի առանձնահատկութիւնն էլ այն է, որ երկու մասերը հաճախ ունենում են միեւնոյն ենթական:

Գործողութիւնների անմիջական հաջորդում արտահայտող կառույցների հոմանիշական շարքում տեղ ունի նաև բավական է, բավական է որ քառակապակցութիւններով ձևավորվող կառույցը: Իմաստային նույն այդ նրբերանգով միավորված հոմանիշ կառույցներին սա հակադրվում է կիրառութիւնն ոլորտի և կառուցվածքային առանձնահատկութիւնների տեսակետից: Բնորոշ լինելով հիմնականում գրքային-լրագրային ոճին, այս կառուցվածքի նախադասութիւնները կենդանի խոսակցական լեզվում գրեթե չեն հանդիպում: Սրանց համար կայուն հատկանիշ է երկրորդական նախադասութիւն մեջ ըղձական եղանակով ստորոգյալը (գլխավորի մեջ կառող են կիրառված լինել սահմանականի ներկայով, անցյալի անկատարով, ապառնիով, երբեմն նաև պայմանականի ձևերով դրված ստորոգյալներ): Երկրորդական նախադասութիւնը միշտ առաջադաս է¹⁶: Այս կառուցվածքի նախադասութիւնների իմաստային մի յուրահատկութիւնն էլ այն է, որ սրանք արտահայտում են սովորաբար իրար հաջորդող, հաճախ նաև միմյանց հետ պատճառահետևանքային կամ պայմանի հարաբերությամբ կապված գործողութիւններ: Հոմանիշ այլ նախադաս-

սովորեցնելու փոխակերպվելիս բավական է, (բավական է որ) բառերի փոխարեն մասերի կապակցությունը կարող է կատարվել անմիջական հաջորդում արտահայտող՝ վերը նշված շաղկապներով և ժամանակների համապատասխան զուգորդմամբ: Ընդ որում, եթե գլխավոր նախադասության մեջ կիրառված են սահմանականի ներկայով կամ անց. անկատարով ստորոգյալներ, երկրորդականում էլ ըղձական ապառնին կամ անցյալը փոխարինվում են սահմանականի նշված ձևերով, իսկ գլխավորում սահմ. ապառնի կամ պայմանական եղանակի ձևերի կիրառության դեպքում ըղձական եղանակի բայը երկրորդական նախադասության մեջ պահպանվում է:

Համեմատենք՝

Բավական է մայրը խոսի՝ Արամը լուում է:

(Երբ հենց որ, և այլն) մայրը խոսում է, Արամը լուում է):

Բավական է երեար նրա խիստ կերպարանքը՝ բոլորն իրար էին խառնվում:

(Երբ (հենց որ) երեում էր նրա խիստ կերպարանքը, բոլորն իրար էին խառնվում):

...Բավական է գլխով անհմ, և նա կգա (20, 9):

(Երբ (հենց որ) գլխով անհմ, նա կգա):

Բավական է... — ով կառույցների մեջ ստորադասական կախումը բավական թույլ է դրսևորված, այնպես որ մասերի միջև իբրև կապակցող միջոց կարող է մտնել նաև և (ու) շաղկապը, որով դրանց քերականական կապը կարող է դիտվել իբրև համադասական (տե՛ս վերջին օրինակը):

Տարժամանակություն արտահայտող շաղկապավոր կառույցների շարքում տեղ ունեն նաև մինչև, մինչև որ շաղկապներով կապակցվող ստորադասական նախադասություններ: Սակայն վերը քննարկված կառույցների համեմատությամբ սրանք ունեն իմաստային ինքնատիպ նկարագիր, որով և առանձնահատուկ դիրք են զբաղում քննարկվող հոմանիշական շարքում: Մինչև, մինչև որ շաղկապներով միացող երկրորդական նախադասությունը այս կառույցի մեջ արտահայտում է ոչ թե գլխավորի մեջ նկարագրված գործողությանը ուղղակի իմաստով հաջորդող գործողություն, այլ ծառայում է փաստորեն գլխավորի գործողության տեսականության սահմանը նշելուն: Պրոֆ. Վ. Առաքելյանի բնութագրմամբ այս կարգի բարդ նախադասությունների «... երկրորդական նախադասությունը արտահայտում է ոչ թե գլխավոր նախադասության ժամանակի պարագան, այսինքն՝ թե երբ է կատարվում գործողությունը, այլ նրա տեսականության վերջնապահը, որով և որոշվում է գլխավոր նախադասության ժամանակի տեսականության շափը՝ առանց սկզբնապահի: Այս առումով մինչև, մինչև որ շաղկապներով կապակցվող նախադասու-

թյունները, իսկապես, ժամանակի տեականության շափի պարագա նախադասություններ են և ոչ թե ժամանակի պարագա նախադասություններ»¹⁷։ Ինչպես տեսնում ենք, իրենց իմաստային նկարագրով այս կառուցվածքի նախադասությունները բավական տարբերվում են ժամանակային հաջորդում արտահայտող մյուս հոմանիշ կառույցներից, մասնավորապես հոմանիշական շարքի հիմնական՝ երբ-ով կապակցվող անդամից։ Սրանք ժամանակային հաջորդում արտահայտող կառույցների շարքն են դասվում այն նկատառումով, որ գլխավորի գործողությունը նախորդում է երկրորդականի գործողությանը, թեև վերջինս ոչ թե հաջորդում է առտահայտում, այլ ունի սահմանափակող նշանակություն՝ նշում է գլխավորի գործողության վերջին սահմանը, նրա տևողության շափը։

Օրինակներ՝

Երկար նրանք մնացին այդ անբարբառ հոգեզմայլության մեջ, մինչև երիտասարդը, ազատվելով նրա գրկից, վառեց ճրագը (25, 1, 479)։
Նստում ենք աստանդակի աթոռներին, մինչև իրերը կգան (12, 53)։
... Միասին մեծացել էին, միասին ապրել Բելգրադում, մինչև որ Սողոմոնը մեկնել էր Ամերիկա (12, 17)։

Մասերի ստորոգյալներն այս կարգի նախադասություններում կարող են ժամանակով համաձայնել, կարող են կիրառված լինել նաև տարբեր ժամանակաձևեր (անցյալ անկատար-ապառնի, պայմ. ապառնի-ըղծ. ապառնի և այլն)¹⁸։

Իմաստային հիշյալ յուրահատկությունը որոշակիորեն սահմանափակում է սրա՝ տարածամանակություն դրսևորող այլ կառույցների փոխակերպվելու հնարավորությունը։ Ժամանակի տևողության շափի իմաստը կարող է նպաստել մինչև(որ)-ով կառույցի և փառի շաղկապով կապակցվող համաժամանակություն արտահայտող կառույցի միջև հոմանիշական կապի դրսևորմանը։ Այս կառույցների իմաստային առնչության մասին պրոֆ. Վ. Առաքելյանը գրում է. «Մինչև շաղկապով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները, ինչպես տեսանք, արտահայտում են ժամանակի տևողության շափը, ճիշտ ալոպես ժամանակի տևողության շափը ցույց են տալիս փառի շաղկապով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները։ Դրանց տարբերությունն այն է, որ փառի-ն բացի ժամանակից դրսևորում է նաև այլ երևույթների շափի պարագան, իսկ մինչև միայն ժամանակն է արտահայտում։ Փառի ցույց է տալիս ստորոգյալների զուգահեռ գործողություն և ըստ այդմ էլ ժամանակի լրիվ համապատասխանություն։

Եթե մինչև և փառի նշանակությամբ համանիշ են, այնուամենայնիվ ձևով տարբերվում են։ Մինչև շաղկապով կապակցվող երկրորդական նախա-

դաստիարակչության դրական ստորոգյալների նշանակությունը՝ ըստ գլխավոր նախադասության ստորոգյալի հետ ունեցած հարաբերության, պահանջում է, երբ կապակցվում են քանի շաղկապով, միայն այն պայմանով, որ դրական ստորոգյալը փոխարինվում է ժխտականով, իսկ քերականական ժամանակը արտահայտվում է անցյալի վաղակատարով. օրինակ՝ ...Ձով էր սփռում նրա երեսին, մինչև որ նա կհենք: Ձով էր սփռում նրա երեսին, քանի նա չէր հենք¹⁹: Մինչև (որ)–ով կառույցի համար իմաստային առումով կարևոր է մասերի ստորոգյալների դրական կամ ժխտական խոնարհմամբ կիրառվելու հանգամանքը: Մասերի մեջ ժխտական ստորոգյալներ ունեցող նախադասություններում գլխավոր նախադասության ստորոգյալի բովանդակությունը կազմող գործողությունը իրականում պետք է հաջորդի երկրորդ մասի արտահայտած գործողությանը, թեև երկու դեպքում էլ ժխտական ստորոգյալները արտահայտում են չկատարված գործողություններ: Այսպիսի նախադասություններում ժամանակի իմաստը սովորաբար ուղեկցվում է պայմանի նրբերանգով²⁰:

Մեր ընդունած սկզբունքի համաձայն հիշյալ կառույցը տարժամանակություն դրսևորող մյուս կառույցների հետ համանիշ պետք է համարվի այն կոնկրետ իրացումների դեպքում, որոնք թույլատրում են շարքի գերիշխող (հիմնական) անդամի կառուցվածքին փոխակերպվելու հնարավորություն: Մասերի մեջ ժխտական ստորոգյալ ունեցող նախադասություններն այդպիսի փոխակերպության ենթարկվում են բավական հաճախ. ժխտական ստորոգյալները փոխարինվում են դրականով, իսկ նախադասության իմաստային կողմը վերարտահայտվում է՝ պահանջելով պայմանի իմաստային նրբերանգը:

Համատ.՝ Ես ձեզ թույլ չեմ տալիս պարապմունքները վարել, մինչև գրավոր թույլատվություն չբերեք շրջողկրթբաժնի վարիչ Ավետիսյանից (Ա. 5. 04. 81): Ես ձեզ թույլ կտամ պարապմունքները վարել, եթե գրավոր թույլատվություն բերեք...: Մինչև նրան չտեսավ, չհավատաց: Երբ նրան տեսավ, հավատաց և այլն:

Կառույցի՝ դրական ստորոգյալներով իրացումները երբ–ով փոխակերպման տրվում են ոչ բոլոր դեպքերում: Սրանց յուրահատուկ իմաստային նկարագիրը, ինչպես տեսանք, հնարավոր է դարձնում սրանց համանիշական փոխակերպումը նաև համաժամանակություն արտահայտող կառույցների: Իմաստային այդ նույն առանձնահատկությունը, այսինքն՝ երկրորդական նախադասության մեջ դրսևորվող ժամանակի տևողությունը չափի իմաստը խոչընդոտում է այս կառուցվածքի նախադասությունները գործողությունների իրական հաջորդում արտահայտող այլ կառույցների փոխակերպելուն: Մինչև(որ)–ով կապակցվող նա–

խաղաասութիւնների մեջ արտահայտվող իրական բովանդակութիւնը երբ շաղկապով ձևավորված կառույցի միջոցով կարելի է վերարտադրել սահմանափակ դեպքերում: Այսպիսի փոխակերպման ժամանակ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը փոխարինվում է ժխտական խոնարհման բայով և արտահայտում է այնպիսի գործողութիւն, որը չի կարող կատարվել երկրորդականի մեջ արտահայտված գործողութիւնից հետո:

Օր.՝ Նրանք միասին ապրել էին Բելգրադում, մինչև որ Սոդոմոնը մեկնել էր Ամերիկա: Երբ Սոդոմոնը մեկնել էր Ամերիկա, նրանք այլևս Բելգրադում միասին չէին ապրել:

Իհարկե, նման կարգի փոխակերպումները հաճախ արհեստական են, վերարտադրում են ոչ թե նախադասութեան մեջ արտահայտված լեզվական-քերականական իմաստը, այլ արտահայտում են տվյալ նախադասութեան մեջ դրսևորված բովանդակութեանը համարժեք մեկ այլ դատողութիւն, որը որոշակի կոնտեքստի շրջանակներում չի հակասում ելակետային կառույցի արտահայտած իմաստին: Այսպիսի փոխակերպութեան հնարավորութիւնն է, որ որոշ իմաստով հիմք է տալիս մինչև(որ) շաղկապով ձևավորված կառույցը դնել տարժամանակութիւն արտահայտող հոմանիշ կառույցների շարքում.

P → Մինչև (որ) P

Ես դեռ երկու տարի, եթե ոչ ավելի, մասնակցում էի այս անվայել կատակերգութեանը, մինչև որ հասկացա, թե իսկական քարեկամութիւնը բոլորովին ուրիշ տեղ է (Գ, 5, 1980):

Երբ P ← P

Երբ ես հասկացա, թե իսկական բարեկամութիւնը բոլորովին ուրիշ տեղ է, այլևս շմասնակցեցի այդ անվայել կատակերգութեանը:

...Նա չխոսեց, մինչև շրջվեց, չկանգնեց Վեդլերի հետ դեմ առ դեմ (Գ, 4, 1979):

Նա խոսեց միայն (այն ժամանակ), երբ շրջվեց, կանգնեց Վեդլերի հետ դեմ առ դեմ:

Իբրև կառուցվածքային առանձնահատկութիւն պետք է նշել, որ այս նախադասութիւնների գլխավոր մասում հաճախ կիրառված են լինում այնքան, այնքան ժամանակ հարաբերականները, որոնք ակնարկում են երկրորդական նախադասութեան՝ գլխավորի գործողութեան ժամանակը սահմանափակելու նշանակութիւնը: Օրինակ՝ Զրուցեցին այնքան, մինչև լամպի բոցն սկսեց մարմրել (11, 25), (Երբ լամպի բոցն սկսեց

մարմնի, նրանք դադարեցին զրուցել): Սրանցում ավելի է ընդգծված ժամանակային շափի իմաստը, որով այս կարգի նախադասությունները մոտենում են շափի պարագա երկրորդական նախադասությամբ կառույցներին:

Ոճական կիրառության տեսակետից (մինչև(ոհ)-ով նախադասությունները բավական աղատ են, գործածվում են հայերենի տարբեր ոճերում:

Տարժամանակություն արտահայտելու իմաստային նույնպիսի առանձնահատկություն դրսևորում են նաև ինչ շաղկապով ձևավորված նախադասությունները: Ի տարբերություն մինչև(ոհ)-ով կառույցի, որի երկրորդական նախադասությունը նշում է գլխավորի գործողության վերջնապահ, սրանց երկրորդական նախադասությամբ, ընդհակառակն, նշվում է գլխավորի գործողության սկզբնական պահ, մի գործողություն, որի կատարվելուց հետո և դրա հետևանքով տեղի է ունենում գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրվող գործողությունը կամ իրողությունը: Այս կառույցի խոսքային իրացումների գերակշիռ մասը գլխավոր նախադասության մեջ ունենում է ժխտական ստորոգյալ, որն արտահայտում է երկրորդականի գործողությունից հետո չկատարված որևէ իրողություն, գործողություն: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալի արտահայտած գործողությունը որոշ դեպքերում խոչընդոտում, խանգարում է իրեն հաջորդելիք (հաճախ նաև իրեն նախորդած) գործողության կատարմանը: Օրինակ՝ Ինչ դու գնացել ես, մեր տանը կրակ չի վառվել (8, 3, 212):

Քանի որ երկրորդական նախադասությամբ նշվում է գլխավորի գործողությանը նախորդած, ավելի ճիշտ՝ նրա սկզբնապահն ազդարարող գործողություն, ուստի նրա ստորոգյալը սովորաբար արտահայտված է լինում անցյալում կատարված-ավարտված գործողություններ ցույց տվող քերականական ժամանակներով (վաղակատար, անցյալի վաղակատար, անցյալ կատարյալ): Գլխավորի մեջ կարող է կիրառվել սրանց համապատասխան ժխտականը, ինչպես նաև ներկայի ու անցյալի անկատարի ժխտական ձևերը: Ինչ-ով կառույցը քննվող համանիշական շարքի անգամ կարելի է համարել նույն վերապահությամբ, ինչ արվեց մինչև (ոհ)-ով նախադասությունների համար: Այս դեպքում էլ ետք-ով փոխակերպումը հստակորեն չի վերարտադրում ելակետային կառույցի իմաստը, փոխակերպման արդյունքը լինում է այնպիսի նախադասություն, որի արտահայտած ժամանակային իմաստը տրամաբանորեն ենթադրվում, բխում է ինչ-ով կառույցի բովանդակությունից և կարող է համարվել դիտվել դրան որոշակի համատեքստի ու բառային իրացումների դեպքում:

Ինչ $P \leftarrow P$

Ինչ վերացավ շախմատի ակումբը, ոչ մի լենինականցի շախմատիստ հանրապետության առաջնությանը չի մասնակցել (ՀՖ. 16, 4, 81):

Երբ $P \leftarrow P$

Երբ լենինականցի շախմատիստները մասնակցում էին հանրապետության առաջնությանը, շախմատի ակումբը դեռ չէր վերացել:

Ն'ասերում անցյալ կատարյալի ձևերի զուգորդմամբ հնարավոր է իւր-ով հոմանիշական փոխակերպում՝ որոշ բառային հավելումներով (այլևս, դրանից հետո և այլն): Հմմտ.՝ Ինչ նա եկավ, մենք հանգիստ չունենք: Երբ նա եկավ, մենք այլևս (դրանից հետո) հանգիստ չունենք և այլն:

Պետք է ասել, որ այս կառուցվածքի բարդ նախադասությունները այնքան էլ գործածական չեն լեզվի մեջ: Նույն իմաստն արտահայտելու տեսակետից նախապատվությունը հաճախ տրվում է սրանց հոմանիշ պարզ նախադասություններին (Հմմտ.՝ Նրա գալուց հետո մենք հանգիստ չունենք, մինչև նրա գալը մենք հանգիստ էինք և այլն): Ուճական առումով ինչ շաղկապով կապակցված կառույցը ավելի հատուկ է խոսակցական լեզվին:

Ժամանակակից հայերենում գործածության հաճախականությամբ աչքի չեն ընկնում նաև նախքան շաղկապով կապակցվող տարժամանակային բարդ նախադասությունները: Ավելի տարածված է նախքան-ի կապական կիրառությունը. այս դեպքում այն հանդես է գալիս պարզ նախադասության կազմում և անորոշ դերբայի հետ զուգադրվելով՝ ցույց է տալիս ժամանակային նույնպիսի հարաբերություն, ինչ նախքան-ով կապվող երկրորդական նախադասությունը բարդ նախադասության կազմում: Հմմտ.՝ Նախքան նա կգար, ես գնացի և ես գնացի նախքան նրա գալը: Երկրորդական նախադասության մեջ այս կարգի նախադասություններում սովորաբար կիրառվում է պայմանական (ենթադրական) եղանակի անցյալի ձևը, որը ցույց է տալիս գլխավոր գործողությանը հաջորդող մի այլ գործողություն: Գլխավոր նախադասության մեջ սովորական են սահմանականի անցյալի ժամանակաձևերը: Երբ-ով փոխակերպվելիս երկրորդական նախադասության ստորոգյալը փոխարինվում է ժխտականով, սովորաբար հանդես են գալիս բառային օժանդակ միջոցներ: Այսպես՝

$P \rightarrow$ նախքան P

Այդ հոգեկան վիշտն է տեսել նկարիչը իր խորաթափանց հայացքով, նախքան վրձինը

P → երբ P

P → նախքան P

P → երբ P

կմոտեցնել երանգապնակին (6, 47);
Նկարիչն իր խորթափանց հայացքով տեսել է այդ վիշտը (այն ժամանակ), երբ դեռևս վրձինը չէր մոտեցրել երանգապնակին:
Եվ նախքան նա ուշքի կգար ազատություն տալու համար իր բողոքի զգացմանը, ուրիշ, առաջվանից ավելի անակնկալ ու սոսկալի մի հարված կարկամեցրեց նրան միանգամայն (18, 3, 110):

Ուրիշ, առաջվանից ավելի անակնկալ ու սոսկալի մի հարված միանգամից կարկամեցրեց նրան (այն ժամանակ), երբ նա դեռևս ուշքի չէր եկել ազատություն տալու համար իր բողոքի զգացմանը:

Ժամանակային հաջորդում արտահայտելու գործառնությունը հատուկ է նաև ստորադասական անշաղկապ բարդ նախադասություններին: Նույն հարաբերությունն արտահայտող շաղկապավոր նախադասություններից սրանք տարբերվում են մի կարևոր առանձնահատկությամբ. անշաղկապ կապակցության դեպքում գլխավոր նախադասության գործողությունը միշտ հաջորդում է երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողությանը²¹: Սա նշանակում է, որ գլխավորի գործողությանը հաջորդող գործողություն ցույց տվող երկրորդական նախադասությամբ շաղկապավոր կառույցները (նախքան, մինչև, մինչև որ շաղկապներով կապակցվածները) անշաղկապ տարբերակներ չունեն: Շաղկապի բացակայության պայմաններում բարդ նախադասության մասերի ստորոգյալների եղանակաժամանակային առնչությունը ժամանակային հարաբերություն արտահայտելու և մասերի միջև քերականական կախումը նշելու տեսակետից ավելի մեծ ծանրաբեռնվածություն է ստանձնում: Անշաղկապ կապակցության դեպքում ևս ժամանակային հաջորդումն ամենից հաճախ արտահայտվում է անցյալ կատարյալի ձևերի զուգորդումով: Հմմտ՝ Տեսան տանը լի կարողանում ծառայի, խանութ տարան Գիքորին (6, 3, 42) (Երբ տեսան ...): Անցյալ կատարյալի ձևը երկրորդական նախադասության մեջ հաճախ կիրառված է լինում ոչ իր հիմնական իմաստով և ցույց է տալիս ապագայում կատարվելիք՝ գլխավոր նախադասության գործողությանը նախորդող մի գործողություն²²: Հոմանիշ շաղկապավոր տարբերակում սա փոխարինվում է սովորաբար ըզձական ապառնիի ձևով:

Հմմտ.՝ P ← P

Երբ P ← P

Դասերդ սովորեցիր՝ կգնաս խաղալու:

Երբ դասերդ սովորես, կգնաս խաղալու:

Այս կարգի նախադասութիւնները հոմանիշ մյուս նախադասութիւններից տարբերւում են պայմանի իմաստային երանգով, իսկ ոճական տեսակետից՝ խոսակցական լեզվում կիրառւելու հատկանիշով։ Որոշակի համատեքստում ժամանակների այսպիսի հարաբերութեամբ բնութագրվող նախադասութիւնները կարող են ցույց տալ գործողութիւնների կտրուկ, անմիջապէս հաջորդում ապառնի ժամանակի մեջ, ախինքն՝ համարժեք լինել հենց (որ), քե չէ շաղկապներով կապակցված կառույցների։

Գերազանցապէս ժողովրդական առածների ու ասացվածքների մեջ անցյալ կատարյալի ձևերը անշաղկապ նախադասութեան կազմում ունենում են ընդհանուր նշանակութիւն՝ ցույց են տալիս որպէս կանոն իրար հաջորդող գործողութիւններ²³։ Սրանց շաղկապավոր հոմանիշ տարբերակների մեջ նշված իմաստը դրսևորւում է ներկայի ձևերի կիրառութեամբ։ Հմմտ՝

Բ ← Բ հոջին տեսան՝ աղքատ մոռացան (14, 7)։

Երբ Բ ← Բ Երբ խոջին տեսնում են, աղքատին մոռանում են։

Այս դեպքում, ինչպէս երևում է փոխակերպումից, շաղկապավոր տարբերակը բնորոշ չէ ժողովրդական առածների լեզվին, զիջում է հյուսիսի ու պատկերավոր լինելու տեսակետից։

Ներկայի ձևերի գոլգորդմամբ կառուցված տարժամանակային անշաղկապ կառույցներում դրսևորւում է կամ անցյալում միմյանց հաջորդած (պատմական ներկա) կամ էլ սովորաբար իրար հաջորդող գործողութիւններ²⁴։ Առաջին դեպքում հոմանիշ շաղկապավոր կառույցի մեջ կարելի է գործածել անցյալ կատարյալի ձևեր, երկրորդ դեպքում ներկայի ձևերը պահպանւում են։

Հմմտ.՝ Կռանում, բարձրացնում են քարը — բացվում է նրանց առաջ մի մութ ներքնահարկ (9, 304)։ Երբ կռացան, բարձրացրին քարը, նրանց առջև բացվեց մի մութ ներքնահարկ։

Կանչում ես՝ չեն գալիս, գրում ես՝ չեն պատասխանում։

Երբ կանչում ես, չեն գալիս, երբ գրում ես, չեն պատասխանում։

Ապառնիի ժամանակային պլանում գործողութիւնների հաջորդում արտահայտելու համար ստորադասական անշաղկապ նախադասութիւններում սովորական է պայմանականի ապառնի ձևերի ղուգորդումը։ Երբեմն երկրորդականի մեջ կիրառված է լինում ըղձական ապառնի, ավելի հազվադեպ ըղձականի ձևերը կիրառւում են անշաղկապ կապակցութեան երկու մասերում²⁵։ Այս բոլոր դեպքերի համար շաղկապավոր հոմանիշ նախադասութեան երկրորդական մասում գործածվում է ըղձական, իսկ գլխավորում՝ պայմանական ապառնի ժամանակաձևը, երբեմն նաև սահմանականի ապառնին։

P ← P Հրաշալի երեխաներ ունեմ, կգաք՝ կտեսներ:

Երբ P ← P ... Երբ գաք, կտեսներ (12, 22),

P ← P Գործս վերջացնեմ՝ կգամ: Գործս վերջացնեմ՝ գամ:

Երբ P ← P Երբ գործս վերջացնեմ, կգամ: Երբ գործս վերջացնեմ, կգամ: Ինչպես համադասական անշաղկապ նախադասություններում, այստեղ էլ գործողությունների անմիջական, կտրուկ հաջորդման իմաստային նրբերանգր հաճախ արտահայտվում է բառային միջոցներով. Հմմտ՝ նա հազիվ երեաց՝ երեխաները խուճապահար փախան— Հենց (որ) նա երեւից, երեխաները..., նա երեւց թե չէ, երեխաները...:

Սակայն ստորոգասական կառուցվածքի անշաղկապ նախադասությունները հանդես են բերում իմաստային հիշյալ նրբերանգր դրսևորելու բավական ինքնատիպ եղանակներ ևս: Հետաքրքրական է, օրինակ, ժամանակների անմիջապես հաջորդման արտահայտությունը երկրորդական նախադասության ստորոգյալի կրկնությամբ՝ Ժխտական ձևով²⁰: Օր. Եկավ-չեկավ, օրներս սեացավ — Հենց որ եկավ (թե չէ), օրներս սեացավ: Նման կառույցը գործածական է բացառապես խոսակցական ոճում: Նույն իմաստային նրբերանգր արտահայտվում է նաև երկրորդական նախադասության հարցական հնչերանգի միջոցով: Հմմտ՝ Տունը հյուր էր գալիս՝ իսկույն ցույց էր տալիս իր գրադարանը (Հենց որ տունը հյուր էր գալիս, իսկույն ցույց էր տալիս իր գրադարանը):

Հոմանիշ կառույցների շարքում սրանք իրենց արտահայտած իմաստային նրբերանգրով հակադրվում են գործողությունների չեղոջ հաջորդում դրսևորող կառույցներին, իսկ խոսակցական ակնհայտ հրանգով՝ նույն իմաստային եղանգն արտահայտող շաղկապավոր կառույցներին: Ընդհանրապես տարժամանակություն նշող բարդ նախադասությունների (ինչպես, նաև այլ հարաբերություններ արտահայտող նախադասությունների) հոմանիշական շարքի շաղկապավոր անդամները իրենց անշաղկապ տարբերակներին հակադրվում են հիմնականում ոճական առումով. առաջիններն առավել հատուկ են գիտական հրապարակախոսական, ինչպես նաև գեղարվեստական բնույթի տեքստերին, մինչդեռ երկրորդների կիրառության բնական ոլորտը կենդանի ժողովրդախոսակցական լեզուն է:

բ) Համադասական կառույցներ

Բարդ համադասական նախադասությունների իմաստային նկարագրի մեջ ևս շատ հաճախ գերակշռում է գործողությունների ժամանակային հաջորդման իմաստը: Շաղկապավոր համադասական կառույցներից տարժամանակություն արտահայտող նախադասությունների հոմանիշական շարքը կարող են մտնել միավորական և, ու շաղկապներով ձևա-

վորված կառույցների որոշ խոսքային իրացումներ: Իմաստային այլ հարաբերությունների (ներհակական, տրոհական, հավելական) դրսևորմանը ծառայող համադասական կառույցների մեջ երկրորդաբար արտահայտված ժամանակային իմաստը, ինչպես նշել ենք, բավարար հիմք չէ դրանց և ժամանակային կառույցների միջև հոմանիշական հարաբերություններ նշելու համար:

Եվ, ու շաղկապներով կապակցվող համադասական կառույցի և ստորադասական կառույցների միջև տարժամանակություն դրսևորելու տեսակետից բացարձակ (կառույցների բոլոր կոնկրետ իրացումներն ընդգրկող) հոմանիշություն հնարավոր չէ մի քանի պատճառներով: Դրանցից առաջինը, ինչպես համաժամանակության կառույցների առիթով էլ նշեցինք, համադասական և ստորադասական քերականական հարաբերությունների արմատական տարբերությունն է: Եթե տարժամանակային ստորադասական նախադասությունների մասերից մեկը քերականորեն կախված է մյուսից, լրացնում է նրան, ապա համադասությամբ արտահայտված հաջորդումը դրսևորվում է իբրև քերականական տեսակետից հարաբերականորեն անկախ և ինքնուրույն նախադասությունների մեջ արտահայտված գործողությունների հաջորդում ժամանակի մեջ: Հաղորդողն այդ երկու գործողությունները ներկայացնում է շեշտելու համար դրանց ժամանակային հաջորդման փաստը, մինչդեռ ստորադասական կառույցվածքի ընտրության դեպքում ընդգծվում է գործողություններից մեկի կատարման ժամանակը մի այլ գործողությամբ պարզաբանելու, կոնկրետացնելու հանգամանքը, որ հաղորդման նպատակն է: Այս ընդհանուր տարբերությունից բացի համադասական և ստորադասական կառույցվածք ունեցող կոնկրետ նախադասությունները հաճախ հանդես են բերում իմաստային ու կառուցվածքային յուրահատկություններ, որոնք խոչընդոտում են դրանց հոմանիշական փոխակերպմանը:

Համադասական կառուցվածքի միջոցով գործողությունների հաջորդում կարող է արտահայտվել բայական ժամանակների այնպիսի զուգորդումով, որը հնարավոր կամ բնական չէ ստորադասական կառուցվածքի նախադասություններում: Համադասական նախադասություններում բայական տարբեր ժամանակների կիրառությունն այս տեսակետից բավական ազատ է²⁷, մինչդեռ ստորադասական կառույցը ժամանակային յուրաքանչյուր հարաբերություն արտահայտելու համար պահանջում է քերականական ժամանակների որոշակի, օրինաչափ համապատասխանություն: Այսպես, համադասական նախադասություններում բնական է տարժամանակության դրսևորումը վաղակատար և ապառնի, անցյալ կատարյալ և ներկա, և նման կարգի զուգորդություններով, որոնք անհնար են դարձնում դրանց փոխակերպումը ստորադասական կառույց-

վածքի, մասնավորապես երբ շաղկապով ձևավորված նախադասության: Օրինակներ՝ նա վաղուց էր (է) սկսել այդ աշխատանքը և ուր որ է ավարտելու էր (է): (Գ, 4, 1979): Հետո ես գնացի գյուղից ու ահա վերադառնում եմ քսանհինգ տարի անց (11, 9): Ես հանդիպել եմ Օնիկ Ալիստիսյանին, ճանաչում էի անձամբ հայ արվեստի անխոնջ մշակին, աղնավազույն այդ մտավորականին և սիրով եմ հիշատակում նրա անունը իբրև տաղանդների հայտնաբերողի և հովանավորողի (6, 45) և այլն:

Հիմնականում համադասական կառույցներին է հատուկ նաև հրամայականի ձևերով ժամանակային հաջորդում արտահայտելը, ընդ որում սրանց երկու մասերն էլ ունեն միևնույն ենթակաները. օրինակ՝ Մնկի եկ և ներդրություն խնդրիր (7, 41):

Դու նվիրական ինձ քո գիտել բաց, եվ գորգորիք ինձ, ես շատ եմ լացել (9, 203) և այլն:

Նշված կարգի հոմանիշական փոխակերպումներն անհնար են կամ արհեստական են նաև այն դեպքերում, երբ կառույցներից մեկում բայական ժամանակները կիրառված են իրենց ոչ հիմնական իմաստներով: Այսպես, հայտնի է, որ երբ-ով կապակցված ժամանակային կառույցը ներկայի ձևերի զուգորդմամբ հիմնականում արտահայտում է սովորաբար (իբրև սովորույթ, պարբերաբար) իրար հաջորդող գործողություններ: Եթե համադասական կառույցի մեջ միմյանց զուգորդվող ներկա ժամանակի ձևերը ցույց են տալիս անցյալում մեկ անգամ իրար հաջորդած գործողություններ (այսինքն՝ կիրառված են իբրև պատմական ներկա), ապա ստորադասական փոխակերպման ժամանակ իմաստային այս առանձնահատկությունը կարող է չպահպանվել. օրինակ՝ Մայրս ըմբռնում է իրադրությունը և այնպես, որ քույրը չնկատի, անցնում է հարձակման (12, 54) (Հմմտ.՝ Երբ մայրս ըմբռնում է իրադրությունը, ... անցնում է հարձակման): Այսպիսի նախադասությունների հոմանիշական փոխակերպում ստորադասական կառույցի հնարավոր է այն դեպքում, երբ վերջինիս մեջ կիրառվում են ելակետային կառույցի մեջ գործածված ժամանակաձևերի (տվյալ դեպքում՝ ներկայի) երկրորդական իմաստներին համապատասխանող բայաձևեր (տվյալ դեպքում՝ անցյալ կատարյալի ձևերը): Այսպես՝

P — և — P Կատարում ենք անհրաժեշտ ձևակերպությունները և չպայտասակրը առած՝ շարժվում ենք մեր տուն (12, 53):

Նրբ P ← P Նրբ կատարեցինք անհրաժեշտ ձևափոխությունները, «պայտասակր» առած՝ շարժվեցինք մեր տուն:

Համադասական կառուցվածքի նախադասություններում, ինչպես նշել ենք, ժամանակային հաջորդման իմաստը շատ հաճախ ուղեկցվում է պատճառի, պայմանի և այլ իմաստներով: Այսպիսի նախադասու-

թյուններն իրենց հոմանիշական հնարավորությունների տեսակետից միարժեք չեն, այսինքն՝ հոմանիշական տարբեր փոխակերպությունների ենթարկվելով՝ կարող են մտնել իմաստային տարբեր հարաբերություններ դրսևորող ստորադասական կառույցների հոմանիշական շարքերը: Օրինակներ՝

Նա փակեց աչքերը, և շրջանակը վերացավ (7, 22):

Երբ նա փակեց աչքերը, շրջանակը վերացավ:

Շրջանակը վերացավ, որովհետև նա փակեց աչքերը:

Համեմատենք նաև՝ Ստրատուն զգաց նրա ճիգը և շարախնդաց մտքում (7, 11):

Ստրատունը մտքում շարախնդաց, երբ (որովհետև) զգաց նրա ճիգը: Բռունցքը մտցրու խորխորի կապի անցքը, որի միջով մի կերպ դուրս է սլոթնում գետը, և մի աչք ճպելում ձորը կլցվի գետի կապույտ, սառցահամ ջրով (11, 30):

Երբ (ևթե) բռունցքը մտցնես խորխորի կապի կիրճը..., ձորը կլցվի գետի կապույտ, սառցահամ ջրով:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ էթե իրար հաջորդող երկու գործողություններ ունեն միևնույն ենթականեր, դրանք լեզվական արտահայտություն են ստանում հիմականում բարդ համադասական նախադասությունների միջոցով: Սրանք հաճախ ունենում են թվարկման իմաստային երանգ, և այս հանգամանքը որոշ առումով արհեստական է դարձնում համադասական նման կառույցների փոխակերպումը ստորադասական հոմանիշ կառույցների: Հմմտ՝ նա որոշեց վերջ տալ այդ ավելորդ և չպարտադրված տանջանքներին ու գտավ ելքը (7, 8) և՝ Երբ նա որոշեց վերջ տալ այդ ավելորդ և չպարտադրված տանջանքներին՝ գտավ ելքը: Նա կոնյակը ծծեց դանդաղ ու կում արեց սուրճը (15, 82) և՝ Երբ նա կոնյակը ծծեց դանդաղ, կում արեց սուրճը և այլն:

Վերջապես, տարժամանակություն դրսևորող համադասական և ստորադասական կառուցվածքի բարդ նախադասությունների հոմանիշական փոխակերպմանը կարող են խանգարել նաև դրանց բառակազմերի միջոցով արտահայտված կոնկրետ բովանդակությունները, համատեքստը:

Այսպիսով կարելի է հաստատել, որ տարժամանակային հարաբերություններ արտահայտելու տեսակետից համադասական և ստորադասական բարդ նախադասությունները հոմանիշ կարող են դիտվել դրանց փոխադարձ փոխակերպմանը նպաստող լեզվական և արտալեզվական որոշ գործոնների առկայության պայմաններում: Դրանցից առա-

ջին հերթին պետք է նշվի երկու կառույցների մասերի մեջ համապատաս-
խանաբար միեւնույն բայական ժամանակների կիրառությունը: Այս տե-
սակետից հետաքրքրական է նշել, որ ավելի հաճախ հոմանշային փոխա-
կերպության տրվում են անցյալ կատարյալի ձևերի ղուգորդմամբ կա-
ռուցված համադասական և ստորադասական նախադասությունները:
Օրինակներ՝

P — և — P

Երբ P ← P

P — և — P

Երբ P ← P

Նշված կարգի կառույցները հոմանիշ կարող են լինել նաև ժամա-
նակների այլ (ստորադասական կառույցի համար թույլատրելի) հարա-
բերությունների դեպքում:

Օրինակներ՝

P — և — P

Երբ P ← P

P — և — P

Երբ P ← P

Ստորադասական շաղկապավոր կառույցները դիտարկելիս տեսանք,
որ սրանց հոմանշային տարբերությունը հաճախ հիմնված է գործողու-
թյունների շեղոք, անորոշ կամ կտրուկ, վայրկենական հաջորդման իմաս-
տային նրբերանգի վրա: Մենք, հոմանիշության շափանիշ համարելով
երբ-ով կապակցված գերիշխող կառույցին փոխակերպվելու հանգա-
մանը, համադասական կառույցները քննեցինք հենց այդ հայեցակե-

նս գրածս հրեցի վաքսբերգի առջևը, և նա
մոալվեց ու թուղթը բռան մեջ ձմրթեց (15,
44):

Երբ ևս գրածս հրեցի վաքսբերգի առջևը, նա
մոալվեց ու թուղթը բռան մեջ ձմրթեց:

Անցավ մի որոշ ժամանակ, և Ռուբեն Գրի-
գորեկիչը արեց այդ նկարի հետ կապված մի
պատմություն (6, 31):

Երբ անցավ մի որոշ ժամանակ, Ռուբեն
Գրիգորեկիչն արեց այդ նկարի հետ կապված
մի պատմություն և այլն:

Կինոնկարներում վայրկենական այդպիսի
կեցվածքից հետո կուրծքները բռնում ու ընկ-
նում են, և ուզվի որոտը հեռանում, տեղ է
բացում ջութակի համար (15, 45):

Կինոնկարներում, երբ վայրկենական այդ-
պիսի կեցվածքից հետո կուրծքները բռնում
ու ընկնում են, ուզվի որոտը հեռանում, տեղ
է բացում ջութակի համար:

Մի որոշ ժամանակ էր անցել, և Դրամբյանը
բացեց «գաղտնիքը» (6, 33):

Երբ մի որոշ ժամանակ էր անցել, Դրամբյա-
նը բացեց «գաղտնիքը»:

տով, մինչդեռ վերջիններիս մեջ ևս կարող են տարբերակվել նշված իմաստային նրբերանգով հակադրվող նախադասություններ: Բնական է, որ այս դեպքում գործողությունների կտրուկ, անմիջապես հաջորդումը նշվում է ոչ թե կառուցվածքի փոփոխությամբ, այլ մասերի մեջ կիրառված բառային միջոցներով. Հմմտ՝

Հազիվ երեքը յուր խոսքը ավարտեց, և ահա եկեղեցու պարսպի դուռը բխեցին: (17, 5, 230) Հենց (որ) երեքը յուր խոսքը ավարտեց, եկեղեցու պարսպի դուռը բախեցին:

Համադասական նախադասության բառակաղմը կարող է արտահայտել նաև մինչև (որ) շաղկապով ձևավորվող կառույցին բնորոշ սահմանափակման իմաստ: Հմմտ՝ (Տունը) դատարկ մնաց, մնաց ու փլվեց (11, 27), Դատարկ այնքան մնաց, մինչև փլվեց և այլն:

Վերը, համադասական և ստորադասական կառույցների հոմանիշական առնչությունները քննելիս, մենք նկատի ունեցանք համադասական շաղկապավոր կառույցը: Պետք է ասել, որ ստորադասական նախադասությունների հետ հոմանիշական կապերի մեջ մտնելու տեսակետից համադասական անշաղկապ նախադասությունները ևս հանդես են բերում հիմնականում նույն կարգի առանձնահատկություններ: Ինչ վերաբերում է վերջիններիս և դրանց շաղկապավոր տարբերակների հոմանիշությանը, ապա պետք է ասել, որ «մաքուր» տարժամանակային հարաբերություններ արտահայտելիս $P - P$ և $P - (ու) - P$ կառույցները գրեթե միշտ հոմանիշ են իրար:

Բերենք մի քանի օրինակներ.

$P - P$

Բարեկներ դուրս է դալիս տնակից, սուզվում երեկոյի մեջ (Ա, 19, 11, 80):

$P - և - P$

Նրբ Բարեկներ դուրս եկավ տնակից, սուզվեց երեկոյի մեջ:

$P - P$

Սա հոգնում էի այդ ձայներից կամ լուռթյունից, ուզում էի խնդրել, որ խոսեն կամ լռեն... (20, 7):

$P - և - P$

Սա հոգնում էի այդ ձայներից կամ լուռթյունից և ուզում էի խնդրել, որ խոսեն կամ լռեն.

Երբ $P \leftarrow P$

Երբ ես հոգնում էի այդ ձայներից կամ լուռթյունից, ուզում էի խնդրել, որ խոսեն կամ լռեն:

$P - P$

Կգար Անտոնիոն, ժպտուն կբարևեր մեզ... (6. 233):

P— և —P

Երբ P←P

Կգար Անտոնիոն և ժպտուն կբարեւեր մեզ:
Երբ Անտոնիոն գալիս էր, ժպտուն բարեւում
էր մեզ...

Հատկանշական է, որ անշաղկապ համադասական նախադասու-
թյունները հաճախ թվարկում են արտահայտում և ունեն բաց կառուց-
վածք: Այս առանձնահատկությունները դժվարություն են հարուցում ոչ
միայն ստորադասական տիպին, այլև համապատասխան շաղկապավոր
նախադասությունը փոխակերպվելիս: Վերը մեր արած դիտողություն-
ները, բնականաբար, վերաբերում են բարդ նախադասությունների երկ-
բաղադրիչ կառուցվածքներին:

Այսպիսով, կարելի է ներկայացնել նաև ժամանակային հաջորդման
իմաստով միավորված կառույցների հոմանիշական շարքը.

Կառույցներ

Նմուշներ

Երբ P←P

Երբ պատերազմն ավարտվեց, նա եկավ
գյուղ:

Երբ որ P←P

Երբ որ պատերազմն ավարտվեց, նա եկավ
գյուղ:

որ P←P

Պատերազմը որ ավարտվեց, նա եկավ
գյուղ:

Հենց P←P

(Պատերազմը որ չավարտվեց, նա եկավ
գյուղ):

Հենց որ P←P

Հենց պատերազմն ավարտվեց, նա եկավ
գյուղ:

P թե չէ←P

Հենց որ պատերազմն ավարտվեց, նա եկավ
գյուղ:

Բավական է P←P

Պատերազմն ավարտվեց թե չէ, նա եկավ
գյուղ:

Մինչև P←P

Բավական է աշխատանքն ավարտի, նա
գալիս է գյուղ:

Մինչև որ P←P

Գյուղ չեկավ, մինչև պատերազմը չավարտվեց:

Ինչ P←P

Գյուղ չեկավ, մինչև որ պատերազմը չա-
վարտվեց:

Նախքան P←P

Ինչ պատերազմը ավարտվել է, գյուղ չի
եկել:

P←P

Նախքան նա գյուղ կգար, պատերազմն
ավարտվեց:

P— և (ու)— P

Պատերազմն ավարտվեց՝ նա գյուղ եկավ:

P— P

Պատերազմն ավարտվեց և նա գյուղ եկավ:
Պատերազմն ավարտվեց, նա գյուղ եկավ:

ՊԱՏՃԱՌԱՀԵՏԵՎԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ
ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՄԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պատճառահետևանքային հարաբերությունները, իրենց լեզվական արտահայտությունից անկախ, ընդգրկում են իրական երևույթների, գործողությունների միջև առկա տրամաբանական հարաբերությունների մի քանի տիպեր, որոնք իրենց ընդհանուր նշանակությամբ կարող են բնութագրվել իբրև պատճառահետևանքային կապի դրսևորումներ: Կայն իմաստով պատճառահետևանքային հարաբերության տեսակներ են, օրինակ, պայման-հետևանք կապը, գործողությունների՝ նպատակ արտահայտող հաջորդումը և այլն: Լեզվական տեսակետից նշված տրամաբանական հարաբերություններից յուրաքանչյուրը իր դսևորումն է գտնում բերականական տարբեր նշանակություններով օժտված բարդ նախադասությունների միջոցով: Նշված հարաբերություններն արտահայտող կառույցները հոմանիշության տեսանկյունից դիտարկելիս պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ դրանք իրենց արտահայտած իրական հարաբերությունների առումով շատ սեղտ են և հաճախ կարող են առանց դժվարության փոխակերպվել միմյանց՝ պահպանելով կառույցների իմաստային հիմքը կազմող իրական-տրամաբանական հարաբերությունները: Հմմտ.՝ եթե ունենայի՝ կտայի (պայման) և Չտվեցի, որովհետև չունեի (պատճառ): Սակայն բուն պատճառահետևանքային, պայմանի, նպատակի նշանակություններով բնութագրվող կառույցների միջև հոմանշային կապ աղծանագրելու դեպքում մենք ակնհայտորեն կշեղվենք բարդ նախադասությունների հոմանիշության սահմանման խիստ քերականական չափանիշներից, որոնք, ինչպես տեսանք, ամենից հուսալի միջոցն են հոմանիշ կառույցները լեզվականորեն տարբերակելու, ինչպես նաև նրանց հոմանիշության հիմքը կազմող իմաստային ընդհանրությունները նշելու տեսակետից: Ուստի, մի կողմ թողնելով միմյանց հետ իմաստային այլ երանգներով կապված գործողությունների ու երևույթների դրսևորման դիտարկումը, փորձենք քննել այսպես կոչված բուն պատճառահետևանքային հարաբերությունների լեզվական արտացոլմանը ծառայող բարդ նախադասությունների կառուցվածքային և իմաստային առանձնահատկությունները՝ դրանք հոմանիշական միևնույն շարքում միավորող իմաստային ընդհանրության և, միաժամանակ, իբրև հոմանիշներ միմյանց հակադրող իմաստային նրբերանգների վերհանման, և, ի վերջո, պատճառահետևանքային իմաստով բնութագրվող

բարդ նախադասութիւնների հոմանիշական շարքը ներկայացնելու նպատակով:

Բուն պատճառահետեանքային հարաբերութիւններ ասելով նկատի ունենք պատճառի պարագա երկրորդական նախադասութեամբ անշաղկապ և շաղկապավոր կառուցների, դրանց հետ հոմանիշական փոխադարձ փոխակերպելիութեամբ կապված համադասական կառուցների, ինչպես նաև հետեանքի երկրորդական նախադասութեամբ ստորադասական և սրանց հոմանիշ համադասական կառուցների իմաստային կողմը կաղմող տրամաբանական հարաբերութիւնները:

Մեր ընդունած ընդհանուր սկզբունքի համաձայն, իմաստային ընդհանրութեամբ բնութագրվող նշված կարգի կառուցների միջև հոմանիշական կապերը բացահայտելու համար պետք է առանձնացնենք այդ բոլոր կառուցների համար իմաստային անփոփոխակի արժեքով հանդես եկող գերիշխող կամ հիմնական անդամ: Ստորադասական շաղկապավոր կառուցներից պատճառահետեանքային կապն ակներևաբար ամենից ավելի անխառն ու համարժեք դրսևորվում է որովհետև շաղկապով ձևավորվող կառուցի մեջ, որը ռեակտիվ առումով ևս չեզոք է ու խոսքի մեջ ավելի հաճախ դնել է, քան իմաստային նույն հարաբերութիւնն արտահայտող մյուս կառուցները:

Հոմանիշների՝ քննութեան առնչող շարքի գերիշխող անդամ համարելով որովհետև-ով կառուցը, այստեղ էլ մեր սկզբունքը մնում է անփոփոխ. շարքի յուրաքանչյուր անդամ պետք է տրվի որովհետև-ով փոխակերպման, որը նշանակում է, թե շարքի անդամներից յուրաքանչյուրը հոմանիշ է գերիշխող անդամին, իսկ այս հանգամանքն էլ, իր հերթին ենթադրում է շարքի բոլոր անդամների միջև հոմանիշական կապի առկայութիւն:

ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊԱՎՈՐ ՀՈՄԱՆԻՇ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասութեամբ կառուցներ

Որոշակի պատկերացում կաղմելու համար պատճառահետեանքային կապն դրսևորող բազմ նախադասութիւնների մասերի եղանակաժամանակային պլանների փոխհարաբերութեան մասին, կարելի է այդ հայեցակետով հիտարկել հոմանիշների շարքի գերիշխող անդամը՝ որովհետև-ով կառուցը:

Իմաստային նշված հարաբերութեան տրամաբանական բնույթը թելադրում է ժամանակային ձևերի որոշակի օրինաչափ հերթականութիւն. բնական է, որ պատճառ նշանակող գործողութիւնը կամ իրողութիւնը

ավելի վաղ պետք է կատարված լինի, քան նրանից բխող հետևանքը: Այսպիսի իրական հաջորդումը լեզվական արտահայտություն կարող է ստանալ ինչպես միևնույն ժամանակին վերաբերող ձևերի (ներկա-ներկա. անց. անկ. — անց. անկ. և այլն), այլև տարբեր եղանակների ու ժամանակների րայաձևերի զուգորդումներով: Սա նշանակում է, որ պատճառահետևանքային իմաստով բնութագրվող բարդ կառույցների ստորակցական իմաստային դաշտը ևս, ժամանակային կառույցների նման, հարուստ է մասերի ստորոգյալների քերականական նկարագրերով տարբերվող կառուցվածքային տարբերակներով: Այստեղ, իհարկե, իմաստային հարաբերությունը ուղղակիորեն պայմանավորված չէ ժամանակների զուգորդման առանձնահատկություններով, ինչպես որ ժամանակային հարաբերության տարբեր տեսակների դեպքում էր: Պետք է նշել նաև, որ տարբեր շաղկապներով կապակցված ստորադասական կառույցների մեջ կարող են օրինաչափ լինել ժամանակների տարբեր զուգորդումներ: Դրանցից յուրաքանչյուրի մասին խոսք կլինի կոնկրետ կառույցների նկարագրության ընթացքում: Բերենք ժամանակաձևերի տարբեր զուգորդումներով կառուցված՝ որովհետև շաղկապով կապակցված նախադասությունների օրինակներ.

ներկա-ներկա

Նկարում է, որովհետև չի կարող շնկարել (6, 28):

Հավատում եմ, որովհետև անհեթեթ է (Գ, 4, 1979):

անց. անկ. — անց. անկ.

Նրա դռները պինդ-պինդ կողպվում էին, որովհետև օրվան այդ ժամանակը այդտեղ դադարում էին աշխատանքները (17, 1, 95):

անց. կատ. — անց. կատ...

Բայց բան դուրս չեկավ, որովհետև այս անգամ էլ թագավորը դադարեց նախ ինքը իրեն նմանվելուց (7, 54):

վաղակատար-վաղակատար

Չեմ արել, որովհետև մտքովս չի անցել, թե մի օր նա կարող է չլինել (6, 231):

անց. վաղ. — անց. կատ.

Եվ Մարշեյտն թանձր վարագույրներով զովացրած մեծ սենյակում թափթփեց բաճկոնը, փողկապը, շապիկը, տաբատը՝ որովհետև բաղկաթուղի մեջ տրտմելով նիրհել էր՝ շորերը հագին (15, 18):

անց. կատ. — ներկա

Բացի այդ, ես բողոքում եմ դատավճռի դեմ, որովհետև պրոցեսուալ սխալներ թույլ տրվեցին (7, 31):

ներկա-ապառնի (պայմ.)

Նրա մասին ես կգրեմ մի ուրիշ անգամ,

որովհետև նա բացառիկ հետաքրքիր անձ-
նավորություն է (16, 20):

անց. ապառնի-անց. կատ. Այստեղ նա մի պահ լռեց, որովհետև հայտ-
նագործությունն էր անելու (7, 59) և այլն:

Վերոբերյալ նախադասությունները, բացի ժամանակաձևերի դու-
գորդան Բազմազանությունից, ցուցադրում են նաև պատճառահետե-
վանքային հարաբերությունն առտահայտող ամենատարածված կառույ-
ցին բնորոշ շարահասությունը: Ինչպես երևում է, որովհետև-ով միացող
երկրորդական նախադասության համառ ավելի բնական և կանոնական է
և տաղաս դիրքը: Սակայն պետք է նշել նաև, որ որովհետև շաղկապի
ձևավորած նախադասությունները օժտված են շարահասական ճկունու-
թյամբ, այսինքն՝ հնարավոր են երկրորդական մասի առաջադաս կամ
միջադաս շարահասությամբ կառուցվածքային տարբերակներ, որոնք
որովհետև-ով կառույցի շրջանակներում հանդես են գալիս իբրև հոմա-
նիշներ: Առաջադաս երկրորդական նախադասությամբ տարբերակը հա-
ղորդման նպատակի տեսակետից զգալիորեն տարբերվում է ետադաս
երկրորդականով նախադասությունից. նրանում ընդգծված է գլխավոր
նախադասությամբ արտահայտված հետևանքի, արդյունքի կարևորու-
թյունը հաղորդման տեսակետից: Բացի նորմաստային այս տարբերու-
թյունից, ու ստանց հոմանիշական տարբերության իմաստային հիմքն է,
նշված շարահասական տարբերակները ունեն նաև ձևավորման որոշ յու-
րահատկություններ: Ետադաս գլխավոր նախադասության մեջ հաճախ
հանդես են գալիս հարաբերյալներ, իբրև հարաբերյալ կիրառված շաղ-
կապներ, որոնցով հաղորդողն ավելի ընդգծում է երկրորդական նախա-
դասությամբ արտահայտված պատճառից բխող, նրանով պայմանավոր-
ված և նշա հետևանքը հանդիսացող գործողությունը կամ երևույթը:
Որովհետև-ին այս կառուցի նախադասություններում դուզադրվում են հիմ-
նականում ուստի, դրա համար (էլ), այդ պատճառով (էլ), ապա, ապա
ուրեմն շաղկապներն ու հարաբերյալի դեբով հանդես եկող շաղկապային
կապակցությունները: Ստանցից ուստի շաղկապը, ինչպես հայտնի է,
հետևանքի երկրորդական նախադասություններով բարդ կառույցներ ձե-
վավորող ամենատարածված միջոցներից է. սովյալ դեպքում որովհետև...
ուստի՝ դուզադրությունը ավելի շոշափելի է արտահայտում պատճառ-հե-
տևանք հաջորդումը, մյուս կողմից էլ, ավելի է ընդգծում պատճառի պա-
րագա և հետևանքի երկրորդական նախադասություններով կառույցների
իմաստային մերձավորությունը: Այսպիսով, գերիշխող անդամի համար
կարելի է նշել շարահասական 3 հոմանիշ տարբերակներ, որոնցից առա-
ջադաս երկրորդական մասով նախադասություններում, իբրև սրանց

բնորոշ առանձնահատկություն, կարող են հանդես գալ վերը նշված հարաբերվածությունները.

P → որովհետև P

P → | որովհետև P |

Որովհետև P ← P

Պարոն Ռուստամը յուր հյուրերը ճանապարհ դնելուց հետո շուտով քնեցավ, որովհետև շատ հոգնած էր:

Պարոն Ռուստամը յուր հյուրերը ճանապարհ դնելուց հետո, որովհետև շատ հոգնած էր, շուտով քնեցավ (25, 1. 370):

Որովհետև պարոն Ռուստամը շատ հոգնած էր, (ուստի, դրա համար...) յուր հյուրերը ճանապարհ դնելուց հետո շուտով քնեցավ:

Ամենից սակավադեպը նշված տարբերակներից միջադաս երկրորդական մասով կառույցն է, որի իմաստային առանձնահատկությունը պատճառ հանդիսացող գործողության կամ իրողության նշումն է հաղորդման հիմնական նպատակը պարունակող գլխավոր մասի ընդմիջումով. հաղորդման տեսակետից պատճառ արտահայտող իրողությունը այնքան էլ կարևոր չի դիտվում:

Իմաստային և ոճական-կիրառական տեսակետներից, ինչպես նաև գործածության հաճախականության առումով գերիշխող կառույցին ամենից ավելի սերտ է փանի որ շաղկապով ձևավորվող կառույցը: Կառույցվածքային առանձնահատկությունների, և մասնավորապես երկրորդական նախադասության շարադասական հնարավորությունների հարցում փանի որ-ով կառույցը նման է գերիշխող անդամին: Պատմականորեն փանի որ շաղկապն առնչվում է ժամանակի իմաստ արտահայտող փանի (փանի որ) շաղկապին, և թեև ժամանակակից դրական հայերենում գործածվում է զուտ պատճառային նշանակությամբ, այնուամենայնիվ սրանով արտահայտված պատճառահետևանքային կապը այնքան հստակ չէ, ու անխառն, որքան ռոմանտիկ-ով կապվող նախադասությունների դեպքում: Մեր դասականների լեզվում հանդիպում են փանի որ շաղկապի այնպիսի գործածություններ, երբ երկրորդական նախադասության մեջ դրսևորված պատճառի իմաստը զիջում է ժամանակի և պայմանի իմաստներին: Օրինակներ. Բայց լի՛նջ հարկ էր ստեղծելու յուր առաջ մի այդպիսի մթին, մոռյլ կյանք, քանի որ տակավին բախտը ժպտում էր նրան (18, 1, 356): Ես տեսնում էի, քանի որ գլուխս ծոում եմ, ավելի շատ են ծեծում, քանի որ լեզուս մունջ եմ պահում, ավելի շատ են հայհույում (25, 3, 26): Քանի որ շաղկապի այս կիրառություններն, իհարկե, խորթ են ժամանակակից հայերենին, և բերված նախադասություններն էլ չեն կարող մտնել այստեղ քննվող հոմանիշների շարքը:

Որովհետև և փանի որ շաղկապներով ձևավորվող կառույցների իմաստ-

տալին տարբերակման հիմքը հոմանիշական տվյալ շարքի մեջ այն է, որ առաջին դեպքում երկրորդական նախադասության մեջ առավելապես շեշտվում է գլխավորի մեջ դրսևորված գործողության կամ իրողության բուն, առարկայական պատճառը, իսկ երկրորդ դեպքում (ֆանի որ-ով կապակցվող նախադասություններում) երկրորդական նախադասությունը ստանում է գլխավորի արտահայտած գործողության պատճառային հիմնավորման նշանակություն՝ իբրև պատճառի ընդհանուր նշանակության իմաստային նրբերանգ: Հենց այս նկատառումով է, որ ֆանի որ շաղկապով կապվող երկրորդական նախադասությունները հաճախ կոչվում են հիմունքի և դիտվում են իբրև պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների հատուկ ենթատեսակ²: Հիմունքի իմաստային երանգը ազատ կառոդ է դրսևորվել նաև որովհետև շաղկապի ձևավորված կառույցի մեջ, իսկ սա նշանակում է, որ հիմունքի և պատճառի երկրորդական նախադասություններով բարդ նախադասությունները կառուցվածքային տեսակետից չեն տարբերակվում: Իմաստային այդ նրբերանգն ստացվում է բարդ նախադասության մասերի բառային կոնկրետ բովանդակությունների շնորհիվ³: Եթե հաշվի առնենք նաև, որ հիմունք-հետևություն (եզրահանգում) և պատճառ-հետևանք հարաբերությունները տրամաբանական առումով խստորեն անջրպետված չեն միմյանցից, ապա կարելի է արձանագրել, որ ֆանի որ-ով ձևավորված գրեթե բոլոր նախադասությունները կառոդ են հոմանիշական զույգ կազմել որովհետև-ով կապակցված գերիշխող անդամի հետ:

P → որովհետև P

P → քանի որ P

օրինակներ. Եվ թող հօդս ցնդի այդ մեքենան, քանի որ կյանքն ընթանում է իդ տղամաքանությունը... (15, 71), || Եվ թող հօդս ցնդի այդ մեքենան, որովհետև... Այն ժամանակ երևի ես էլ չէի հավատում, քանի որ ամեն: Բոպե հիշում էի. ես իրավունք չունեմ նրան սիրելու (20, 6), (Այն ժամանակ երևի ես էլ չէի հավատում, որովհետև...): ...Այդ բացը գնալով լրացվում է, քանի որ կապված է ոչ միայն քննադատության, այլև, առաջին հերթին, երիտասարդ արձակագիրների ստեղծագործական ակտիվացման հետ (ԳԹ, 3. 04. 81), (Այդ բացը գնալով լրացվում է, որովհետև...):

Իբրև այս հոմանիշ կառույցների կիրառական-ոճական տարբերություն կադելի է նշել, որ ֆանի որ-ով կապակցված բարդ նախադասություններն ավելի հաճախական են գիտական և հրապարակախոսական ոճում:

Պատճառահետևանքային հարաբերություններ դրսևորող բարդ նա-

խաղասութիւնների հոմանիշական շարքում կարող է տեղ ունենալ նաև որ շաղկապով ձևավորվող կառույցը: Քանի որ այս շաղկապը բազմիմաստ է և կապակցում է քերականական ամենաբաղմազան նշանակութիւններով բնութագրվող բարդ նախադասութիւններ, ուստի նշված հոմանիշական շարքը մտնելու համար որ-ով կառույցը պետք է բավարարի խոսքային իրացման որոշ պահանջների: Ամենից առաջ բարդ նախադասութիւն ամբողջ բառային նյութը պետք է արտահայտի պատճառի և հետևանքի հաջորդման տրամաբանական բովանդակութիւնը: Որ-ով կառույցի արտահայտած պատճառային կապը սովորաբար դուգակցված է լինում պայմանի երանգով. սա հոմանիշական շարքում տվյալ կառույցի դրսևորված իմաստային յուրահատկութիւնն է: Կառուցվածքային տեսակետից ևս այս կարգի նախադասութիւնները ունեն մի առանձնահատկութիւն՝ որ-ով միացող երկրորդական մասը հիմնականում առաջադաս է: Գլխավոր մասի մեջ կարող են կիրառված լինել հարաբերյալներ (ամենից հաճախ՝ ուրեմն, որով պայմանի իմաստային երանգն ընդգծվում է): Ստացվում է հոմանիշների այսպիսի զույգ՝

$$\begin{array}{c} P \rightarrow \text{որովհետև } P \\ \hline \text{որ } P \rightarrow \text{ուրեմն/ } P \end{array}$$

Օրինակներ՝ Որ ինձ հետդ չես տանում, ես էլ չեմ ասի (15, 337), (Զեմ ասի, որովհետև ինձ հետդ չես տանում): Որ ինձ հետդ չես տանում, ես էլ ձվերը կջարդեմ (15, 338), ||Զվերը կջարդեմ, որովհետև ինձ հետդ չես տանում: Խոր չէր կտրել, բայց որ քննութիւն էր գնալու՝ լաց եղավ. «ցավում է, ցավում է, ցավում է» (15, 337), ||...որովհետև քննութիւն էր գնալու, լաց եղավ... և այլն: Ուրեմն հարաբերյալի առկայութիւնը հնարավոր է դարձնում նաև մասերի հակառակ շարադասութիւն (ուրեմն $P \rightarrow$ որ P) օրինակ՝ Ուրեմն փորձանքն անցել է, որ լազարեթում պառկած է (2, 315): ||Փորձանքն անցել է, որովհետև (քանի որ) լազարեթում պառկած է: Նշված կառուցվածքն ունեցող նախադասութիւններում, ինչպես նշեցինք, բավական զգալի է պայմանի իմաստային նրբերանգը, որը, բառային նպաստավոր իրացման դեպքում, կարող է դառնալ գերիշխող և նախադասութիւնը դուրս մղել պատճառահետևանքային հարաբերութիւն արտահայտող կառույցնեղի հոմանիշական շարքից: Պայմանի իմաստը տիրապետող է դառնում մասնավորապես երկրորդական նախադասութիւն՝ ըղձական եղանակով արտահայտված ստորոգյալ ունենալու դեպքում: Հմմտ՝ Որ ինձ հետդ չտանես, ես էլ չեմ ասի ||Եթե ինձ հետդ չտանես...: Նկատելի է նաև, որ որ շաղկապի նշված կիրառությամբ դրսևորված պատճառի հարաբերութիւնը իմաստային առումով ավելի

մոտ է Բաճի ու-ով արտահայտվող պատճառային հիմնավորման, հիմունքի նշանակությունը:

Ու շաղկապով ձևավորված կառույցի կոնկրետ խոսքային տարբերակներից պատճառահետևանքային հարաբերությունը դրսևորելու առումով հետաքրքրական է հարցական գլխավոր նախադասությամբ կառույցը: Սրա իմաստային առանձնահատկությունը հոմանիշների տվյալ շարքում այն է, որ գլխավորի մասի մեջ արտահայտվում են դժգոհություն, անբավականություն, զարմանք՝ երկրորդականի արտահայտած իրողություն կամ երևույթի նկատմամբ⁵: Այսպիսի նախադասությունները իմաստային առումով տարբերվում են պատճառահետևանքային մյուս կառույցներից. պատճառը այս դեպքում դրսևորվում է հետտրական հարցում արտահայտող գլխավոր նախադասության միջոցով, իսկ ու-ով միացող երկրորդական նախադասությունը տվյալ դեպքում արտահայտում է գլխավորի մեջ դրսևորված իրական պատճառից տրամաբանորեն շրջադրված մի անցանկալի հետևություն: Որովհետև-ով փոխակերպվելիս գրված գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների քերականական հարաբերությունը շրջվում է, ըստ որում փոխվում է նաև գլխավոր ու երկրորդական մասերի ստորոգյալների խոնարհման բնույթը (դրական ստորոգյալը փոխարինվում է ժխտականով և ընդհակառակը):

... Իման Իլիը սիրված չորա՞ն էր, սիրված ամուսի՞ն էր, շոալլ սիրեկա՞ն էր, որ սիրուհիները մազները շաղ տալով գային ծվատեին ու սպանեին իրենց (15, 78) (Սիրուհիները... չէին գա..., որովհետև Իման Իլիը սիրված չորան էր...):

Ու շաղկապով կապակցվող բարդ նախադասությունների մի որոշակի խումբ էլ մտնում է պատճառահետևանքային կառույցների հոմանշային շարքը գլխավոր մասի ստորոգյալի բառային իրացման խիստ որոշակի պայմաններում: $P \rightarrow$ որովհետև $P \parallel P \rightarrow$ որ P կառույցների միջև հոմանշային կապն իրականանում է այն դեպքում, երբ ու-ով կապակցված բարդ նախադասության գլխավոր մասի ստորոգյալը ներքին ապրում, հույզ, հոգեմիճակ կամ հուզական վերաբերմունք արտահայտող բառերի իմաստային դաշտին է պատկանում (զարմանալ, ուրախանալ, վախենալ, դժգոհել, ներել, բարկանալ, շնորհակալ լինել և այլն), ընդ որում ստորոգյալը կարող է լինել և՛ պարզ, և՛ բաղադրյալ⁶: Պատճառահետևանքային նշանակությամբ օժտված այսպիսի կառույցի գոյությունը լավագույն հաստատումն է այն ընդհանուր դրույթի, որ բարդ նախադասության կառուցվածքաիմաստային տիպի որոշման հարցում կապակցության միջոցներից բացի մեծ դեր ունեն կառույցն իրացնող բառերի կոնկրետ իմաստները, բարդ նախադասության բառակազմը:

Բերենք նշված կարգի հոմանիշության օրինակներ.

Ներողութիւն խնդրեցի Կոջոյանից,
որ զբաղեցրի նրան, ախորժակի բերի
ու հիմա սիտիւպված հետ եմ կանգնելու
առաջարկիցս (6, 11):

Նրանք հաճախ են դժգոհում, որ իմ
լիրիկական հերոսուհուն ժամանակից
շուտ եմ «ուղարկել թողակի» (Գ,
4, 1979):

Հրճվում եմ, որ մեր ժողովուրդը ունի
այդպիսի երբեմնասարգոյթիւն (Գ,
4, 1979):

Ափսոսում էի, որ տանտիրոջը չկարողա-
ցա նամակ թողնել (Գ. 4, 1979):

Ստրաուզը ուրախացավ, որ նրա ձայնի
մեջ վերջապես վերաբերմունք մտավ
(7. 9.), և այլն:

Ունենալով բառային իրացման սահմանափակ հնարավորութիւններ,
վերը նկարագրված կառույցը պատճառահետեւանքային նշանակութեամբ
աւելի քան գործառնում է ժամանակակից հայերենի տարբեր ոճերում (գիտա-
հրապարակախոսական, գեղարվեստական, ժողովրդախոսակցական,
սլաշտոնական և այլն), ի տարբերութիւն ռուս-ով ձևավորված պատճա-
ռային միջուկ կառուցների, որոնք ակնհայտորեն հատուկ են խոսակցա-
կան լեզվին:

Միայն ժողովրդախոսակցական լեզվին հատուկ որոշ նախադասու-
թիւններ էլ կան, որոնք վերաբերում են վերը նկարագրված կառուցված-
քին (P → որ P) և արտահայտում են հիմունքի կամ պատճառի բավա-
կան աղոտ իմաստ. Հմմտ՝ Տունդ քանդվի, ող իմ տունը քանդեցիր (նույ-
նիսկ հանդիպում է ինչ-ով ձեռք՝ Կգնար, կմեռնեղ և ող ծնկները կծալվենին,
հերը կստեր. «վայ քու տունը քանդվի, դավակ, ինչ իմ տունը քանդե-
ցիր») (15, 76):

Որ շաղկապի՝ պատճառային իմաստով կիրառվելու օրինակներ են
նաև այն բառը նախադասութիւնները, որոնցում ռուս շաղկապը հարա-
դրված է գլխավոր մասում կիրառված որևէ հարաբերյալի՝ Օրինակ՝ Բագ-
րատն ինչ-որ չափով իրեն մեղավոր դգաց այն բանից, որ ինքը ողջ է
մնացել, եկել է տուն, որ այս խանձված կանանցից շատերի ամուսին-
ներն ու զավակները չկան (11, 48) || Բագրատն ինչ-որ չափով իրեն մե-
ղավոր դգաց, ողովհետեւ (քանի որ) ինքը ողջ է մնացել... և այլն: Այս
բնույթն ունեցող կառուցների մեջ պետք է առանձնացնել այն բարդ նա-
խադասութիւնները, որոնցում իբրեւ հարաբերյալներ հանդես են գալիս

Ներողութիւն խնդրեցի
Կոջոյանից, որովհետեւ...

Նրանք հաճախ են դժգո-
հում, որովհետեւ...

Հրճվում եմ, որովհետեւ...

Ափսոսում էի, որովհետեւ...

Ստրաուզը ուրախացավ,
որովհետեւ...

այն պատճառով, նրա համար կապակցությունները Անմիջապես հարե-
լով որ շաղկապին, նշված հարաբերյալները որ-ի հետ միասին ձեռք են
բերել կապակցական ինքնուրույն միավորի (բաղադրյալ շաղկապի)
առժեք (այն պատճառով, որ, նրա համար, որ)⁷ Սրանցով ձևավորվող
կառույցները ըստ հարկի կարող են հանդես գալ գերիշխող անգամի
փոխարեն, ընդ որում առաջինը կիրառվում է գերազանցապես հրապա-
րակախոսական ու պաշտոնական ոճերում, իսկ երկրորդը առավել հա-
տուկ է խոսակցական լեզվին: Այսպիսով, հոմանիշական շարքը ունենում
է ևս երկու անդամներ՝

$P \rightarrow$ որովհետև P

$P \rightarrow$ այն պատճառով, որ P

$P \rightarrow$ նրա համար, որ P

Օրինակ՝ Դա տեղի կունենա այն պատճառով, որ տաղերը արագու-
թյամբ շարժվող համակարգերում ժամանակի հոսքը տարբեր է (Գ, 4,
1979): Իրոհ նշված երկու հոմանիշ կառույցների իմաստային տարբե-
րություն, պետք է նշել, որ այն պատճառով, որ կապակցությամբ միա-
ցած երկրորդական նախադասությամբ դրսևորված պատճառի նյութա-
կան լինելը շեշտված է այնքան, որ այսպիսի կառույցը հիմունքի նշա-
նակությամբ բարդ նախադասություններում գրեթե չի հանդիպում: Նրա
համար, որ-ով կապակցվող նախադասությունները խոսակցական շեշտ-
ված երանգի հետ միասին պարունակում են նպատակի բերականական
իմաստի նրբերանգ՝ վերջինս տվյալ կառույցի մեջ դերիշխող է դառ-
նում երկրորդական նախադասության մեջ ըղձական եղանակի ձևերով
արտահայտված ստորոգյալի առկայության դեպքում: Այն պատճառով որ,
նրա համար, որ ձևերով կապակցված նախադասությունների հաճախա-
կանությունը խոսքի մեջ պայմանավորված է նաև կառուցվածքային մի
առանձնահատկությամբ. սրանց գլխավոր մասերում դանազան կարգի
վերաբերմունքային բառերի ու կապակցությունների ներմուծմամբ հնա-
րավորություն է ստեղծվում երկրորդական նախադասության մեջ դրսևոր-
ված պատճառի նշանակությանը իմաստային տաղերը երանգներ հա-
ղորդել (ժխտված պատճառ, եզակի կամ հոգնակի պատճառ, զիջական
երանգով պատճառ և այլն)⁹ մի բան, որ այլ շաղկապներով կապակցվող
նախադասություններում հաճախ անհնաժեշտ է կամ բնական չէ՝ Հմմտ՝ Բայց
չեմ փոխում այն պատճառով միայն, որ դատելով նկարչի կտավներից,
նրա անդողադ գործող ձգտումը միշտ ավելի է եղել, քան կյանքը կարող
էր տալ (6, 28) (Բնական չէր լինի՝ բայց չեմ փոխում, որովհետև
միայն...): Իսկ մյուս օրերին չէր գնում ոչ թե այն պատճառով, որ դրադ-
ված էր, այլ պարզապես վախենում էր, որ ձանձրալի կդառնա (7, 7),

(Բնական շէր լինի՝ Իսկ մյուս օրերին շէր գնում ոչ քե նորովհետեւ...): Նա կրակեց ոչ միայն ապրելու բնադդից, այլև նրա համար, որ իրեն ստիպել էին նվաստանալ (7, 22) Հմմտ՝ այլև նորովհետեւ, որ բնական շէ): Ուր-ին հարադրվող հարաբերյալներից համեմատաբար քիչ են հանդիպում այն լրանի համար (պատճառով, հետևանքով), շնորհիվ այն բանի և նման կապակցություններ, որոնք գործածական են հիմնականում լրագրային և սլաշտոնական տեքստերում: Խոսակցական լեզվում երբեմն նշված հարաբերյալներին կարող է գուգադրվել նորովհետև շաղկապը, որը գրական լեզվի համար խոթթ և անհանձնարարելի է. Հմմտ՝ Իսկ չի ուղում էն պատճառով, որովհետև քաղաքում պատվեր են տալիս սենյակով մեկ (15, 370):

Պատճառահետևանքային հարաբերություն դրսևորող բարդ ստորադասական կառույցը հաճախ կապակցված է լինում չէ ո՞ր շաղկապով: Հոմանիշների մեկ հետաքրքրող շարքում այս կարգի նախադասություններն առանձնանում են ոճական տեսակետից՝ առավելապես հուղական-արտահայտչական որոշակի նրբերանգներով: Իբրև այդպիսին այս կառույցը գործածական է և՛ գեղարվեստական գրականության մեջ, և՛ բանավոր խոսակցական լեզվում, և՛ սակավադեպ է չեզոք պատմողական ոճի տեքստերում: Չէ՞ որ-ով կապակցվող բարդ նախադասությունները հուգաարտահայտչական որոշյն գունավորում են ստանում ամենից առաջ շաղկապի բառային իմաստի շնորհիվ, սակայն հաճախ դրան նպաստում է նաև մասերի ձևավորման յուրահատկությունը: Քննվող կառույցի մեջ օրինակ, շատ բնական է գլխավոր նախադասության հարցական բնույթը: Փոխակերպման ժամանակ վերջինս պետք է փոխարինվի իր պատմողական համարժեքով: Այսպիսով՝

P → որովհետև P

P → չէ՞ որ P

Օրինակներ

Խղճմտանքի ընդդեմ է բամբասել նրանց այդպիսի հանցանքների համար. չէ՞ որ մենք ամենքս էլ ունենք այդպիսի թուլություններ (25, 2, 53):

Ինչու՞ է զբոսաշրջիկներին հետ գալիս մայրս, չէ՞ որ մենք նրան երեք ամսով հրավեր էինք ուղարկել (12, 52):

Խղճմտանքի ընդդեմ է բամբասել նրանց այդպիսի հանցանքների համար, որովհետև...

Մայրս զբոսաշրջիկներին հետ չպետք է գար, որովհետև...

եւ ինչ, մի՞թե ես իրավունք ունեի սպասել այդ երիտասարդից, որ նա սիրեր ինձ, չէ՞ որ նա գիտեր, որ ես հարուստ չեմ, որ ես օժիտ չունեմ (17, 2, 170):

Հնացած պետք է համալրվի անցյալ դարի գրականության մեջ հանդիպող՝ չէ՞ բառի՝ չէ որ-իմաստով կիրառությունը. օր՝ Լսիք իմ լուսին, չէ՞ խելոք ես դուն (8, 1, 273):

Պատճառահետևանքային կառույցների հոմանիշական շարքում իրենց դրսևորած իմաստային յուրահատուկ նրբերանգով առանձնանում են մտնավանդ, մանավանդ որ (հաղվադեպ՝ նամանավանդ, նամանավանդ որ) շաղկապներով ձևավորված կառույցները: Եթե պատճառական սյուռա շաղկապներով կապակցված բարդ նախադասություններում երկրորդական նախադասությամբ արտահայտվում է գլխավորի գործողության միակ կամ հիմնական պատճառը՝ առանց մյուս հնարավոր պատճառներին կարևորություն տալու, ապա քննվող կառույցում, արդեն իսկ շաղկապի բառային իմաստի մեջ, ակնարկվում են նույն այդ գործողության կամ իրողության այլ պատճառներ ևս, որոնք (կամ թերևս դրանցից մեկը) սովորաբար հայտնի են համատեքստից:

P → որովհետև P

P → մանավանդ | որ | P

Ես սկսեցի շփոթվել, մանավանդ գիտեցածս էլ հատնում էր (8, 3, 122)

Ես շատ կուզենայի պատմել նրանցից ամենաուրախի մասին, մանավանդ որ բոլորս էլ, ինչքան նկատել եմ, նախընտրում ենք ուրախ պատմություններ (7, 5): Կալինցն ինձ համար թանկ էր և որպես արվեստագետ, և որպես մարդ, մանավանդ որ նրա խառնըվածքին հատուկ էր արտիստայնությունը (6, 39):

Այնքան, այնքան որ բառերը ևս ժամանակակից հայերենում կարող են կիրառվել պատճառահետևանքային կառույցներ ձևավորելու դերով: Այս կառուցվածքի նախադասությունները իմաստային առնչակցություն ունեն չափ ու քանակի պարագա երկրորդական մասով բարդ նախադա-

նա իրավունք չունեի սպասել այդ երիտասարդից, որ նա սիրեր ինձ, որովհետև...

Ես սկսեցի շփոթվել, որովհետև գիտեցածս հատնում էր:

Ես շատ կուզենայի պատմել նրանցից ամենաուրախի մասին, որովհետև...

Կալինցն ինձ համար թանկ էր և որպես արվեստագետ, և որպես մարդ, որովհետև...

սությունների հետ, սակայն սրանցից էլ տարբերվում են պատճառային նշանակության գերակշիռ լինելու, իսկ կառուցվածքային տեսակետից՝ գլխավոր նախադասության առաջադաս կիրառվելու հանգամանքներով: Պետք է նշել, որ այնքան (որ)-ով պատճառահետևանքային կառույցը խոսքի մեջ այնքան էլ հաճախական չէ:

Այսպես՝

$$\begin{array}{l} P \rightarrow \text{որովհետև } P \\ \hline P \rightarrow \text{այնքան } P \\ P \rightarrow \text{այնքան որ } P \end{array}$$

Օրինակներ.

Պարզապես չպետք է համադրել անցյալի պատկերացումները ներկայի հետ, ժամանակների տարբերությունն այնքան մեծ է (10, 13):

Ամբոխը երկար ժամանակ ուշքի չէր գալիս, այնքան(որ) ցնցող էր տեսարանը:

Առավել ևս սակավադեպ է պատճառային երկրորդական նախադասության միացման համար այնպես բառի կիրառությունը¹⁰: Օր. Կարծես քարի տակից էին բուսել, այնպես անակնկալ էր նրանց երևալը (2, 555): Այնքան(որ)-ի ձևավորած կառույցի հոմանիշական տարբերությունը շաղթի մյուս անդամներից այն է, որ սրա մեջ արտահայտված հետևանքային գործողությունը կամ իրողությունը պայմանավորված է երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված գործողության կամ իրողության չափով: Նույն կեղծ ձևային հատկանշի նրբիմաստը հատուկ է այնպես-ով կառույցին: Նախորդ՝ այնքան(որ)-ով կառույցի իմաստային նշված առանձնահատկությամբ բնութագրվող պատճառահետևանքային բարդ նախադասություններ երբեմն կազմվում են այնքան որքան, այնքանով որքանով (որ), որքանով որ, որչափով որ շաղկապներով¹¹: Այս կազդի նախադասությունները ոճական կիրառությունների տեսակետից բավական սահմանափակ հնարավորություններ ունեն, գործածվում են հիմնականում պաշտոնական, գրասենյակային ոճերում, ունեն գրքային-լրագրային ընդգծված երանդ:

Կիրառության հաճախականությամբ աչքի չեն ընկնում նաև պատճառային ինչ է քե (հաղվադեսլ՝ ինչ է) շաղկապով ձևավորված նախադասությունները: Սրանց գործածության ոլորտը ժողովրդախոսակցական ոճն է: Իմաստային առումով էլ ինչ է քե-ով կառույցը տարբերվում է

հոմանիշական շարքի մյուս անդամներից. սրա բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ երկրորդական մասում արտահայտված պատճառը հաղորդողի կողմից բավարար չի դիտվում գլխավոր նախադասության մեջ արվող հետևության համար: Համա՛:

Նրան նախատեսելն, որովհետև դասից ուշացել էր: Նրան նախատեսելն, ինչ է թի դասից ուշացել էր:

$$\frac{P \rightarrow \text{որովհետև } P}{P \rightarrow \text{ինչ է թե } P}$$

Շաքարի տեղ շիբ են ծախում ինչ է՝ շիբն էլ սպիտակ է (23, 26):

Շաքարի տեղ շիբ են ծախում, որովհետև շիբն էլ սպիտակ է:

Պարզ է, որ այս կառույցը հոմանիշների նկարագրվող շարքում տեղ կգրավի մասերի բառակազմերի՝ նշված իմաստային երանգը դրսևորելու դեպքում: Երկրորդական նախադասության մեջ ըղձական եղանակի կիրառությամբ այս շաղկապով կապակցված նախադասությունները արտահայտում են նպատակի հարաբերություն:

Համապատասխան խոսքային իրացման դեպքում պատճառահետևականքային հարաբերություն կարող է դրսևորել նաև երբ շաղկապով ձևավորված կառույցը, իմաստային տեսակետից այս կարգի նախադասություններն ունեն այսպիսի յուրահատկություն. երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված պատճառը խոչընդոտում է գլխավորի մեջ նկարագրվող գործողության կատարմանը: Այս հանգամանքը սովորաբար թելադրում է նաև յուրատեսակ կառուցվածք՝ հետևանք հանդիսացող գործողությունը կամ իրողությունը արտահայտվում է հոետորական հարցում պարունակող գլխավոր նախադասության միջոցով, որը հոմանիշական փոխակերպումների ենթարկվելիս փոխարինվում է իր պատմողական տարբերակով:

$$\frac{P \rightarrow \text{որովհետև } P}{P \rightarrow \text{երբ } P}$$

Ինչպե՞ս կարող էր սիրողը թափանցել կնոջ սրտի և հոգու մեջ, երբ նրա հետ հարաբերություն չէր ունեցել, նրա բերնից մի բառ անգամ չէր լսել (25, 9, 406): Սիրողը չէր կարող թափանցել կնոջ սրտի և հոգու մեջ, որովհետև նրա հետ հարաբերություն չէր ունեցել: Ինչպե՞ս կարելի է առողջ լինել, երբ բարոյապես տանջվում ես (24, 11): Անհնար է ստողջ լինել, որովհետև բարոյապես տանջվում ես: Ինչո՞ւ հարցնել, երբ ամեն ինչ պարզ է (4, 76): Պետք չէ հարցնել, որովհետև ամեն ինչ պարզ է:

Եւրօ-ով կազմավորված այսպիսի նախադասութիւնները չպետք է շփոթել այն նախադասութիւնների հետ, որոնք վերը նշված կառուցվածքային հատկանիշներից դուրկ են, սակայն նրանց մեջ արտահայտվում է դարձյալ պատճառահետեանքային կապ: Օր. Ես լքեցի բակի ֆուտբոլային թիմը, եւր չուղեցին դոնե պահեստի դարպասապահ ընդունել Պավլիկին (Գ, 5, 1980): Սրանց մեջ առկա պատճառային իմաստը զուգակցվում է կառուցի հիմնական՝ ժամանակային իմաստին, և, ինչպես այլ առիթով էլ նշել ենք, բավարար հիմունք չէ կառուցը պատճառահետեանքային նախադասութիւնների շարքը դասելու համար:

Իբրև բարդ նախադասութեան մասերը կապակցող միջոցներ կարելի է ըմբռնել մեկ է(որ), միեւնոյն է (որ) կապակցութիւնները, որոնք կառուցը լրացնող որոշակի բառակազմի առկայութեան դեպքում նպաստում են մասերի միջև պատճառահետեանքային հարաբերութեան դրսևւորմանը: Այդպիսի նախադասութիւնները հատուկ են գերազանցապես խոսակցական ոճին:

$P \rightarrow$ որովհետև P

$P \rightarrow$ մեկ է /որ/ P

$P \rightarrow$ միեւնոյն է /որ/ P

Սրինակ՝ Գնանք կինո, մեկ է (որ) ժամանակ ունենք:

Գնանք կինո, որովհետև (քանի որ) ժամանակ ունենք:

Գեղարվեստական տեքստերում, առավել հաճախ բանաստեղծական խոսքում հանդիպում են քանզի, զի գրաբարյան շաղկապներով կառուցված բարդ նախադասութիւններ, որոնք պատճառահետեանքային հարաբերութիւն արտահայտելու իմաստային հատկանիշով միավորվող հոմանիշ կառուցների շարքում առանձնանում են միայն ոճական ցայտուն գունավորմամբ:

$P \rightarrow$ որովհետև P

$P \rightarrow$ քանզի P

$P \rightarrow$ զի P

Ես ներում եմ քեզ, ներում էլի քանզի խեղճ ես դու, և ոչ թե չար (19, 231):

Ես վախենում եմ սեր բառը ասել Զի նախազգում եմ, որ սիրուց անդին ամալութիւն է (13, 105):

Ինքը նրանից սովորեց համայնական բառը և օգտագործեց Սիմո-

...որովհետև խեղճ ես դու, և ոչ թե չար:

Ես վախենում եմ սեր բառը ասել, որովհետև նախազգում եմ, որ...

Ինքը նրանից սովորեց համայնական բառը և օգտագործեց Սիմո-

նի վրա, Բանգի Սիմոնը աշխատում, աշխատում է սրա-նրա համար, իսկ վարձը՝ էգուց, եկող տարի, երբեք (15, 34),

նի վրա, որովհետև...

բ) Հետեանքի երկրորդական նախադասություններով կառուցենք

Ինչպես հայտնի է, հետեանքի և պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններով բարդ նախադասությունների տարբերությունը առաջին հերթին կառուցվածքային-քերականական է: Միևնույն դործողությունների կամ երևույթների միջև առկա պատճառ-հետևանք տրամաբանական հարաբերությունը առաջին դեպքում համապատասխանում է գլխավոր նախադասություն-երկրորդական նախադասություն, իսկ երկրորդ դեպքում՝ երկրորդական նախադասություն-գլխավոր նախադասություն բերականական հարաբերություններին: Իմաստային տեսակետից սրանց միջև սովորաբար նշում են հաղորդման նպատակի հետ կապվող տարբերություններ «Թե առաջին դեպքում (պատճառի պարագա երկրորդականով բարդ նախադասություններում — Լ. Թ.) հաղորդման հիմնական նպատակը հետևանք հանդիսացող գործողությունը կամ երևույթն է, իսկ դրա առաջացման պատճառը հաղորդվում է միայն այդ երևույթի, գործողության մասին պատկերացումը ավելի լրիվ դարձնելու համար, ապա երկրորդ դեպքում տեսնում ենք բուրրություն հակառակ հարաբերություն: Այստեղ հաղորդման հիմնական նպատակը պատճառ հանդիսացող երևույթը, գործողությունն է, իսկ նրանից առաջացած հետևանքը բերվում է որպես հիմնական մտքի լրացում, ստորադասվում է առաջինին»¹², Թերևս հենց այս նրբերանգային տարբերությունն էլ պետք է համարվի այն իմաստային հիմունքը, որով նշված երկու տարբեր քերականական կառույցները միավորվում են հոմանիշների միևնույն խմբի մեջ: Հետևանքի երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ նախադասությունների իմաստային այդ առանձնահատկությամբ են պայմանավորված նաև նրանց կառուցվածքային ուրույն հատկանիշները: Երկրորդական մասի ետադաս դիրքը, գլխավորի մեջ հարաբերյալների բացակայությունը և այլն: Սակայն պետք է նշել նաև, որ քննվող կառույցների միջև նշված իմաստային նրբերանգը երբեմն այնքան աղոտ է դրսևորվում, որ «...թվում է, թե լուկ ձևական նշանակություն է ստանում այստեղ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների փոխհարաբերության հարցը...»¹³, Սա նկատելի է հատկապես այն դեպքերում, երբ պատճառի երկրորդականով բարդ նախադասությունը կապակցված է

լինում զուգադիր շաղկապներով (որովհետև—ուստի, քանի որ—ուստի, որովհետև—հետևաբար և այլն), և նախադասության մասերի քերականական հարաբերության բնույթը փոխվում է բաղադրյալ շաղկապների առաջին (պատճառական) եզրի բացակայությամբ միայն: Համեմատենք, օրինակ, հետևյալ բարդ նախադասությունները.

Որովհետև պակաս է ասելիքը, ուստի և առավել է պղտորությունը (ԳԹ, 5, 70):

Որովհետև շոգ էր, ուստի բազմաթիվ ճանճեր թափվել էին նրա վրա և ծծում էին մածուկը և լոռի ջուրը (2, 605):

Բերված զույգերը, ինչպես երևում է, իմաստային տարբերություններ չունեն, թեև տարբեր են դրանց քերականական նշանակությունները. առաջիններում որովհետև—ի առկայությունը ցույց է տալիս, որ երկրորդական, ստորադաս դիրքում են առաջին բաղադրիչները, որոնք կատարում են պատճառի պարագայի քերականական պաշտոն: Մինչդեռ երկրորդ դեպքում որովհետև—ի բացակայության պատճառով երկրորդական նախադասությունը քերականորեն դառնում է գլխավոր, իսկ հետևանք արտահայտող մասը (ուստի—ով կապվողը) ներկայանում է արդեն իբրև հետևանքի երկրորդական նախադասություն: Նման դեպքերում պատճառի պարագա և հետևանքի երկրորդական նախադասություններով կառույցների միջև իմաստային տարբերություն նշելը նույնքան դժվար է, ինչքան, ասենք, միևնույն իմաստային հարաբերությունն արտահայտող բարդ և պարզ կառուցվածքի նախադասությունների միջև (համա՛ն՝ նա դասի չեկավ, որովհետև հիվանդ էր— նա դասի չեկավ հիվանդության պատճառով): Իմաստային կողմի գրեթե բացարձակ նույնությամբ բնութագրվող շարահյուսական այսպիսի տարբեր կառույցների գոյությունը հայոց լեզվով հաղորդակցվողներին հնարավորություն է տալիս ընտրություն կատարել դրանց միջև՝ հաղորդման կոնկրետ իրադրությունից և նպատակներից, ինչպես նաև տվյալ հաղորդողի նախասիրությունից ելնելով: Հետևանքի երկրորդական մասով կառույցները, իբրև բարդ նախադասության առանձին քերականական տիպ, ունեն կապակցության ինքնուրույն միջոցներ, և դրանցից յուրաքանչյուրը ձևավորում է իմաստային կամ ոճական որևէ նրբերանգով առանձնացող բարդ նախադասություն: Պատճառահետևանքային հոմանիշական շարքի հիմնական՝ որովհետև—ով կառույցին փոխակերպվելիս բնականաբար փոխվում է նաև այդ նախադասությունների մասերի միջև առկա քերականական

Պակաս է ասելիքը, ուստի և առավել է պղտորությունը:

Շոգ էր, ուստի բազմաթիվ ճանճեր թափվել էին նրա վրա և ծծում էին մածուկը և լոռի ջուրը:

հարաբերության ուղղվածությունը: Հետևանքի երկրորդական նախադասությանը կառույցը ի՞նչ մի շարք առանձնահատկություններով տարբերվում է պատճառի պարագա երկրորդականով բարդ նախադասություններից: Նախ, հետևանքի երկրորդական նախադասությունները շարադասության առումով բավականաչափ կայուն են. նրանց համար բնական է և տադաս դիրքը, միջադաս դիրքում հանդես են գալիս շատ հազվադեպ, նախադաս կիրառությանը սովորաբար չեն հանդիպում: Այնուհետև, հետևանքի նշանակությանը բարդ նախադասությունները պարզ նախադասությունների համակարգում չունեն դերբայական դարձվածով հոմանիշ տարբերակներ, քանի որ հետևանքի երկրորդական նախադասությունը ոչ թե գլխավոր նախադասության մեկ անդամին է փոխարինում (պարզ նախադասության կազմում հետևանք արտահայտող անդամ չկա), այլ ցույց է տալիս ամբողջ նախադասության բովանդակությունից բխող հետևանքը: Այս հանգամանքը պայմանավորում է նշված կառուցվածքի նախադասությունների մի այլ առանձնահատկություն՝ գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառերի բացակայությունը: Նշված հատկանիշները հետևանքի նշանակությանը կառույցները որոշ իմաստով հակադրում են ստորադասական կառույցներին և հիմք են դառնում դրանք համադասական համարելու տեսակետի համար¹⁴: Հաճախ էլ հետևանքի են համարվում չափի ու ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները, որոնց մեջ զրոստորվում է հետևանքի իմաստային երանգ¹⁵:

Պատճառահետևանքային դաշտի գերշխող անդամին փոխակերպվելու ավելի մեծ հնարավորության և նրա հետ ունեցած իմաստային մերձավորության տեսակետից քննվող հոմանիշական շարքում առաջին հերթին պետք է նշվի ուստի (և) շաղկապով ձևավորվող կառույցը: Սրանց իմաստային և կառուցվածքային սերտության ապացույց են նաև ռոմվհեռե... ուստի բաղադրյալ շաղկապով կապակցված նախադասությունները: Իհարկե, լեզվի մեջ տարածված լինելու, բազմազան ոճերի մեջ հաճախակի կիրառվելու տեսակետից ուստի(և) շաղկապի ձևավորած կառույցը ակնհայտորեն զիջում է ռոմվհեռե-ով կառույցին: Հետևանքի երկրորդականով նշված կառույցի նախադասությունները հաճախական են հրապարակախոսական տեքստերում, հաճախ խոսքին հաղորդում են զգրքային երանգ: Սրանց իմաստային առանձնահատկությունը գլխավոր նախադասության մեջ զրոստորված հիմունքի նրբերանգն է, որը հաճախ երկրորդական նախադասության արտահայտած հետևանքի նշանակությանը տալիս է տրամաբանական հետևության, եզրակացության արժեք: Այսպիսով՝

Օրինակներ՝

Թե մեկ, և թե մյուս աշխարհները մերը չեն, ուստի և հարադատ չեն մեզ (Գ, 4, 1979):

... Առանց այդ էլ իր հայրենիքում նրան արդեն համարում են հերետիկոս, ուստի ինքը պետք է անաղարտ պահի իրեն... (2, 611), և այլն:

Այնպես որ շաղկապով ձևավորված պատճառահետևանքային բարդ նախադասությունների երկրորդական մասում դրսևորված հետևանքի նշանակության մեջ, իբրև հոմանշային նրբիմաստ, արտահայտվում է նաև բավական աղոտ ձևային նշանակություն, որը բացատրվում է շաղկապի այնպես որ կազմությամբ: Թեև այնպես բաղադրիչի ձևի պարագայական իմաստը այստեղ գրեթե լիովին մթազնված է, սակայն կառույցի խոսքային կոնկրետ իրացումների մեջ հաճախ երկրորդական նախադասությունը արտահայտում է զլխավորի մեջ դրսևորված որևէ ձևային հատկանիշից բխող հետևանք: Ինչպես իրավացիորեն նշում են ուսումնասիրողները¹⁶, նման դեպքերում պետք է տարբերակել որ շաղկապով կապվող ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները այնպես որ-ով կապվող հետևանքի երկրորդական նախադասություններից. Հմմտ՝

Ձևի պարագա երկր. նախ.

Նա երգում է այնպես, որ բոլորը հիանում են:

Իմաստային նշված երանգի հետ միասին այս շաղկապով կապակցված բարդ նախադասությունները հոմանիշների նկարագրվող շարքում ունեն ռճական առանձնահատկություն. սրանք ևս առավել հատուկ են գրքային-գրավոր տեքստերին, սակավադեպ են բանավոր խոսակցական լեզվում, (այստեղ շաղկապը հանդիպում է էնպես որ տարբերակով) ինչպես նաև գեղարվեստական, հատկապես բանաստեղծական ոճերում:

Օրինակներ՝
Մենակ էի, եկել էի անսպասելի, այնպես որ Գրողների Միության

Հետևանքի երկր. նախ.

Նա լավ է երգում, այնպես որ բոլորը հիանում են:

Գրողների Միության Նովոսիբիրսկի բաժանմունքը հնարավորու-

Նովոսիբիրսկի մասնաճյուղը հր-
նարավորություն չէր ունեցել ա-
պահովելու պատշաճ ընդունելու-
թյուն (12, 69):

Որեւէ հիմունքից բխած մտային հետեւության, եղբւհանգման իմաս-
տային եղանգով են բնութագրվում հետեւանքի նշանակութիւնն արտահայ-
տող ստորագրասական այն կառույցները, որոնք կապակցված են ուրեմն,
հետեւաբար, հետեւապես շաղկապներով: Ուրեմն-ը, արտահայտելով
իրական կամ ենթադրական հիմունքից բխող հետեւության, բնականա-
բար միշտ չէ, որ կարող է փոխարինվել իրական պատճառի ու նրա
նյութական հետեւանքի հարաբերութիւնն արտահայտող կառույցներում
կիրառվող շաղկապներով (ուստի, որովհետեւ և այլն)¹⁷: Իբրեւ ուրեմն-ով
կապվող կառույցի հոմանիշական առանձնահատկութիւնն պետք է նշել
նաեւ պայմանի որոշակի երանգը, որ գերիշխող է դառնում Եթե... ուրեմն
զուգահեռության դեպքում: Հետեւաբար, հետեւապես շաղկապներն իրենց
իմաստի մեջ իսկ հետեւության երանգ են պարունակում և ըստ այդմ էլ
կապակցում են համապատասխան բառակազմով բնութագրվող մասեր:
Նշված հրեք կառույցներն էլ, և հատկապես վերջին երկուսը, իրենց այդ
նշանակութիւններով ավելի շատ են գործածվում գրավոր խոսքում, գի-
տահրապարակախոսական գրականութիւն մեջ: Այսպիսով՝

$P \rightarrow$ որովհետեւ P

$P \rightarrow$ ուրեմն P

Նա նկարել էր Սասունցի Դավիթ,
ուրեմն նոր չէր մտնելու մեր ժո-
ղովրդական վեպի աշխարհը (6,
10):

Դու ինձանից երիտասարդ ես,
ուրեմն ինձանից երկար կապ-
րես...

Մերթ ընդ մերթ խոսքի մեջ հըն-
չում է Ստամբուլ անունը, ուրեմն
Ստամբուլից է... (12, 3):

Նա նոր չէր մտնելու մեր ժողո-
վրդական վեպի աշխարհը, ո-
րովհետեւ նկարել էր Սասունցի
Դավիթ:

Դու ինձանից երկար կապրես,
որովհետեւ ինձանից երիտասարդ
ես:

Ստամբուլից է, որովհետեւ (քանի
որ) մերթ ընդ մերթ խոսքի մեջ
հնչում է Ստամբուլ անունը:

$P \rightarrow$ որովհետեւ P

$P \leftarrow$ հետեւաբար P

$P \rightarrow$ հետեւապես P

Երկրագործութիւնը խիստ պինդ
կերպով կապել էր բնակիչնի-

Երկրագործութիւնը շատ նեղ կեր-
պով սեղմել էր բնակիչներին

րին հողի հետ, հետևաբար շատ
 նեղ կեդպով սեղմել էր նրանց հո-
 ղատիրո՞ւ-աղաների ճանկերի մեջ
 (25, 4, 399):

Ամեն բան աշխարհիս մեջ փոփո-
 խության անխուսափելի օրենքին
 է մատնված, հետևապես ապա-
 քան կարող է ավելի մեծ ուժեր
 ծնել (18, 2, 86):

հողատիրոջ-աղաների ճանկերի
 մեջ, որովհետև խիստ պինդ կեր-
 պով կապել էր նրանց հողի հետ:

Ապագան կարող է ավելի մեծ ու-
 ժեր ծնել, որովհետև ամեն բան
 աշխարհիս մեջ փոփոխության
 անխուսափելի օրենքին է մատնե-
 ված:

Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները գլխավորին կապ-
 վում են նաև որ դերանվան բացառականի ձևով կամ էլ որի պատճառով,
 որի շնորհիվ, որի համար կապակցություններով: Այս կերպ ձևավորված
 լարդ նախադասությունները ևս հատուկ են գրավոր խոսքին և ունեն որոշ
 գրքային երանգ: Ու-ի սեռականի հետ գործածված կապերը կարող են
 այս կառուցվածքի նախադասություններում որոշակի իմաստային կամ
 ոճական նրբերանգ հաղորդել երկրորդական նախադասությամբ արտա-
 հայտված հետևանքին: Այսպես, եթե որի պատճառով կապակցությամբ
 միացող հետևանքի նախադասությունները հաղորդողի վերաբերմունքի
 տեսակետից չեզոք են, ապա որի շնորհիվ կապակցությունը ենթադրում է
 խոսողի կողմից տվյալ բարդ նախադասության մեջ դրսևորված պատ-
 ճառահետևանքային բովանդակության դրական արժեքավորում: Համար
 կապի գործածությամբ որի համար կապակցությունը, ինչպես նաև ամ-
 բողջ բարդ նախադասությունը ստանում են խոսակցական գունավորում:
 իմաստային և ոճական նշված նրբերանգների արտացոլման հնարավոր-
 ությունը պետք է դիտվի իբրև կապակցության այս միջոցների ձևավոր-
 րած կառույցների հոմանշային առանձնահատկություն:

$P \rightarrow$ որովհետև P

$P \rightarrow$ որի պատճառով P

$P \rightarrow$ որի համար P

$P \rightarrow$ որի շնորհիվ P

Նա հիվանդ էր, որի պատճառով (որ համար) դասի չէր գնում: (Նա
 դասի չէր գնում, որովհետև հիվանդ էր)

Նա շատ աշխատասեր էր, որի շնորհիվ հասնում էր լավ արդյունք-
 ների:

Հետևանքի նշանակություն արտահայտող շաղկապավոր կառույցնե-
 րի շարքում նշվում է նաև ուսերենի ազդեցությամբ հայոց լեզվի մեջ
 կիրառվող մի կառույց, որը ձևավորված է ռաբեսզի շաղկապով¹⁸: Լինե-
 լով օտար շարահյուսական կաղապարի պատճենում, այս կառույցը գոր-

ժամական և հիմնականում թարգմանական երկերի մեջ և բոլորովին խորթ է կենդանի խոսակցական հայերենին: Ժամանակակից հայերենում այսպիսի նախադասությունների լայն տարածմանը դիմադրում է, ըստ երևույթին, օրպեսզի-ի նպատակային նշանակությունը, թեև պետք է ասել, որ նույնպիսի պատճենման արդյունք հանդիսացող պարզ կառույցը (համառ կապով) համեմատաբար ավելի հաճախական է հայերեն խոսքում: Հմմտ՝ Դու շատ փոքր ես, որպեսզի քննադատես նրան և՛ նրան քննադատելու համար դու շատ փոքր ես: Բարդ նախադասության նշված կառույցի իմաստային յուրահատկությունն այն է, որ հաճախ նրանում դրսևորված պատճառը բավարար չի դիտվում նրանցից բխած հետևանքի համար: Հոմանիշական փոխակերպումների ժամանակ այս կարգի նախադասությունների երկրորդական մասի դրական խոնարհման ստորոգյալը սովորաբար փոխվում է ժխտականի և ընդհակառակը: Հմմտ՝ Դու շատ փոքր ես, ուստի (այնպես որ ևն) չես կարող քննադատել նրան: Դու չես կարող նրան քննադատել, որովհետև շատ փոքր ես:

ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊԱՎՈՐ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

Պատճառահետևանքային հարաբերություն դրսևորելու իմաստային հատկանիշը հատուկ է նաև համադասական կառուցվածքի նախադասություններին: Շաղկապավոր համադասական նախադասություններից քննվող հոմանիշական շարքի անդամ կարող է լինել դարձյալ և, (ու) շաղկապով կազմավորված միավորարական կառույցը: Սրա միջոցով դրսևորվող տարժամանակության կամ համաժամանակության հարաբերությունը այս դեպքում կառույցի հիմնական բովանդակությունը չէ, այլ հանդես է գալիս իբրև նախադասության մասերի միջև առկա պատճառահետևանքային հարաբերության ժամանակային հենք: Մասերի մեջ դորժածված քերականական ժամանակները կարող են համընկնել կամ տարբեր լինել. բոլոր դեպքերում համադասության առաջին բաղադրիչը արտահայտում է պատճառը, իսկ երկրորդը՝ դրանից բխող իրական հետևանք կամ դրանով պայմանավորված մտային հետևություն: Համադասական տվյալ նախադասության մեջ ժամանակի կամ պատճառահետևանքային իմաստի գերակշիռ լինելը պայմանավորված է մասերի կոնկրետ բովանդակություններով: Պոռֆ. Վ. Առաքելյանի հիշյալ աշխատության մեջ նշված են միավորական կառույցի բառային իրացման մի շարք կոնկրետ դրսևորումներ, որոնք նպաստում են դրա միջոցով պատճառահետևանքային իմաստի արտահայտմանը, և, մեր կարծիքով, հիմք են դառնում միավորական կապակցության փոխակերպելիությանը պատճառահետևանքային նշանակությամբ ստորադասական կառույցների:

Այսպես, համադասական կապակցությամբ նշված իմաստային հարաբերությունը արտահայտվում է այն դեպքերում, երբ ա) «... առաջին մասի ստորոգյալները արտահայտված են գործողություն ցույց տվող բայով, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ հաղորդվում է այնպիսի մի երևույթ, որ հետևանք, արդյունք է նախորդ նախադասության կամ նախորդ մասի ստորոգյալի գործողության» (Օր. Գվեց ինձ սիրով մի ձեռք հայրենի և ես մի գիշեր իմաստուն դարձա), բ) «...երբ համադասության առաջին մասի ստորոգյալները արտահայտված են տեսողական, լսողական և հոգեկան ներքին կարողություններ, զգացումներ, իմացություններ արտահայտող բայերով, իսկ համադասության երկրորդ մասում հաղորդվում են այնպիսի երևույթներ, որոնք արդյունք են հոգեկան, ներքին զգացումների՝ տեսողական, լսողական և այլ տպավորությունների» (օր.՝ Ոչ ոք չի հասկանում սրա գաղտնիքը և անունը դնում են «Խորհրդավոր վարպետ», Ահա ձեզ տեսա ու միտս ընկան և այլն), գ) «երբ համադասության առաջին մասի ստորոգյալը արտահայտում է պատվեր, հրաման, պահանջ, ցուցմունք, խնդրանք և այլն, իսկ երկրորդ մասի մեջ արտահայտվում է այն գործողությունը, երևույթը, որ կատարվում է իբրև հետևանք պահանջի, հրամանի և այլն» (օր.՝ Մեկը աղջիկներին պատվիրում է տուն գնալ և նրանք փայտե սանդուղքներով իջնում են ցած) դ) «... երբ համադասության առաջին մասում ստորոգյալը արտահայտում է բնական որևէ երևույթի փոփոխություն, իսկ երկրորդ մասում հաղորդվում է այնպիսի գործողություն, դրություն, վիճակ, որոնք պայմանավորվում են վերոհիշյալ փոփոխությամբ կամ հետևանք են դրա» (օր.՝ Լույսը բացվում էր հետզհետե և ապշության մեջ տեսնում էի ծփումները), ե) «...երբ համադասության առաջին մասում հաղորդվում են իրավական դրություն, սոցիալական վիճակ, բարոյական, իմացական հատկանիշ, իսկ երկրորդում՝ դրանցից բխող որևէ գործողություն... (օր.՝ Դու իմ ազգականն ես, և ես չեմ կամենում առաջին սխալմունքիդ համար պատժել քեզ)»¹⁹ և այլն:

Ինչպես նշեցինք, համադասական նախադասության մասերի շարադասական դիրքը միշտ համապատասխանում է պատճառի և հետևանքի իրական հաջորդմանը, այսինքն՝ համադասության առաջին մասը միշտ պատճառն է արտահայտում, իսկ երկրորդը՝ հետևանքը: Այս առումով հետաքրքրական է դիտել, որ հիշյալ իմաստով բնութագրվող համադասական կառույցը կարող է փոխակերպվել և՛ պատճառի պարագա, և՛ հետևանքի երկրորդական նախադասություններ ունեցող ստորադասական կառույցների, այսինքն՝ միաժամանակ հոմանիշական զույգ կազմել այդ երկուսի հետ: Համեմատենք, օրինակ, հետևյալ նախադասությունները.

P — և — P

P → որովհետև P

P → ուստի (այնպես որ) P

Նկարիչը շտապում էր, և Դրամբյանը ստիպված էր ինքը գնել նրկարը (6, 31):

Դրամբյանը ստիպված էր ինքը գնել նկարը, որովհետև նկարիչը շտապում էր:

Նկարիչը շտապում էր, ուստի (այնպես որ) Դրամբյանը ստիպված էր ինքը գնել նկարը:

...Նա միանգամայն առողջ էր ու երբեք բաց չէր թողնում դասը (Գ, 5, 1980):

Նա երբեք բաց չէր թողնում դասը, որովհետև միանգամայն առողջ էր:

Նա միանգամայն առողջ էր, ուստի երբեք բաց չէր թողնում դասը:

Մենք կոմունիզմ ենք կառուցում, ու ես անձամբ կողմնակից եմ ոգեշնչող արվեստի (15, 28):

Ես անձամբ կողմնակից եմ ոգեշնչող արվեստի, որովհետև մենք կոմունիզմ ենք կառուցում:

Մենք կոմունիզմ ենք կառուցում, ուստի ես կողմնակից եմ ոգեշնչող արվեստի:

Ի դեպ, այն ժամանակ հրատարակչությունը ձևավորման հատուկ բաժին չուներ և այդ գործերը տնօրինում էին բաժնի վարիչները (6, 9):

Այդ գործերը տնօրինում էին բաժնի վարիչները, որովհետև այն ժամանակ հրատարակչությունը ձևավորման հատուկ բաժին չուներ:

Այն ժամանակ հրատարակչությունը ձևավորման հատուկ բաժին չուներ, ուստի այդ գործերը տնօրինում էին բաժնի վարիչները:

Համարդասական կառույցի մեջ պատճառահետևանքային իմաստի դրսևորմանն օժանդակում են նաև բառային միջոցներ, հատկապես այդ պատճառով (էլ), դրա համար (էլ), դրանից (էլ) և նման կարգի բառեր ու կապակցություններ, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն ստորադասական կառույցների մեջ (համար՝ որի պատճառով, որի համար, որից և այլն): Բառային այս միջոցները նշված իմաստը դրսևորելուն նպաստում են նաև համապատասխան անշաղկապ կառույցների կազմում: Փոխակերպումների ժամանակ, բնականաբար, բառային նշված միջոցների դերը ստանձնում են շաղկապները: Բերենք օրինակներ.

P — և (ու) — P

P → որովհետև P

Իմ հեր իշխանը գողանում էր—
Իմ հորեղբայր Վաղարշակը ան—

... Իմ հորեղբայր Վաղարշակը
ասում էր ճամոթ է, իշխան...

կարող էր և այդ պատճառով էլ
ասում էր՝ «ամոթ է, իշխան»
(15, 377):

Նրանք չգիտեին, որ ես նայում
եմ ու դրա համար չէին ձևանում
(20, 8):

Հաճախ քննադատում էր երկրի
կարգերը և դրանով ավելի ամ-
րապնդում իր դիրքերը (7, 54):

Ստրաուզը պտտվում էր նրա ե-
տեից և դրանից էլ ավելի էր
շփոթվում (7, 9):

Սրանք էլ, վերը նկարագրված համադասական մյուս նախադասու-
թյունների նման, հաջողությամբ կառող են փոխակերպվել նաև հետևան-
քի երկրորդականով ստորադասական նախադասութայունների:

ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

Պատճառահետևանքային հարաբերություն դրսևորող անշաղկապ
նախադասութայուններն այդ կառուցվածքն ունեցող այլ նախադասութայուն-
ների շարքում բավական նշանակալից տեղ ունեն: Պետք է նշել, որ հատ-
կապես իմաստային այս հարաբերությունն արտահայտող անշաղկապ
նախադասութայունների մեջ դժվար է հստակորեն տարբերակել համա-
դասական և ստորադասական տիպերը, մանավանդ որ շաղկապավոր
ստորադասական կառույցի փոխակերպվելու տեսակետից սրանք ընդգրծ-
ված առանձնահատկությունների հանդես չեն բերում: Համադասական կա-
ռուցվածքի նախադասութայուններում պատճառահետևանքային իմաստը
սովորաբար դիտվում է իբրև ժամանակային հաջորդման հարաբերության
իմաստային նրբերանգ, ընդ որում պատճառ արտահայտող մասը միշտ
նախադաս է կիրառվում²⁰: Ստորադասական կառույցների մեջ տարբերակ-
վում են պատճառի և հետևանքի երկրորդականներով նախադասութայուն-
ներ՝ ըստ պատճառ և հետևանք արտահայտող մասերի շարադասության²¹:
Ընդհանրապես անշաղկապ կապակցության և մասնավորապես պատճա-
ռահետևանքային իմաստով բնութագրվող անշաղկապ կառույցների դեպ-

որովհետև անկարող էր:

Նրանք չէին ձևանում, որովհետև
չգիտեին, որ ես նայում եմ:

Ավելի ամրապնդում էր դիրքերը,
որովհետև հաճախ քննադատում
էր երկրի կարգերը:

Ստրաուզը էլ ավելի էր շփոթվում,
որովհետև պտտվում էր նրա ե-
տեից:

քում մասերի միջև քերականական կախվածությունը դժվար է ստույգ սահմանել՝ հենվելով բարդ նախադասությունը դրսևորված քերականական իմաստի կամ էլ նրա հնչերանգային առանձնահատկությունների վրա: Այսպես, պատճառահետևանքային իմաստ արտահայտող համադասական և հետևանքի երկրորդական նախադասությամբ ստորադասական անշաղկապ կառույցները հաճախ չեն սահմանադատվում իրարից, քանի որ երկուսն էլ միևնույն իմաստային հարաբերությունն արտահայտում են մասերի միևնույն շարդասությամբ (առաջին մասում դրսևորված է լինում պատճառը, երկրորդում՝ հետևանքը): Մյուս կողմից էլ ստորադասական համարվող անշաղկապ կառուցվածքը կարող է փոխակերպվել և՛ պատճառի, և՛ հետևանքի շաղկապներով ու մի դեպքում դիտվել իբրև պատճառի պարագա երկրորդականով, մյուս դեպքում՝ հետևանքի երկրորդականով բարդ նախադասություն: Վերը՝ շաղկապավոր կառույցները նկարագրելիս տեսանք, որ բարդ նախադասության կազմում հետևանք և պատճառ արտահայտող մասերը երկրորդական են դիտվում համապատասխանաբար հետևանքի և պատճառի շաղկապներով գլխավոր մասին միացած լինելու չափանիշով:

Շաղկապի բացակայությունը քննվող կառույցի մեջ գլխավոր և երկրորդական մասերի քերականական տարբերակումը դարձնում է խիստ սլայմանական: Այսպես օրինակ, Ապակիները մափուր էին, անձրև չէր եկել (1, 18) նախադասության մեջ քերականական կախվածության առումով դժվար է տարբերակել գլխավոր և երկրորդական մասերը. այն կարող է ըմբռնվել և՛ իբրև պատճառի պարագա երկրորդականով, և՛ իբրև հետևանքի երկրորդականով բարդ նախադասություն: Հմտ.՝ Ապակիները մափուր էին, որովհետև անձրև չէր եկել և Անձրև չէր եկել, այնպես որ (ուտի, հետևաբար...) ապակիները մափուր էին:

Ստորադասական շաղկապավոր կառույցների հետ հոմանիշական զուլգբեր կազմող անշաղկապ նախադասությունները համադասական կամ ստորադասական տիպին հատկացնելիս ավելի հարմար է առաջնորդվել կառուցվածքային չափանիշներով: Առանց մասերի շարդասության փոփոխության համադասական և (ու) շաղկապով փոխակերպվող կառույցները, մեծ կարծիքով, կարող են դիտվել իբրև անշաղկապ համադասական: Օրինակներ՝ Նեղ վիճակումն էի, չգիտեի, թե ինչ ելք կարելի էր գտնել (6, 12), Պառավել եմ, լեզվիս կապը կորցրել (21, 10), Սպանվեց օձը, դժբախտություններն սկսվեցին մեկը մյուսի հետևից (16, 4) և այլն: Այսպիսի փոխակերպման չենթարկվող անշաղկապ նախադասությունները պետք է համարվեն ստորադասական: Սրանք, ինչպես նշեցինք, կարող են փոխակերպվել պատճառի կամ հետևանքի շաղկապներով: Օրինակներ. Ծն ներքին դժկամությամբ մոտեցա նրան. դեռ ծեծվող

գյուղացու մղկտոցն ականջիցս դուրս չէր եկել (16, 20), Վերքերը վերակապում էին պարաշյուտի աստառներից քաշած թելերով, յոդ չկար (10, 10), Ինձ Դավիթ ասա, ուզում եմ լինել քո հասակակիցը (1, 14) և այլն:

Վերը արված դիտողությունները բերում են այն եզրահանգման, որ անշաղկապ պատճառահետևանքային կառույցի կոնկրետ իրացումները կարող են վերաբերել թե համադասական ($P - P$) և թե ստորադասական ($P \rightarrow P$) տիպերին: Համադասական տիպին վերաբերելու դեպքում նշված կառույցի և գերիշխող $P \rightarrow$ որովհետև P կառույցի միջև, իբրև միջակա օղակ, ենթադրվում է $P -$ և $-P$ տարբերակը ևս, որը ստորադասական տիպի դեպքում բացակայում է: Բերենք համադասական անշաղկապ և ստորադասական հոմանիշ գույգերի օրինակներ.

$P - P$

Արև էր, կայարանի աղյուսն շենքը ուսական փնջի պես տաքացել էր (10, 3):

$P \rightarrow$ որովհետև P

Կայարանի աղյուսն շենքը ուսական փնջի պես տաքացել էր, որովհետև արև էր:

$P - P$

Արևն անմիջապես գտավ գրաֆինի ոսկեգույն պարունակությունը. գինին ավելի զվարթացավ (1, 18):

$P \rightarrow$ որովհետև P

Գինին ավելի զվարթացավ, որովհետև (քանի որ) արևն անմիջապես գտավ գրաֆինի ոսկեգույն պարունակությունը:

Այս կարգի համադասական նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունը, որով սրանք տարբերվում են մաքուր ժամանակային հաջորդում առտահայտող նախադասություններից, կառուցվածքի փակ (երկանդամ) լինելն է²², ինչպես վերևում քննված համադասական շաղկապվոր նախադասություններում, այս դեպքում էլ պատճառահետևանքային իմաստի դրսևորմանը կարող են օժանդակել որոշակի բառային միջոցներ: Օրինակներ՝ Նա սկսեց կրծել բուժ մատի եղունգը, մի ժեստ, որ ինչքան թագավորական չէր, նույնքան մարդկային էր, դրա համար էլ մեծ համակրանքի էր արժանացել երկրում (7, 58), Կնիք, ինքն Անդրկովկասից է եկել, այդ պատճառով էլ ոչխարի մասին շատ գիտի (15, 33), Ես մասնագետ չեմ, բնական է, հանձն չեմ լառում մասնագիտական դիտողություններ անել (6, 47): Բայց ես էլ իմ արժանապատվությունն ունեմ. հո բոլորին իսկույն չեմ մոռանում (ԳԹ, 3, 04. 31) և այլն: Վերջին կարգի նախադասությունները ժողովրդախոսակցական ակնհայտ երանգ են պարունակում:

Պատճառահետևանքային անշաղկապ ստորադասական նախադասությունները ևս երկանդամ կառուցվածքի են: Բերենք սրանց և համապատասխան շաղկապվոր տիպերի հոմանիշության օրինակներ.

P → P

Հայկը շկարողացավ նայել նրա աչքերին. նրանք և բարի էին, և դաժան (1, 12):

P → որովհետև P

Հայկը շկարողացավ նայել նրա աչքերին, որովհետև նրանք և բարի էին, և դաժան:

P → P

Մորաքույր, գնանք աղգականների մոտ, քեզ համար են եկել (12, 53):

P → որովհետև P

Մորաքույր, գնանք աղգականների մոտ, որովհետև քեզ համար են եկել:

Պետք է ասել, որ անշաղկապ կառույցի դեպքում ավելի բնական են մասերի մեջ կիրառվող զանազան եղանակավորող բառեր: Օրինակ՝ Գույնի դիտմամբ էին բաց թողել. երևի վստահ էին, որ կդա (7, 18) և այլն:

Անշաղկապ կառուցվածք ունեցող նախադասությունների մի առանձնահատկությունն էլ այն է, որ սրանց կազմում հաճախ կարող են գույնգորգվել հաղորդակցային տարբեր բնույթի բաղադրիչներ: Բնական են հատկապես հարցական բաղադրիչներով պատճառահետևանքային անշաղկապ նախադասությունները: Սրանց հոմանիշ շաղկապավոր տարբերակներում հարցական պարզ նախադասությունները որպես կանոն փոխարինվում են իրենց պատմողական հոմանիշներով: Հմմտ՝

P → P

Ի՞նչ ասելի, դու այդքան բան չէ՞իր կարող հասկանալ (7, 10):

P → որովհետև P

Ոչինչ չէի կարող ասել (չասացի), որովհետև դու այդքան բան կարող էիր հասկանալ:

P → P

Ինչու՞ փախչեմք, մենք դեռ գործ ունենք այստեղ (7, 15):

P → որովհետև P

Ձեռք փախչի (չփախչենք), որովհետև մենք դեռ գործ ունենք այստեղ:

P → P

Օրը քանի մարդ է գալիս, որտեղի՞ց հիշես (7, 19):

P → որովհետև P

Ձեի կարող հիշել, որովհետև ամեն օր շատ մարդիկ են գալիս:

Այս կարգի անշաղկապ նախադասությունները վերաբերում են խոսակցական կենդանի ոճին: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ ստորագրական շաղկապավոր կառույցներից անշաղկապ նախադասությունները առանձնանում են հիմնականում գեղարվեստական և բանավոր-խոսակցական ոճերում գործառնելու ընդգծված առանձնահատկությամբ:

Պատճառահետևանքային անշաղկապ նախադասությունների շարքում կան նաև այնպիսիները, որոնք անմիջաբար շաղկապավոր կառույցի փոխակերպվել չեն կարող: Այս կարգի նախադասությունների մեջ մասերի պատճառահետևանքային կախումը միջնորդավորվում է մի լրացու-

ցիշ դատողությամբ, որը, սակայն, լեզվական արտահայտութիւնն չի ստանում: Հոմանիշ պատճառահետեանքային կառույցի փոխակերպվելիս նշված նախադասութիւններում պետք է վերականգնվի մտքերի տրամաբանական անցման բացակա օղակը: Հմմտ՝

Ու մի վախ մտալ մեջս. կդիմանա՞ (6, 24):

Ու մի վախ մտալ մեջս, որովհետեւ մտածեցի (ԹԵ) կդիմանա՞:

Ժպտացի. մերոնցից են... (12, 10):

Ժպտացի, որովհետեւ տեսա, որ մերոնցից են և այլն:

Անշաղկապ պատճառահետեանքային կառույցի խոսքային իրացումների մեջ ևս հանդիպում են այնպիսի նախադասութիւններ, որոնց գլխավոր մասի ստորոգյալը հոգեկան ներքին զգացում, հույզ, ապրում, որոշակի գնահատողական վերաբերմունք է արտահայտում: Այսպիսի նախադասութիւնները հոմանիշութեան տեսակետից անմիջաբար առնչվում են ու շաղկապով կապակցված համապատասխան ստորադասական կառույցին և սրա միջոցով էլ՝ շարքի գերիշխող անդամին: Հմմտ՝

P → P

Լավ է, արտաքին ձյան տակ շմնաց (Ա, 19. 11. 80)

P → որ P

Լավ է, որ արտաքին ձյան տակ շմնաց:

Հստ երևույթին անշաղկապ տիպին պետք է հատկացվեն նաև պատճառահետեանքային իմաստ դրսևողող այն նախադասութիւնները, որոնց մեջ հանդես են գալիս բառային յուրահատուկ միջոցներ՝ իրենց իմաստով նպաստելով ամբողջ բարդ նախադասութեան իմաստային նկարագրի ձևավորմանը: Այս կարգի բառերն ու բառակապակցութիւնները իրենց կիրառութեան մեջ բավական կայունացած են և կարծես թե ստանձնել են բարդ նախադասութեան մասերը կապակցելու գործառութիւն: Պարզ է, որ նման դեպքերում ամբողջ նախադասութեան իմաստային և ոճական երանգավորումը պայմանավորված է հենց այդ բառային միջոցների իմաստային-կիրառական առանձնահատկութիւններով:

Թվարկինք մի քանի բնորոշ դեպքեր՝

P — տեսնում ես (չե՞ս տեսնում)

Մի աղմկիր, տեսնում ես (չե՞ս տեսնում) երեխան քնած է:

— P

P → որովհետեւ P

Մի աղմկիր, որովհետեւ երեխան քնած է:

P — ինչ էլ լինի (ինչ ուզում է լինի) — P

Դու ուժեղ ես, ինչ էլ լինի (ինչ ուզում է լինի,) նրան կհաղթես:

P → որովհետև P

Դու նրան կհաղթես, որովհետև ուժեղ ես:

Ինչպես ցույց են տալիս նաև վեճը բերված բազմաթիվ օրինակները, անշաղկապ պատճառահետևանքային կառույցների իմաստային նկարագրի մեջ հաճախ առկա է իմաստային այլ նրբերանգ, ամենից հաճախ՝ պայմանի և մեկնական: Նման դեպքերում կառույցը պատճառահետևանքային համարելուն պետք է նպաստի նրա կիրառության խոսքային միջավայրը: Համատեքստում պատճառային բովանդակություն կարող են արտահայտել, օրինակ, հիմնականում պայմանի ու մեկնական նշանակություններ դրսևորող հետևյալ կարգի նախադասություններ.

P — նշանակում է — P

Քո նյութը ներթափանցել է մի ուրիշի նյութի մեջ, որը պիտի ապրի քեզանից հետո, նշանակում է դու ամբողջովին չէիր մեռնելու (Գ, 5, 1980):

P — ասել է քե — P

Նրա համար աստված մաթեմատիկոս է, ասել է թե աշխարհի օրենքները պետք է արտահայտվեն մաթեմատիկական ավարտուն ձևերի միջոցով (Գ, 4, 1979) և այլն:

Պատճառահետևանքային հարաբերություննեղ արտահայտելու բազմաթիվ միջոցներից մեկն էլ կարող է լինել պատճառ դրսևորող մասի կիրառությունն իբրև միջանկյալ նախադասություն: Օրինակ «Ինչ լինելու է, թող լինի» նշանաբանով (փող էր պետք) մտա մի բնակելի շենք (Գ, 4, 1979): «Ինչ լինելու է, թող լինի» նշանաբանով մտա մի բնակելի շենք, որովհետև փող էր պետք:

Ընդհանրացնելով կառույցների նախընթաց նկարագրությունը, ներկայացնենք պատճառահետևանքային հարաբերություն արտահայտելու իմաստային հատկանիշով միավորված հոմանիշ կառույցների շարքը.

Կառույցներ

Նմուշներ

P → որովհետև P

Նա պարզեատրվեց, որովհետև լավ էր աշխատել:

P → քանի որ P

Նա պարզեատրվեց, քանի որ լավ էր աշխատել:

P → որ P

Որ լավ էր աշխատել, պարզեատրվեց: Նա վա՞տ էր աշխատել, որ չպարզեատրվեր: Նա ուրախ էր, որ պարզեատրվել էր:

P → այն պատճառով որ P

Նա պարզեատրվեց այն պատճառով, որ լավ էր աշխատել:

Կառույցներ

$P \rightarrow$ նրա համար, որ P

$P \rightarrow$ չէ որ P

$P \rightarrow$ (նա)մանավանդ (որ) P

$P \rightarrow$ այնքան (որ) P

$P \rightarrow$ ինչ է թե P

$P \rightarrow$ երբ P

$P \rightarrow$ քանզի P

$P \rightarrow$ զի P

$P \rightarrow$ այնպես որ P

$P \rightarrow$ ուստի P

$P \rightarrow$ ուրեմն (և) P

$P \rightarrow$ հետևաբար P

$P \rightarrow$ հետևապես P

$P \rightarrow$ որից P

$P \rightarrow$ որի պատճառով (էլ) P

$P \rightarrow$ որի համար (էլ) P

$P \rightarrow$ որի շնորհիվ (էլ) P

$P \rightarrow$ մեկ է (որ) P

$P \rightarrow$ միևնույն է (որ) P

Նմուշներ

Նա պարզեցատրվեց նրա համար, որ լավ էր աշխատել:

Նա պարզեցատրվեց, չէ՞ որ լավ էր աշխատել:

Նա պարզեցատրվեց, մանավանդ (որ) լավ էր աշխատել:

Նա պարզեցատրվեց, այնքան (որ) լավ էր աշխատել:

Նա շարքեցատրվեց, ինչ է թե լավ չէր աշխատել:

Ինչու շարքեցատրվեիր, երբ լավ էր աշխատել:

Նա պարզեցատրվեց, քանզի լավ էր աշխատել:

Նա պարզեցատրվեց, զի լավ էր աշխատել:

Նա լավ էր աշխատել, այնպես որ պարզեցատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, ուստի պարզեցատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, ուրեմն (և) պարզեցատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, հետևաբար պարզեցատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, հետևապես պարզեցատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, որից հոգնեղ էր:

Նա լավ էր աշխատել, որի պատճառով (էլ) պարզեցատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, որի համար էլ պարզեցատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, որի շնորհիվ (էլ) պարզեցատրվեց:

Աշխատենք, մեկ է (որ) ժամանակ ունենք:

Աշխատենք, միևնույն է (որ) ժամանակ ունենք:

P — և — P

P — P

P — (և) այդ պատճառով (էլ) P

P — (և) դրա համար (էլ) P

P — (և) դրա շնորհիվ (էլ) — P

P → P

Նա լավ էր աշխատել և պարգևատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել, պարգևատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել (և) այդ պատճառով (էլ) պարգևատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել (և) դրա համար (էլ) պարգևատրվեց:

Նա լավ էր աշխատել (և) դրա շնորհիվ (էլ) պարգևատրվեց:

Նա պարգևատրվեց, լավ էր աշխատել:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ներածություն

- 1 А. М. Пешковский, Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы.—В кн.: Ars poetica, М., 1927.
- 2 Համանիշ տերմինը հեղինակը գործածում է միմյանց ներքմաստային և ոճական տարբերություններով հակադրվող շարահյուսական կառույցների համար՝ այդպիսի տարբերություններ շղթաորոշ հոմանիշ կառույցների համար պահպանելով նույնանիշ տեղանումը: Հայերենագիտական հետազա աշխատանքներում գործառում է հոմանիշ տերմինը՝ իբրև համանիշ և նույնանիշ լեզվական միավորների համար ընդհանուր անվանում: Սույն աշխատության մեջ էլ հոմանիշ, հոմանիշություն տերմինները կիրառվում են հենց այդ նշանակությամբ:
- 3 Ն. Ա. Պառնասյան, Շարահյուսական, հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970, էջ 26:
- 4 Նույն տեղում, էջ 24:
- 5 Նույն տեղում, էջ 35:
- 6 Նույն տեղում, էջ 37:
- 7 Նույն տեղում:
- 8 Նույն տեղում, էջ 38:
- 9 Ս. Գ. Արաքսյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 567:
- 10 Նույն տեղում:
- 11 Ռ. Գ. Ավետիսյան, Քերականական հոմանիշությունը Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններում, Բենեձոնական դիսերտացիա, Երևան 1980 (անոթ), էջ 97—118:
- 12 И. И. Ковтунова, О синтаксической синонимике.— В кн.: Вопросы культуры речи, вып. I, М., 1955, с. 141:
- 13 Նույն տեղում, էջ 124:
- 14 Նույն տեղում, էջ 126:

- 15 նույն տեղում, էջ 127;
- 16 նույն տեղում, էջ 133;
- 17 նույն տեղում, էջ 126;
- 18 Տճ'ս Л. Ю. Максимов, О грамматической синонимии в русском языке.—Русский язык в национальной школе, 1966, № 2:
- 19 Н. И. Ковтунова, նշվ. աշխ., էջ 140;
- 20 նույն տեղում, էջ 128;
- 21 նույն տեղում, էջ 129;
- 22 А. Ф. Михеев, Синтаксическая синонимика в системе сложных предложений, выражающих причинно-следственные отношения в современном русском литературном языке.—В кн.: Грамматический строй современного русского языка, Куйбышев, 1964.
- 23 նույն տեղում, էջ 159;
- 24 նույն տեղում:
- 25 Н. И. Формановская, Стилистика сложного предложения, М., 1978:
- 26 նույն տեղում, էջ 7;
- 27 նույն տեղում, էջ 9;
- 28 նույն տեղում:
- 29 նույն տեղում, էջ 10;
- 30 Տճ'ս, օրինակ, բառային հոմանիշների սահմանում Ա. Մ. Սուքիասյանի «Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում» (Երևան, 1971) գրքում, էջ 111—112:
- 31 Խմատ, նշանակություն տերմինները նախադասության համար գործածվելիս հաճախ չեն տարբերակվում և լեզվաբանական գրականության մեջ շատ դեպքերում փոխարինում են միմյանց:
- 32 И. П. Сусов, Семантическая структура предложения, Тула, 1973, с. 4.
- 33 նույն տեղում:
- 34 նույն տեղում, էջ 7—8;
- 35 նույն տեղում, էջ 10;
- 36 նույն տեղում, էջ 9—10;
- 37 նույն տեղում, էջ 12;
- 38 В. А. Белошапкина, Сложное предложение в современном русском языке, М., 1967, с. 46.
- 39 նույն տեղում, էջ 45—46;
- 40 В. А. Белошапкина, О понятии «формула предложения» на уровне синтаксиса сложного предложения.—В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие, М., 1969, с. 216.
- 41 Н. Ю. Шведова, О структурной схеме сложного предложения.—там же, с. 320.
- 42 Հմմտ.՝ Ն. Ի. Ֆորմանովսկայայի նշված աշխատության մեջ կիրառվող բանաձևերը՝ առատերևի բարդ նախադասության հոմանիշական շարքերը բնութագրելիս:
- 43 Գ. Բ. Զանուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 450:
- 44 Ստորադասական շաղկապների՝ եղանակային ձևերի հետ զուգորդելիության աղյուսակից մասնավորապես պարզ է դառնում, որ երբ, երբ որ, մինչև որ, հենց որ ժամանակի շաղկապները զուգորդվում են եղանակային բոլոր ձևերի հետ, բացի ժխտական և հրամայական ձևերից, որովհետև, քանի որ, մանավանդ որ, նամանավանդ որ պատճառի շաղկապները չեն զուգորդվում միայն ըզձականի և հրամայականի ձևերի հետ, հետևաբար, հետևապես, ուստի, ուրեմն, այնպես որ հետևանքի

- շաղկապները կարող են զուգորդվել եղանակային բոլոր ձևերի հետ (ՏՃՍ Գ. Բ. Զա-
նուկյան, նշվ. աշխ., էջ 454)։
- 45 Հմմտ. А. З. Скрипиченко, Координация частей сложноподчиненного пред-
ложения и синтаксическая функция морфологических форм времени глагола,
АКД, М., 1971:
- 46 Հմմտ. նույն տեղում, էջ 4։
- 47 Г. А. Золотова, Очерк функционального синтаксиса русского языка, М., 1973,
с. 200.
- 48 ՏՃՍ, օրինակ, В. В. Богданов, Семантико-синтаксическая структура предло-
жения, Л., 1977 էջ 15; Дж. Лайонз, Введение в теоретическую лингвистику,
էջ 467—478։
- 49 Т. М. Николаева, О понятии «формула предложения».—В кн.: Единицы раз-
ных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие, с. 316—317:
- 50 Օրինակ՝ Պատեցաւ կսկսի /Թագավորը կկոցցնի ֆաշիստներ մասերի միջև հնարա-
վոր են և, որովհետև, երբ, քեւ, քանի որ, երբ, այնպես որ և այլն, միջնդեռ Բավա-
կան է եւ մտնել/ բարդ լոցքին դեպքում մասերի միջև հնարավոր է միայն և շաղ-
կապ: (ՏՃՍ Т. М. Николаева, նշվ. հոդվ.):
- 51 Л. С. Бархударов, К вопросу с поверхностью и глубиной структуре предло-
жения, ВЯ, 1973, № 3:
- 52 В. Г. Гак, К проблеме синтаксической семантики.—В кн.: Инвариантные син-
таксические значения и структура предложения, М., 1969:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

- 1 Քանի որ երբ հարաբերական դերանունը բարդ նախադասություններ ձևավորելիս
հանդես է գալիս զլխավորապես իր շաղկապական կիրառությամբ, ուստի նպատա-
կահարմար ենք համարում երբ-ի համար գործածել շաղկապ անվանումը։
- 2 Հմմտ. Ն. Ա. Պառնասյան, Անշաղկապ բարդ նախադասությունները ժամանակակից
հայերենում, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 2, Երևան, 1964, էջ 104։
- 3 Հմմտ. Գր. Գաբեգիբեյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963,
էջ 294։
- 4 Քանի որ այստեղ պարզ և բաղադրյալ ստորոգյալների տարրերակում չենք կատա-
րում, ուստի անցյալի անկատար ասելով պետք է հասկանալ նաև օժանդակ բայի
անցյալի ձևերը բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում։
- 5 Հմմտ. Ս. Գ. Արամանյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղիկյան,
նշվ. աշխ., էջ 681։
- 6 Բ. Հ. Վերդանի հաշվումներով նախադաս երկրորդական նախադասությամբ բարդ
նախադասությունների հաճախականությունը տեքստի մեջ կազմում է 51%։ ՏՃՍ
Բ. Հ. Վերդյան, Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն, Երևան,
1970, էջ 254։
- 7 /Ք/ նշանը պայմանականորեն գործածվում է միջադաս երկրորդական նախադասու-
թյունները նշանակելու համար։
- 8 Սա, մեր կարծիքով, իր շաղկապական կիրառությամբ բավական հեռացած է քանի
հարաբերական դերանվան խմատից, և, ըստ էության, վերջինիս համանուն մի ստո-
րադասական շաղկապ է։

- 9 Հմմտ. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 636:
- 10 Տե՛ս, օրինակ, Ս. Գ. Արքանամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 569:
- 11 Հմմտ. Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորագասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Երևան 1961, էջ 106:
- 12 Թուսադիտության մեջ այսպիսի հարաբերությունն անվանվում է «հակադարձ ստորագասություն» կամ «փոխստորագասություն» (Տե՛ս, օրինակ, А. К. Федоров, Обратное подчинение в современном русском языке.—В кн.: Проблемы синтаксиса русского языка, Орел, 1974):
- 13 Թեև ընդունված է, որ այս երկու դեպքերում զործ ունենք համանուն շաղկապների հետ, սակայն դրանց իմաստային առնչակցությունը երևում է երկու կառույցների նշանակությունների համեմատությունից:
- 14 Ն. Ա. Պառնասյան, Անշաղկապ բարդ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, էջ 110—111:
- 15 Տե՛ս նաև Վ. Դ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 308—310:
- 16 Հմմտ. Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորագասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, էջ 119:
- 17 Վ. Դ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 190—191:
- 18 Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 193—194, Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորագասական կապակցությունը... էջ 124—126:
- 19 Վ. Դ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 195:
- 20 Հմմտ. Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորագասական կապակցությունը... էջ 125:
- 21 Ն. Ա. Պառնասյան, Անշաղկապ բարդ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, էջ 104:
- 22 Հմմտ. Ա. Հ. Պապոյան, Կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում, Երևան, 1968, էջ 198—199:
- 23 Հմմտ. Ն. Ա. Պառնասյան, Անշաղկապ բարդ նախադասությունները... էջ 105:
- 24 Նույն տեղում, էջ 107:
- 25 Նույն տեղում, էջ 105—106:
- 26 Նույն տեղում, էջ 108:
- 27 Հմմտ. Ս. Գ. Արքանամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 578:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ն Բ Կ Ը ՈՐ Դ

- 1 Վ. Դ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 209:
- 2 Տե՛ս, օրինակ, Ս. Գ. Արքանամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 724—725:
- 3 Որոշ ուսումնասիրություններում հիմունքի նախադասություններն առանձնացվում են պատճառի երկրորդական նախադասություններից և ստանում են ուրույն մեկնարանություն: Տե՛ս Բ. Վերդյան, նշվ. աշխ., էջ 214—216:
- 4 Հմմտ. Գր. Գաբեղիսյան, նշվ. աշխ., էջ 245:
- 5 Նույն տեղում, էջ 248:

- 6 Հմմտ. Ս. Գ. Արբանաժյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 725;
- 7 Հմմտ. Գր. Գաբելիճյան, նշվ. աշխ., էջ 246—247;
- 8 Վ. Դ. Առաֆեյան, նշվ. աշխ., էջ 211;
- 9 Հմմտ. Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորագրասական կապակցությունը..., էջ 148—149;
- 10 Այնճան, այնպես բառերի օգնությամբ պատճառի իմաստ արտահայտող բարդ նախադասությունները թերևս կարելի է դիտել իբրև անշաղկապ բարդ նախադասություններ: Հմմտ.՝ Ն. Ա. Պառնասյան, Անշաղկապ բարդ նախադասություններ..., էջ 120;
- 11 Հմմտ. Գր. Գաբելիճյան, նշվ. աշխ., էջ 250;
- 12 Ս. Գ. Արբանաժյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ. էջ 761—762;
- 13 Գր. Գաբելիճյան, նշվ. աշխ., էջ 259;
- 14 Ոստի, ռաթի Է, աշխ. և այլ հետևանքի շաղկապներով կապակցվող նախադասությունները Մ. Լ. Բերդյանի կողմից դիտվում են իբրև համադասական: Տճ՝ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 664—665;
- 15 Տճ՝, օրինակ, Վ. Դ. Առաֆեյան, նշվ. աշխ., էջ 250—252;
- 16 Հմմտ. օրինակ, Բ. Հ. Վերդյան, նշվ. աշխ., էջ 228—230; Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորագրասական կապակցությունը..., էջ 128—129, 185;
- 17 Հմմտ. Գր. Գաբելիճյան, նշվ. աշխ., էջ 265;
- 18 Տճ՝ Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորագրասական կապակցությունը..., էջ 187;
- 19 Վ. Դ. Առաֆեյան, նշվ. աշխ., էջ 308—310 (օրինակները բնագրում են)
- 20 Տճ՝ Ն. Ա. Պառնասյան, Անշաղկապ բարդ նախադասություններ..., էջ 33;
- 21 Նույն տեղում, էջ 112—122;
- 22 Նույն տեղում, էջ 331;

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁՈՒՑԱԿ

ա) զբֆեր

- 1 Արշակյան Գ. Թրաշուշաններ, Երևան, Հայպետհրատ, 1963
- 2 Բակունց Ա. Իրկեր, Երևան, Հայպետհրատ, 1955
- 3 Գալշոյան Մ. Կռունկ, Երևան, Հայաստան, 1969
- 4 Դավթյան Վ. Բարի հսկան, Երևան, Սովետական գրող, 1979
- 5 Դեմիրճյան Դ. Իրկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, Հայպետհրատ, 1956
- 6 Զարյան Ռ. Հուշապատում, գիրք 2, Երևան, Հայաստան, 1977
- 7 Զեյնունջյան Պ. Կատակերգություն առանց մասնակիցների, Երևան, Հայաստան, 1975
- 8 Թումանյան Հ. Իրկերի ժողովածու, Հ. 1—6, Երևան, Հայպետհրատ, 1940—1959
- 9 Իսահակյան Ա. Իրկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, Հայաստան, 1973
- 10 Խաչատրյան Զ. Զերմանց մխիթարություն, Երևան, Սովետական գրող, 1979
- 11 Խանդավյան Ս. Իրկեր, հ. 5, Երևան, Հայաստան, 1970
- 12 Կապուտիկյան Ս. Խնանկար հողու և քարտեզի գույներին, Երևան, Սովետական գրող, 1976
- 13 Կիրակոսյան Ա. Նամակ առ Հայաստան, Երևան, Սովետական գրող, 1979
- 14 Հալիսկան առածանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1951
- 15 Մաթևոսյան Հ. Մառերը, Երևան, Սովետական գրող, 1978
- 16 Մահարի Գ. Իրկեր, հ. 2, Երևան, Հայաստան, 1967

- 17 Մուրացան երկեր, հ. 1—5, Երևան, Հայպետհրատ, 1951—1954
- 18 Նար-Դոս երկերի ժողովածու հ. 1—3, Երևան, Հայպետհրատ, 1955
- 19 Զարենց Ե. Հնտիր երկեր, Երևան, Հայպետհրատ, 1955
- 20 Պետրոսյան Վ. Ապրած և չապրած տարիներ, Երևան, Հայաստան, 1979
- 21 Սարգսյան Մ. Բարև, բարի արև, Երևան, Հայաստան, 1973
- 22 Սարյան Գ. Հնտիր երկեր, Երևան, Հայաստան, 1974
- 23 Սևակ Պ. Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, Հայաստան, 1976
- 24 Տոլստոյ Լ. Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, Հայպետհրատ, 1949
- 25 Բաֆֆի Երկերի ժողովածու հ. 1—10, Երևան, Հայպետհրատ, 1955—1959

բ) թերթեր և ամսագրեր

Ա— Ավանգարդ
Դ— Դարուն

ԳԹ— Գրական թերթ
ՀՖ— Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ